

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КИЇВ

1

1966

НОВІ КНИГИ

БЕРЕЗОВЧУК М.— Комнезами України в боротьбі за соціалізм, Політвидав України, К., 1965, 123 с.

ГУЛЬКО М.— Безсмертя подвигу, Політвидав України, К., 1965, 143 с.

Документи об освободительной войне украинского народа, 1648—1654 гг., изд-во «Наукова думка», К., 1965, 826 с.

Книга і друкарство на Україні, вид-во «Наукова думка», К., 1965, 315 с.

ЛУКЕРЕНКО В. Л.— Світогляд **М. П. Драгоманова**, вид-во «Наукова думка», К., 1965, 125 с.

Нумизматика и сфрагистика, 2, изд-во «Наукова думка», К., 1965, 216 с.

ПЕТЕРС И. А.— Чехословацко-советские отношения (1918—1934), изд-во «Наукова думка», К., 1965, 346 с.

Слово і подвиг. Велика Вітчизняна війна в художньо-документальній творчості письменників Радянської України 1941—1945 рр., вид-во «Радянський письменник», К., 1965, 253 с.

Холм славы. Путеводитель, изд-во «Каменир», Львов, 1965, 66 с.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), видруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — до 20, замітки і листи — до 20 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1
СІЧЕНЬ
1966

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
РТІІ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- І. Коломійченко — Організаційне змінення КП(б)У в період підготовки
наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929 рр.) 3
М. Шумейко (м. Калущ) — VI конгрес Комуністичного Інтернаціоналу
Молоді та питання єдиного фронту в молодіжному русі 14
І. Воробей (Одеса) — Національно-визвольний рух на Україні у період
піднесення першої російської революції 1905 р. 26

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

- С. Компан — Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект
дослідження пізнього феодалізму 36
В. Чернов (Новосибірськ), О. І. Щербakov (Новосибірськ) — Про шляхи
вдосконалення організації наукової праці 47

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. Руднев — До питання про визначення поняття соціалістичної нації 54
Ф. Черніков — З історії політики США щодо Туреччини (1950—1960 рр.) 62
Ф. Гринюк (Житомир) — Партійне керівництво пресою та робітничим рухом
на Україні в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту
(1926—1929 рр.) 70
К. Волощенко — Суспільно-політичний рух у період другої революційної
ситуації на Правобережній Україні 76
І. Каменцева (Москва) — Організація системи мир і контрольна справа
в Росії наприкінці XVII — першій чверті XVIII ст. 87

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРОПАГАНДИСТІВ

- І України в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму. Від
редакції 95
П. Бачинський — Здійснення ленінської національної політики на Украї-
ні у відбудовний період (1921—1925 рр.) 97
М. Шарлай (Дніпропетровськ) — КП(б)У — організатор шефської допомоги
робітничого класу сільським парторганізаціям (1929 р. — весна 1930 р.) 108

ЗАМІТКИ

- В. Михайлина (Чернівці) — Революційні події на Буковині під час рево-
люції 1905 р. 114
П. Петров — Краєзнавець Ю. С. Виноградський 116
І. Мишко — З історії літочислення в нашій країні 117
Г. Фруменков (Архангельськ) — Доля останнього кошового отамана Запо-
різької Січі 120

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- С. Дишлевий (Полтава) — Тематичний облік знань з історії 127
М. Мінзберг — Використання політичної карикатури на уроках новітньої
історії 128

М. А. Литвиненко (<i>Харків</i>) — «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст.	131
С. К. Гуменюк (<i>Хмельницький</i>) — До питання про виникнення Кам'янця-Подільського	135

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

О. В. Мойсєєв — Радянська література про визволення України від фашистських загарбників	138
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Ф. Л. Гольдін (<i>Одеса</i>) — А. Г. Готалов-Готліб	144
З. Т. Гегешідзе (<i>Тбілісі</i>) — Ладо Кецохелі на Україні	146

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. І. Горлач, В. П. Столяренко — Радянське Прикарпаття. Документи й матеріали. 1939—1959 рр.	147
О. Б. Слуцький, М. Т. Шепета (<i>Чернівці</i>) — П. П. Гудзенко. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР (1917—1920 рр.)	148
П. М. Калениченко — Едмунд Семіль. Перед другою війною була перша. Гелена Бобінська. Щоденник тих років	150
П. М. Шморгун — Павло Ходченко. Досвітні заграви. Мемуари. 1905—1908 рр.	151
О. С. Романець (<i>Чернівці</i>) — Діну К. Джуреску. Йон-Воде Хоробрий	153
М. М. Кравець (<i>Львів</i>), В. О. Борис (<i>Львів</i>) — Дослідження з історії молоді Краківського університету від епохи просвітництва до середини XX ст., т. I	155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

А. П. Корепанова — III Республіканська ономастична нарада	157
В. Д. Калита — Обговорення рукопису «История национально-государственного строительства в СССР (1917—1964 гг.)»	158
Григорій Антонович Василенко	159
Павло Васильович Шимко-Шмага	159

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

С. Кондрацький (<i>Умань</i>) — Чи має рацію тов. П. П. Супруненко?	160
---	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Украинский исторический журнал, № 1, 1966.

(На українському мові)

Технічний редактор О. П. Яхніс.

Коректор Л. Л. Данилова

БФ 015018. Зам. № К-280. Тираж 6500. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16.62. Підписано до друку 14.1 1966 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗМІЦНЕННЯ КП(б)У В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ НАСТУПУ СОЦІАЛІЗМУ ПО ВСЬОМУ ФРОНТУ (1926—1929 рр.)

Організаційна міць Комуністичної партії, її тісний зв'язок з масами, вміння, як указував В. І. Ленін, «зв'язатися, зблизитися, до певної міри, коли хочете, злитися з найширшою масою трудящих...»¹ завжди були і є важливою передумовою у розв'язанні чергових завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. Так було і в період переходу до соціалістичної індустріалізації та підготовки суцільної колективізації сільського господарства. Цей відповідальний період вимагав підвищення боездатності партійних організацій, їх організаційного зміцнення.

Не випадково, що ці питання знайшли відображення у працях багатьох дослідників, зокрема істориків України². Питанням організаційного зміцнення КП(б)У присвячено також ряд статей³.

Проте слід відзначити, що більшість опублікованих матеріалів висвітлює організаційне зміцнення сільських партійних організацій республіки. Крім того, дослідники зосереджували переважно свою увагу на перших роках періоду соціалістичної індустріалізації і менше — на 1928—1929 рр., коли безпосередньо здійснювалася підготовка до рішучого наступу соціалізму по всьому фронту.

Метою цієї статті є висвітлення на основі деяких нових матеріалів питання про організаційне зміцнення КП(б)У, особливо промислових партійних організацій, в 1926—1929 рр. і, зокрема, в останні роки цього періоду.

Важливою подією в житті партії і радянського народу був XIV

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 8.

² Нариси історії Комуністичної партії України, видання друге, доповнене, К., 1964; Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні у 1926—1929 рр., К., 1960; Л. Скобцов. Партийная организация Донбасса в борьбе за осуществление ленинского плана индустриализации страны (1926—1929), Донецк, 1959; З історії Одеської партійної організації, Нариси, Одеса, 1962; Ф. Павлов. За ленинським планом індустріалізації країни (1926—1929 рр.), Дніпропетровськ, 1960; А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1963; І. І. Слин'ко. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.), К., 1961.

³ І. З. Орел. Організаційно-політичне зміцнення сільських парторганізацій України в перші роки соціалістичної реконструкції народного господарства (1926—1929 рр.), Київський державний університет, Наукові записки, т. XVIII, вип. IV. Збірник наукових робіт аспірантів кафедр суспільних наук, I, 1959; Є. П. Талан. Зростання сільських партійних організацій КП(б)У в 1925—1927 рр. Вісник Київського державного університету, № 1, Серія історії та філософії, вип. I, 1958; С. Ф. Яхно. Заходи партійних організацій України по поліпшенню соціального складу своїх рядів по збільшенню пролетарського ядра в партії (1926—1927 рр.). Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук, Київський державний університет, № 4, 1960; А. В. Корнійчук. Регулювання росту Комуністичної партії України в період переходу до соціалістичної реконструкції народного господарства. Збірник статей викладачів історії КПРС вузів Української РСР, т. 1, Львів, 1958.

з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.), який конкретно накреслив шляхи здійснення ленінського плану соціалістичної індустріалізації і в зв'язку з цим організаційного зміцнення КППС. Велику роль у підвищенні політичної активності комуністів і розвитку внутріпартійної демократії відіграв прийнятий на з'їзді в новій редакції Статут партії. Зберігаючи основні організаційні ленінські принципи, новий Статут створював більше можливостей для посилення організаційної роботи, піднесення ролі комуністів на виробництві.

Посилення і удосконалення організаційної роботи партійної організації України здійснювалось у всіх її ланках, починаючи з Центрального Комітету і кінчаючи партійними осередками. Цьому великою мірою сприяло керівництво ЦК ВКП(б). Протягом 1927—1929 рр. Центральний Комітет партії перевіряв і обговорив роботу Артемівської, Донецької, Дніпропетровської, Одеської, Миколаївської і Полтавської окружних партійних організацій. У листопаді 1929 р. на Пленумі ЦК ВКП(б) спеціально обговорювалося питання «Про сільське господарство України і про роботу на селі». Спрямовуючи діяльність ЦК КП(б)У і окружних комітетів партії на розв'язання складних завдань соціалістичного будівництва, ЦК ВКП(б) вимагав добиватися поліпшення організаційно-політичної роботи. Керуючись настановами ЦК ВКП(б) на протязі 1926—1929 рр. поруч із завданнями в галузі господарського будівництва на сімнадцяти пленумах ЦК КП(б)У, на першій і другій конференціях та на X з'їзді КП(б)У розглядалися питання внутріпартійного життя.

Виходячи з нових положень Статуту партії, ЦК КП(б)У став оперативніше допомагати місцевим партійним організаціям. З часу IX з'їзду КП(б)У до жовтня 1927 р. ЦК КП(б)У обстежив роботу 17 окружних партійних організацій республіки, в тому числі таких, як Харківська, Київська, Запорізька, Одеська, Артемівська та ін. Діяльність цих організацій обговорювалася на засіданнях Політбюро, Оргбюро чи Секретаріату ЦК КП(б)У⁴. Було багато зроблено для поліпшення інструктажу партійних організацій. За період між IX і X з'їздами КП(б)У майже в усіх окружних партійних організаціях (крім трьох) побували відповідальні інструктори ЦК КП(б)У. Вони понад 150 разів виїжджали на місця, проводили обстеження партійних організацій, подавали допомогу в налагодженні й поліпшенні партійної роботи⁵. Буваючи в округах і районах республіки, велику допомогу партійним організаціям подавали керівники КП(б)У і уряду України В. П. Затонський, С. В. Косіор, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та ін.

Важливу роботу по зміцненню керівництва партійної організації республіки провів С. В. Косіор, який у липні 1928 р. був обраний Генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Тут він користувався великим авторитетом. Ще в дожовтневий період, а потім у роки зміцнення Радянської влади на Україні, С. В. Косіор виявив себе як видатний революціонер, досвідчений партійний керівник і організатор мас. До цього Генеральним секретарем ЦК КП(б)У був Л. Каганович, який, як відомо, допускав грубість і адміністрування, порушував ленінські норми партійного керівництва.

Для поліпшення партійно-організаційної роботи і узагальнення її досвіду багато робив організаційно-розподільчий відділ ЦК КП(б)У. На початку 1927 р. відділом була скликана широка нарада, переваж-

⁴ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 6.

⁵ Там же.

но низових партійних і профспілкових працівників великих промислових підприємств України, на якій було розглянуто питання про роботу партійних організацій на виробництві. Резолюції наради були затверджені Оргбюро ЦК КП(б)У і розіслані всім місцевим партійним організаціям⁶. Велику роль у поліпшенні організаційної роботи КП(б)У відіграла Всеукраїнська оргпартнарада, що відбулася 10—12 грудня 1929 р. і пройшла під девізом: «ближче до господарства, лицем до виробництва». На ній з промовою виступив С. В. Косіор, а доповідь про досвід і завдання організаційно-партійної роботи зробив секретар ЦК КП(б)У В. І. Чернявський. Нарада підкреслила необхідність всіляко удосконалювати форми партійної роботи з тим, щоб кожна партійна організація, кожен комуніст відчували відповідальність за доручену справу, за створення фундаменту соціалістичної економіки. Оргпартнарада узагальнила досвід роботи партійних груп, створених на великих підприємствах, і затвердила положення про партійну групу⁷.

ЦК КП(б)У підвищив вимоги до окружних і районних комітетів партії з питань організаційного керівництва. Працівники місцевих партійних органів частіше стали бувати в партійних організаціях, подавати їм допомогу. Так, Черкаський окружком КП(б)У тільки з кінця 1925 р. до травня 1926 р. обстежив роботу 14 з 23 районних організацій, а також 13 великих міських партійних осередків. Глухівський окружком КП(б)У за перший квартал 1926 р. перевіряв роботу третини районних партійних організацій. Працівники Харківського окружкому партії за цей же час зробили понад 200 виїздів на місця⁸.

Окружні і районні комітети КП(б)У, керуючись рішеннями XIV з'їзду партії про індустріалізацію країни і необхідність у зв'язку з цим підвищити трудову і політичну активність трудящих, посилювали своє керівництво господарським будівництвом. Луганський окружком партії на своїх засіданнях систематично обговорював діяльність партійної фракції в окружній раді профспілок. З 1 січня по 1 серпня 1926 р. керівництво фракції 19 разів звітувало на бюро окружкому партії про організацію масової роботи на підприємствах округу. Питання масової роботи за цей же час неодноразово розглядалися на секретаріаті окружкому, нарадах завідуючих оргвідділами райкомів партії і т. д. Окружком КП(б)У через партійні осередки підприємств мобілізував робітничий клас округу на підвищення продуктивності праці і режим економії, зміцнення виробничої дисципліни⁹. Багато уваги приділяв керівництву роботою промислових підприємств Краснозаводський райком КП(б)У Харкова. Бюро райкому, широко залучаючи партійний і профспілковий актив району, з січня по серпень 1926 р. понад 80 разів обговорювало такі питання¹⁰.

Велику роль у посиленні партійного керівництва виробництвом, в дальшому зміцненні зв'язку партії з масами відігравали цехові партійні осередки, що одержали статутне оформлення на XIV з'їзді ВКП(б). Організовані на великих заводах і шахтах Донбасу, новобудовах, металургійних і машинобудівних підприємствах Харкова, Дніпропетровська, Миколаєва, Одеси та інших міст, цехові осередки підносили виробничу активність трудящих. Комуністи особистим прикладом запалювали робітників на самовіддану працю, роз'яснювали їм суть і жит-

⁶ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 5.

⁷ «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 23—24, стор. 1; газ. «Комуніст», 12 грудня 1929 р.

⁸ «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 8, стор. 4.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, а, од. зб. 475/1, арк. 226.

¹⁰ Там же, арк. 268.

теву необхідність якнайшвидшого здійснення соціалістичної індустріалізації, вчили їх переборювати труднощі, боротися за кращу організацію праці. Так, проведене Донецьким окружкомом КП(б)У в середині 1927 р. обстеження показало, що більшість комуністів, працюючи на трудомістких і відповідальних ділянках роботи — забійниками і кріпильниками, була в авангарді боротьби за створення важкої індустрії. Близько тисячі комуністів і комсомольців, які працювали на 18 обстежених підприємствах, відзначалися високою дисципліною, боролися з плінністю робочої сили, виступали ініціаторами руху за підвищення продуктивності праці¹¹. В результаті створення цехових партійних осередків, їх організаційно-політичної роботи у 1926—1927 рр. зросла виробнича активність комуністів на підприємствах Харкова, Артемівська, Одеси та інших міст¹². Ще більше підвищилась роль цехових партійних осередків після затвердження ЦК ВКП(б) у травні 1927 р. «Положення про роботу осередку ВКП(б)».

В діяльності партійних організацій у період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту відбувся помітний поворот до питань виробництва. Партійні групи і осередки більше стали займатися поліпшенням організації праці, готували питання до виробничих нарад, вивчали настрої робітників, вели серед них виховну роботу. Це дало позитивні результати. Так, завдяки великій роботі, проведеній комуністами серед колективу прокатного стану «280» Єнакіївського металургійного заводу, починаючи з липня 1929 р., собівартість продукції почала різко знижуватися. Подібне становище спостерігалось і на стані «360» та на інших ділянках виробництва¹³.

Партійні організації особливо увагу звертали на авангардну роль комуністів, на їх сумлінне ставлення до службових обов'язків. Колектив комуністів Донецького металургійного заводу пишався членом партії О. І. Боровицьким з інструментального залізничного цеху. На протязі 1928—1929 рр. він запропонував два види нового автоматичного зчепу залізничних вагонів, прес для штамповки пломб, удосконалив прилад для розточки гнізд інжекторів. Досвід своєї роботи Боровицький передавав молодим робітникам¹⁴. На цьому ж підприємстві бригада, очолювана комуністом П. І. Чепаком, добилася помітного зниження собівартості продукції і підвищення продуктивності праці. Приклад високої трудової дисципліни давала комуністка О. М. Борисовська. Працюючи мотористкою на шахті № 2 в містечку Сніжне, вона завжди забезпечувала безперебійну роботу машини, створювала умови для систематичного виконання планів вуглевидобутку¹⁵. Ініціатором соціалістичного змагання на Донецькому хімічному заводі виступив комуніст робітник П. П. Грачов. Його бригада значно перевищувала виробничі завдання, підвищила рівень продуктивності праці¹⁶.

Партія завжди надавала великого значення якісному і кількісному зростанню партійного активу. Надзвичайно важливою ділянкою роботи це було і в період підготовки розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту. Ставилося завдання всіляко сприяти збільшенню питомої ваги робітників і трудящих селян у керівних партійних орга-

¹¹ «Известия ЦК ВКП(б)», 1927, № 42—43, стор. 18.

¹² Первые шаги индустриализации СССР, 1926—1927 гг. Сборник документов, М., 1959, стор. 294, 420.

¹³ «Бісті ЦК КП(б)У», 1929, № 19, стор. 9, 10.

¹⁴ Газ. «Диктатура труда», 17 липня 1929 р.; партархів Донецького обкому КП України, ф. 50, оп. 1, од. зб. 118, арк. 60.

¹⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 570, оп. 1, а, од. зб. 2, арк. 115.

¹⁶ Там же, ф. 14, оп. 1, од. зб. 342, арк. 144.

нах, а також більше залучати до керівної роботи комуністів корінної національності. Якщо в кінці 1925 р. (за даними 37 округів) у складі окружних партійних комітетів за соціальним станом налічувалося 60,7% робітників, то в результаті перевиборів партійних органів, що відбулися восени 1927 р., вони вже становили 68,9%. Збільшилась також за цей час і кількість комуністів-українців у складі окружних партійних комітетів (з 38,9% до 50,9%). Число їх у райкомах партії зросло ще більше¹⁷.

Під час перевиборів керівних партійних органів залучалося багато нових працівників, які зарекомендували себе справжніми організаторами мас. У 1926—1927 рр. до складу пленумів окружних комітетів КП(б)У було обрано понад тисячу нових членів. Залучення широкого кола комуністів до керівної роботи велося не тільки по лінії оновлення складу партійних органів, а також і через їх розширення. Так, у 1925 р. в середньому в окружком КП(б)У обиралися по 33 комуністи, в 1926 р. — 45, а у 1927 р. — по 49 комуністів. Якщо у 1925 р. у 38 окружкомах КП(б)У налічувалося 1215 членів, то у 1927 р. — 1797 чоловік¹⁸.

Комуністи республіки обирали до керівництва окружними партійними організаціями досвідчених людей, більшість яких пройшли велику школу політичного гарту ще в дореволюційний час. Секретарем Артемівського окружного КП(б)У працював у ці роки Р. Я. Терехов, член партії з 1912 р., Донецького окружного — В. А. Строганов, член партії з 1905 р., Дніпропетровського — Б. О. Семенов, член партії з 1907 р., Луганського — М. Є. Чувирін, член партії з 1903 р. Секретарями Запорізького окружного були І. П. Таран і М. С. Ікс, перший з них — член партії з 1912 р., другий — 1905 р., Харківський окружком КП(б)У очолював в цей період П. П. Постишев, член партії з 1904 р., який водночас був секретарем ЦК КП(б)У. Секретарями Київського окружного КП(б)У працювали Ф. Д. Корнюшин, член партії з 1917 р., і М. Н. Демченко, член партії з 1916 р., секретарем Миколаївського окружного партії був О. Г. Соколов, член партії з 1913 р., секретарем Одеського — В. І. Чернявський, член партії з 1911 р. До керівного ядра партійної організації республіки, зокрема Політбюро ЦК КП(б)У і Президії ЦКК КП(б)У, в ці роки входили такі відомі діячі партії, як І. О. Акулов, В. П. Затонський, С. В. Косіор, Г. І. Ломов, О. В. Медведєв, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, А. Ф. Радченко, М. О. Скрипник, К. В. Сухомлин, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер, Й. Е. Якір та ін.

Надаючи серйозного значення справі підбору кращих, випробуваних комуністів на керівні пости, удосконалюючи всі ланки партійно-організаційної роботи, КП(б)У разом з тим багато уваги приділяла залученню в свої ряди нових членів, передовиків виробництва. Велику допомогу партійній організації республіки в здійсненні політики регулювання росту партії надала постанова ЦК ВКП(б) від 31 грудня 1926 р. «Про регулювання росту партії», в якій давався ґрунтовний аналіз виконання директив XIV з'їзду ВКП(б) про прийом у партію. Недоліки, на які зверталася увага (випадки огульного зарахування в партію, відсутність попереднього ознайомлення з громадською роботою тих, що вступають в партію, недостатність залучення до ВКП(б) робітників від верстату, порушення окремих положень Статуту партії та ін.), були властиві і КП(б)У.

¹⁷ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 4; 1928, № 1, стор. 11—12.

¹⁸ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, Стенографічний звіт, Харків, 1928, стор. 148, 149.

На Оргбюро і Політбюро ЦК КП(б)У в травні 1926 р. і в тому ж місяці 1927 р. в зв'язку з цим спеціально обговорювалися доповіді організаційно-розподільчого відділу ЦК про регулювання росту партії. Крім цього, ЦК КП(б)У заслухав з цього приводу ряд окружних комітетів. У результаті проведеного розгляду виявилось, що склад партійної організації республіки міг і мусив бути ліпшим. Хоча в її рядах налічувалося більше робітників, ніж інших соціальних груп, але робітників безпосередньо з виробництва (від верстату) на 1 січня 1927 р. було ще мало: 42,4 %¹⁹.

Оперативніше стали керувати регулюванням росту партії окружні і районні комітети КП(б)У. Предметність цієї роботи знаходила, зокрема, свій вияв у тому, що найбільш активним і політично грамотним комуністам доручалося вести підготовку до вступу в партію кращих виробничників. В Донецькому окружкомі, наприклад, у 1926 р. налічувалося 1840 комуністів, які готували до вступу в партію нове поповнення²⁰. Таку ж роботу успішно вели комуністи Харківського паровозобудівного заводу ім. Комінтерну²¹, в Маріупольській, Чернігівській, Ізюмській та інших окружних партійних організаціях. Прагнення передових робітників і селян ще активніше боротися за втілення в життя завдань соціалістичної реконструкції яскраво виявилось в тому, що на протязі двох років, з 1 липня 1925 р. по 1 липня 1927 р., до партійних осередків республіки надійшло, за неповними даними, 120 тис. заяв з проханням прийняти в партію. Всього за цей час по КП(б)У вступило в лави партії близько 53 тис. чоловік²².

Таке значне поповнення рядів партійної організації республіки посилювало її, дозволяло розширити зв'язки з широкими масами трудящих. Але дальше зміцнення партії і, головним чином, залучення в її ряди представників робітничого класу залишалося одним з першочергових завдань організаційно-партійної роботи. ЦК ВКП(б), враховуючи пропозиції місцевих партійних організацій і прагнення робітників до вступу в партію у зв'язку з наближенням десятиріччя Радянської влади, прийняв 4 листопада 1927 р. постанову «Про широке залучення в партію робітників і робітниць в зв'язку з десятою річницею Жовтневої революції»²³. З великим політичним піднесенням проходив «жовтневий призов» на Україні. Вже на 10 січня 1928 р. у партійні осередки надійшло близько 20 тис. заяв²⁴. Особливо велика робота розгорнулася у Артемівській і Луганській окружних партійних організаціях. По кількості заяв їх випереджали лише Москва і Ленінград²⁵. Переважна більшість тих, що вступали в партію, були робітники з великим виробничим стажем. В Дніпропетровську, наприклад, вони становили 95 %²⁶. В Луганську, Кривому Розі, Єнакієвому майже всі, хто подавав заяви в партію, працювали на виробництві не менше 15—20 років²⁷. В прокатному цеху Дніпропетровського заводу ім. Комінтерна вступило в партію понад сто кадрових робітників. Серед них були кращі виробничники: слюсар А. В. Антонець, який працював на заводі понад 25 років, такий же виробничий стаж мав вальцювальник

¹⁹ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 7; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 850, арк. 56, 57.

²⁰ «Известия ЦК ВКП(б)», 1926, № 15, стор. 9.

²¹ Там же, № 33—34, стор. 11.

²² «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 7, 8.

²³ «Известия ЦК ВКП(б)», 1927, № 41, стор. 11.

²⁴ Газ. «Комуніст», 11 січня 1928 р.

²⁵ «Правда», 12 січня 1928 р.

²⁶ Газ. «Вісті ВУЦВК», 5 січня 1928 р.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 269, арк. 48, 50.

Д. І. Аляб'єв, а зварник В. С. Рогожин трудився на підприємстві 28 років²⁸. Велика група передовиків виробництва вступила в ряди ленінської партії на запорізькому заводі «Комунар». Дехто з них брав активну участь у створенні першого радянського зернозбирального комбайну. Це — ливарник М. Я. Сушильников, що понад сорок п'ять років працював на виробництві, слюсар-збиральник О. Ф. Колісник, який в дні великого виробничого напруження по десять і більше днів не залишав цеху, помічник майстра М. М. Варивода — вмілий організатор комсомольців і молоді²⁹.

Підсумки «жовтневого призову» обговорювалися попередньо 22 лютого 1928 р. на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У, а потім 12—16 березня на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У. З доповіддю на Пленумі «Про підсумки жовтневого призову і завдання партійної роботи на виробництві» виступив секретар ЦК КП(б)У О. В. Медведєв. Всього було прийнято до КП(б)У 22 270 чоловік³⁰, 94,3% з них становили робітники³¹. Близько трьох чвертей пройшли велику школу громадської роботи у профспілках, радах, комсомолі. Понад 35% прийнятих в партію працювали на виробництві понад десять років, близько 60% мали виробничий стаж понад п'ять років³². Пленум підкреслив, що незважаючи на значне збільшення партійної організації республіки, партійний прошарок в основних галузях промисловості був ще нечисленний. Вважаючи важливим завданням удосконалення масової роботи партійних організацій на виробництві, Пленум зажадав від них посилити боротьбу за підвищення рівня продуктивності праці та режим економії, підкреслив, що основну увагу в поліпшенні організаційно-партійної роботи слід зосередити безпосередньо на виробництві, в цехах.

Враховуючи позитивний досвід «жовтневого призову», ЦК ВКП(б) з метою ще ширшого залучення в партію робітників від верстату у січні 1928 р. прийняв постанову «Про вербовку нових членів в партію із робітників з виробництва»³³. Пізніше, 24 листопада 1928 р. Пленум ЦК ВКП(б) прийняв нову постанову «Про вербування робітників і регулювання росту партії». Пленум поставив конкретне завдання: «Добитися, щоб не пізніше кінця 1930 р. в партії було не менше половини її складу з робітників від виробництва, для чого забезпечити протягом найближчих двох років у складі прийманих до партії (в цілому) не менше 80% робітників від виробництва, особливо робітників з тривалим виробничим стажем, розгорнувши для цього відповідну організаційно-практичну і ідейно-виховну роботу в робітничих масах»³⁴. Перед партійною організацією України, — як відзначав у своєму виступі на Пленумі ЦК ВКП(б) С. В. Косіор, — поруч із загальними завданнями щодо росту партії, стояли ще й деякі специфічні завдання. Незважаючи на те, що протягом 1927 і 1928 рр. КП(б)У значно зросла, і надалі потрібно було зміцнювати її ряди загартованими представниками робітничого класу. Особлива необхідність виникла в зміцненні партійних організацій великих підприємств³⁵. У бе-

²⁸ Газ. «Вісті ВУЦВК», 9 лютого 1928 р.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 16, спр. 1264, арк. 7; газ. «Правда», 6 вересня 1931 р.

³⁰ «ВКП(б) в цифрах», вып. VIII, М., 1928, стор. 18.

³¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 269, арк. 40.

³² Там же, арк. 59.

³³ «Известия ЦК ВКП(б)», 1928, № 3, стор. 6.

³⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II 1954, стор. 507—508.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 397, вип. 3, арк. 32.

резні 1929 р. ЦК КП(б)У підбив підсумки росту партійної організації республіки за 1928 р. і накреслив завдання на 1929 р. У своїй постанові він відзначив, що в результаті прийняття до партії протягом 1928 р. понад 41 тис. чоловік, на початок 1929 р. в КП(б)У налічувалось робітників від верстату 48,3%. Зважаючи на те, що Україна мала великі промислові райони, ЦК КП(б)У поставив завдання добитися того, щоб у 1930 р. у складі партійної організації республіки було не 50% робітників від верстату, як передбачалося рішенням листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) 1928 р., а 55%³⁶.

Посилення уваги ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У до питань росту партії дало свої результати. Більшість партійних організацій справу прийняття в партію зробили однією з головних ділянок своєї організаційної і політичної роботи. Характерною в цьому відношенні була діяльність Кайдацької районної партійної організації Дніпропетровська — міста з великими промисловими підприємствами. І райком партії свою головну увагу звернув на них. В механічному цеху заводу ім. Леніна, в прокатному, мартенівському і мостовому цехах заводу ім. Петровського та на інших підприємствах був створений великий безпартійний актив, який являв собою резерв росту партійної організації. Це дало змогу Кайдацькій районній партійній організації прийняти в партію протягом першого півріччя 1929 р. 953 чоловіки, з них 926 — безпосередньо з виробництва. Серед прийнятих близько половини мали виробничий стаж понад десять років³⁷.

Велику роботу по залученню в партію передовиків виробництва вели й інші партійні організації. В Єнакієвському районі Артемівського округу, наприклад, 437 ударників виробництва виявили бажання стати комуністами, в Кадіївському районі Луганського округу 400 шахтарів-ударників подали заяви про вступ до лав ВКП(б), на заводі ім. Ілліча в Маріуполі всі учасники конференції ударників оголосили про свій вступ до ленинської партії³⁸. У механічному цеху київського заводу «Арсенал» понад 20 робітників колективно подали заяву з проханням прийняти їх в партію³⁹. Такі заяви надходили в партійні осередки республіки з усіх підприємств, багатьох радгоспів і колгоспів.

У партію йшли кращі робітники, багато з них були добре загартовані в заводських колективах, мали багаторічний виробничий стаж, брали активну участь в громадсько-політичному житті. Близько сорока років працював на київському «Арсеналі» т. Журов, який подав разом з іншими товаришами заяву в партію. На цьому ж підприємстві працював член ЦВК СРСР т. Водзянов, який заявив, що свою виробничу і громадсько-політичну діяльність він бажає продовжувати як член більшовицької партії⁴⁰. В партійний осередок харківського залізничного депо «Жовтень» подав заяву машиніст Ф. А. Абрамов, який працював на залізничному транспорті 45 років⁴¹. Ударною працею на шахті «Бутовка» (Донецьк) відзначався забійник О. Ф. Калюжний. Як кращого виробничника його прийняли в партію⁴². Самовідданою працею зарекомендував себе машиніст врубівки з Сніжнянської шах-

³⁶ «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 4—5, стор. 9.

³⁷ Газ. «Правда», 12 жовтня 1929 р.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 332, стор. 99.

³⁹ Газ. «Правда», 4 листопада 1929 р.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Газ. «Комуніст», 25 липня 1929 р.

⁴² Партархів Донецького обкому КП України, ф. 14, оп. 1, од. зб. 360, арк. 1.

ти № 1 І. Я. Лесніков. Він виконував план видобутку вугілля на 114%. Партійний осередок шахти прийняв його до своїх лав⁴³. В ці ж роки партійна організація республіки поповнювала свої ряди за рахунок кращих представників сільського активу, борців за докорінну соціальну перебудову сільського господарства, за створення колгоспного виробництва.

Масове поповнення рядів КП(б)У робітниками з виробництва значно збільшило партійний прошарок на промислових підприємствах і транспорті. Якщо у 1927 р. на кожну тисячу робітників цих підприємств припадало 133 комуністи, то на кінець 1929 р.—165 комуністів⁴⁴. Таким чином, одне з важливих завдань, яке стояло перед КП(б)У,—збільшувати кількість комуністів на підприємствах,—виконувалося успішно. Також успішно здійснювалася і вказівка ЦК ВКП(б) про те, щоб до кінця 1930 р. не менше половини складу партії становили робітники від верстату. За даними 38 окружних партійних організацій вже на 1 липня 1929 р. в складі партійної організації України було 51,7% робітників від верстату⁴⁵. А на 1 квітня 1930 р. цей процент підвищився до 51,9⁴⁶. Однак рішення ЦК КП(б)У про те, щоб на початок 1930 р. в КП(б)У було 55% робітників від верстату, виконати не вдалось. Великим досягненням можна вважати й те, що партійна організація республіки з року в рік збільшувала свої ряди за рахунок робітників і селян корінної національності. Якщо на 1 січня 1926 р. в КП(б)У українців серед членів і кандидатів партії було 42,8%⁴⁷, то на початку 1930 р.—52,9%⁴⁸.

Щодо заходів КП(б)У по прийому в партію можна зробити такі узагальнюючі висновки. Вже в перші роки підготовки наступу соціалізму по всьому фронту партійна організація провела значну роботу по залученню в партію робітників і селян. До лав ВКП(б) було прийнято 61 155 чоловік. З новою силою розгорнулася ця діяльність під час безпосередньої підготовки наступу соціалізму по всьому фронту—у 1928—1929 рр. В ці роки було прийнято в ВКП(б) 86 457 чоловік⁴⁹. Всього за чотири роки (1926—1929) вступило в партію 147 612 чоловік.

Поряд з залученням до партії кращої передової частини трудящих, КП(б)У зміцнювала свої ряди також шляхом очищення їх від випадкових елементів. У 1926 р. на основі рішення XIV конференції РКП(б) провадилася часткова перевірка сільських партійних осередків. Контролювалися насамперед ті з них, де погано була поставлена організаційно-партійна і політвиховна робота. Центральною Контрольною Комісією КП(б)У для перевірки було затверджено спочатку 85 осередків, а потім включено ще 16. В цих організаціях налічувалося 1348 комуністів. Підсумки часткової перевірки підвела ЦКК КП(б)У. За відрив від партії, зв'язок з куркульськими елементами, побутовий розклад і т. п. з числа перевірених було виключено 10%, а на 12% накладено партійні стягнення. ЦКК КП(б)У в своєму рішенні відзна-

⁴³ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 570, оп. 1, а, од. зб. 2, арк. 30.

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 332, арк. 94.

⁴⁵ «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 16—17, стор. 6—7.

⁴⁶ XVI съезд ВКП(б), Стенографический отчет, М.—Л., 1930, стор. 84.

⁴⁷ «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 5, стор. 48.

⁴⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 332, арк. 97.

⁴⁹ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 7; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 332, арк. 98.

чила «позитивне значення перевірки в розумінні оздоровлення складу осередків і поліпшення їх роботи»⁵⁰.

В організаційному зміцненні партії, в тому числі і КП(б)У, значну роль відіграв всесоюзний партійний перепис, що проводився у другій половині 1927 р., і перевірка кандидатського складу радянських і вузівських осередків, яка пройшла у 1928 р. В результаті перепису був одержаний ґрунтовний матеріал про стан партії: про партійний прошарок у різних галузях народного господарства, соціальний та національний склад, рівень освіти і т. д. Це давало змогу ЦК ВКП(б) і місцевим організаціям правильно спрямовувати свою діяльність щодо регулювання зростання рядів партії. Крім того, під час перепису були виявлені деякі недоліки в обліку комуністів. А ті, що не бажали проходити перепис (тобто формально вважали себе членами партії), були позбавлені цього високого звання. Зокрема, на Україні таких виявилося 2750 чоловік⁵¹. В КП(б)У, за даними 26 округів (з 41), було перевірено 7919 кандидатів партії радянських і вузівських партійних осередків. Наслідки цього, як зазначалося в рішенні ЦКК КП(б)У від 22 березня 1929 р., дали можливість партійним організаціям поліпшити роботу з кандидатами партії, ретельніше підходити до питань прийняття в ВКП(б), ліквідувати наявність великої кількості кандидатів партії з простроченим стажем. Із радянських і вузівських партійних осередків були виключені з кандидатів партії, як класово й ідеологічно чужі, розкладені елементи та баласт, 924 чоловіки, а на 479 кандидатів накладені партійні стягнення⁵².

Серед організаційно-партійних заходів, що проводились у період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту, особливе значення мала чистка партії. У рішенні листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) 1928 р. «Про вербування робітників і регулювання росту партії» з цього приводу говорилося: «Широке вербування робітників повинно бути з'єднане з суворою перевіркою теперішнього складу партії і найрішучою **чисткою** його від соціально чужих елементів, що примазалися, обюрократилися і розклалися»⁵³. XVI конференція ВКП(б) (квітень 1929 р.) в своїй резолюції «Про чистку і перевірку членів і кандидатів ВКП(б)» ухвалила, що генеральна чистка має закінчитися до XVI з'їзду партії, тобто до червня 1930 р.

Готуючись до чистки, партійна організація України провела велику політичну й організаційну роботу. До роз'яснення значення цього заходу були залучені найбільш підготовлені пропагандистські кадри. На початку квітня 1929 р. Пленум ЦКК КП(б)У спеціально обговорив доповідь секретаря ЦКК Ф. І. Зайцева про чистку партії. До складу комісій по проведенню її ввійшли найбільш авторитетні комуністи. Однією з особливостей чистки було те, що в ній брали участь не тільки комуністи, а й широкі трудящі маси.

В КП(б)У чистка почалася в другій половині травня 1929 р. з перевірки керівних кадрів партійної організації України — членів ЦК і ЦКК КП(б)У. До складу трійки, що здійснювала цю перевірку, входили А. О. Сольц, Ф. І. Зайцев, І. Я. Грязев⁵⁴. В окружних партійних організаціях чистка почалася також з керівних партійних працівників — членів бюро окружних комітетів партії та членів окружних пар-

⁵⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 226, арк. 37, 38, 40.

⁵¹ Підсумки партперепису 1927 року. Харків, 1928, стор. 38.

⁵² Бюлетень ЦКК КП(б)У і НК РСІ УСРР, 1929, № 3, стор. 39.

⁵³ КІРС в резолюціях, ч. II, стор. 507.

⁵⁴ Газ. «Правда», 26 травня 1929 р.

тійних контрольних комісій. Слід відзначити, що під час перевірки керівного складу партійних організацій особливу активність виявили комуністи і безпартійні. В Донецькому, Харківському, Київському, Дніпропетровському і Луганському округах брало участь у цій перевірці від 17 до 20 тис. чоловік⁵⁵. Великий інтерес до чистки, прагнення допомогти партії в такій важливій справі проявляли комуністи та безпартійні трудящі і при перевірці партійних осередків. В Глухівському окрузі на партійних зборах були присутні 4936 комуністів, 4244 комсомольці і 27 956 безпартійних⁵⁶. На збори окремих осередків будівництва Дніпрогесу з'явилося по 700—800 чоловік. Всього під час чистки тут було проведено 72 зборів, в яких взяли участь 4082 комуністи і 13 451 безпартійний⁵⁷. Всього, за неповними даними, в чистці партійної організації республіки брало участь близько двох мільйонів безпартійних робітників і селян⁵⁸.

Класові вороги прагнули використати відкриту чистку партії для підриву авторитету партійних організацій, для дискредитації чесних комуністів. Проте ці ворожі, підступні дії діставали рішучу відсіч не тільки від комуністів, а й безпартійних робітників і селян. Спираючись на маси, партія очищала ряди від чужих елементів, зміцнювала свою організаційну й ідейну єдність. В Українській партійній організації в період чистки було виключено з партії 24 204 і накладено партійні стягнення на 34 483 чоловіки⁵⁹. Слід відзначити, що в період і після проведення чистки значно підвищився рівень не тільки організаційної та ідеологічної роботи, а й керівна роль партійних організацій у господарському будівництві.

Незважаючи на деякі недоліки і помилки в здійсненні чистки (зайва поспішність, окремі порушення інструкції ЦКК ВКП(б)), цей відповідальний захід партії був проведений в КП(б)У задовільно. Чистка показала, що в цілому склад партійної організації республіки здоровий. Водночас КП(б)У, як і вся партія, викрила й очистила свої ряди від ворожих елементів. «Внаслідок чистки,— говорилося в резолюції XI з'їзду КП(б)У,— партія, звільнюючись від чужих, нестійких, підпалних опортуністичним хитанням бюрократічних елементів, ще більше зміцнила єдностайність своїх рядів і здатність протистояти опортуністичним наскокам на ленінську лінію партії, підвищила свій авторитет в масах і посилила зростання партії за рахунок робітників від верстата»⁶⁰. Чистка послужила ще більшому згуртуванню КП(б)У, посиленню авангардної ролі комуністів у здійсненні політики соціалістичної індустріалізації країни і підготовки масового колгоспного руху.

Заходи партії щодо зміцнення своїх лав на такому важливому етапі, як підготовка наступу соціалізму по всьому фронту, відіграли велику роль. Підвищилась ідейність і організованість, свідомість і дисципліна — ці найважливіші, тісно зв'язані між собою ленінські принципи. Разом з усією ВКП(б) зміцнів і один із її передових загонів — Комуністична партія України. Нараховуючи на початку 1930 р. понад чверть мільйона комуністів, вона впевнено приступила до розв'язування завдань нового періоду — періоду наступу соціалізму по всьому фронту.

⁵⁵ Бюлетень ЦКК КП(б)У і НК РСІ УСРР, 1929, № 8—9, стор. 26.

⁵⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 22, оп. 5, од. зб. 16, арк. 104.

⁵⁷ Там же, од. зб. 19, арк. 325.

⁵⁸ Там же, ф. 1, оп. 13, од. зб. 333, арк. 57.

⁵⁹ Там же, од. зб. 332, стор. 107—108.

⁶⁰ КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, стор. 500.

VI КОНГРЕС КОМУНІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ МОЛОДІ ТА ПИТАННЯ ЄДИНОГО ФРОНТУ В МОЛОДІЖНОМУ РУСІ

В історії молодіжного комуністичного руху певний науковий інтерес викликає період 30-х років. У той час і особливо після VII конгресу Комінтерну і VI конгресу КІМ молодь внесла значний вклад у загальну справу боротьби трудящих проти фашизму і війни. На фоні широкого антифашистського руху молоді помітно виділяється роль комсомолу як організатора молодого покоління і помічника комуністичних партій. Комсомольці показували не тільки зразки відваги і мужності в боротьбі з фашизмом, але й уміння організувати і згуртовувати широкі маси молоді, з'єднувати їх розрізнені сили в єдиний революційний потік під прапором фронту молодого покоління і Народного антифашистського фронту.

Однак це питання не знайшло ще належного висвітлення в історико-партійній літературі. Правда, в ряді наукових праць, написаних як у довоєнний, так і в наш час, радянські і зарубіжні історики тією чи іншою мірою торкаються цієї теми¹. Проте багато проблем, зокрема боротьба комуністичних спілок молоді за єдність юнацького руху ще потребують спеціальних досліджень. Ця стаття має на меті певною мірою доповнити висвітлення даної теми.

Молодь ніколи не була осторонь подій і явищ суспільного життя і завжди брала найактивнішу участь разом з представниками старшого покоління в усіх рухах, соціальних революціях, у всіх поступальних процесах історії. Тому проблема виховання молоді і її завоювання на свій бік завжди була в центрі уваги політичних партій. Особливо гострий характер боротьба за молодь набрала в 30-ті роки. Прихід у 1933 р. фашизму до влади в Німеччині створив нову ситуацію не тільки в цій країні, а й наклав відбиток на світові події. Вістря своєї диктатури Гітлер спрямував проти всіх прогресивних сил нації і насамперед проти героїчного німецького робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії. За короткий час були розгромлені всі

¹ В. Чемоданов. Основные вопросы VI конгресса КИМ, журн. «Интернационал молодежи», 1935, № 7; Вильгельм Пик. Новый путь к совместной борьбе за свержение фашистской диктатуры, журн. «Коммунистический Интернационал», 1935, № 30; Раймонд Гюйо. Вопросы единства молодежи, журн. «Коммунистический Интернационал», 1936, № 18; Вольф Михаль. Три года борьбы КИМ за единство трудящейся молодежи, журн. «Коммунистический Интернационал», 1938, № 8; Julian Brun. Walka o mlodziez. Pisma wybrane, Tom II, część pierwsza, «Książka i wiedza», Warszawa, 1956; Валентин Маланчук. Бойовий шлях комсомолу Західної України, Київ, 1959; Roman Zambrowski. Polska delegacja na VI światowym kongresie Komunistycznej Międzynarodówki, «Z pola walki», 1958, № 4; Г. Н. Горшкова. Из истории забастовочного движения в фашистской Германии. Германское рабочее движение в новейшее время. Сборник статей и материалов, М., 1962; Eugeniusz Rudziński. Działalność polityczna OMTUR w latach 1931—1936, «Iskry», Warszawa, 1961; Józef Kowal. Z dziejów ZM WRP, «Wici», «Iskry», Warszawa, 1962; L. Berthold. Der Kampf gegen das Hitlerregime, «Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung», 1964, Heft 6, K. N. Biernat/K. Mammach/G. Nitsche. Über den Beitrag der KPD zur des VII Weltkongresses der Kommunistischen Internationale Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 1965, Heft 4; Б. Лейбзон, К. Шириня. VII конгресс Коммунистического Интернационала, журн. «Проблемы мира и социализма», 1965, № 8, та ін.

організації трудящих, ліквідовані елементарні демократичні свободи, сотні тисяч антифашистів кинуті в тюрми і концентраційні табори. В країні лютував білий терор. За два з половиною роки свого панування фашисти вбили понад 4 200 чоловік². За тюремними ґратами знаходився вождь німецького пролетаріату Ернст Тельман.

Перемога фашизму в Німеччині, жорстоке придушення всіх проявів революційної боротьби трудящих і навіть опозиційних настроїв відкрили буржуазію інших країн. Не минуло й року після захоплення Гітлером влади в Німеччині, як реакційні сили зробили спробу встановити фашистську диктатуру у Франції. Ця подія сколихнула всю країну. Тридцятитисячний авангард французького пролетаріату — Комуністична партія організувала могутні контрвиступи по всій країні. Кульмінаційним пунктом боротьби французьких трудящих була грандіозна демонстрація 9 лютого 1934 р., в якій взяли участь сотні тисяч робітників-антифашистів не залежно від того, яких політичних поглядів вони дотримувались і до яких партій належали.

Разом з старшим поколінням у рядах демонстрантів йшла трудяща молодь Франції. Під прапорами, на яких великими літерами були викарбовані лозунги Паризької Комунн, крокували поруч комсомольці і рядові члени соціалістичної молоді та представники інших масових організацій молоді. Комсомол на ділі здійснював єдиний фронт³. Завдяки енергійному виступові робітничого класу Франції фашистський путч зазнав ганебної поразки.

За прикладом французьких робітників на боротьбу проти кривавого фашистського режиму Дольфуса піднявся пролетаріат Австрії. Лютневий виступ австрійських робітників знаменний тим, що в ході цієї боротьби на вулицях і барикадах Відня, незважаючи на зраду своїх вождів, пліч-о-пліч з комуністами бились і стояли на смерть рядові соціал-демократи. Оцінюючи значення цього повстання, секретар Комуністичної партії Австрії І. Копленіг писав: «У вогні збройних лютневих боїв 1934 р.... рухнула стіна, яку звели соціал-демократичні лідери між Комуністичною партією і масами соціал-демократичних робітників»⁴.

Найактивнішу участь в цих боях брала робітнича молодь, показуючи зразки мужності, відваги і героїзму. Молодь становила основні кадри бойових загонів, першою йшла на барикади і останньою відступала, залишаючи убитими багатьох своїх хоробрих товаришів⁵. Тут на барикадах був укладений братерський бойовий союз комсомольської і соціалістичної молоді⁶. Уроки лютневих подій у Франції і Австрії збагатили досвід боротьби пролетаріату проти фашизму. Вони показали, що сила робітничого класу ґартується у спільній боротьбі і множиться його єдністю. Комуністичні партії багатьох країн, антифашистські організації трудящих і молоді звернулися з закликом підтримати боротьбу французького і австрійського робітничого класу. У відозві секретаріату Комуністичної партії Великобританії від 14 лютого 1934 р. говорилося: «Робітники Англії! Вперед на допомогу нашим братам — робітникам Австрії, рішуча боротьба яких служить прикладом для всіх нас. Організуйте масові демонстрації солідарності з ав-

² VII Всесвітній Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. Доповіді і резолюції. К., 1935, стор. 131.

³ Журн. «Інтернаціонал молодежи» (Орган Исполнительного Комитета Коммунистического Интернационала молодежи и ЦК ВЛКСМ), 1934, № 3, стор. 18, 19.

⁴ Иоганн Коплениг. Избранные произведения (1924—1962 годы), М., 1963, стор. 30.

⁵ Журн. «Інтернаціонал молодежи», 1934, № 3, стор. 10—12.

⁶ Газ. «Комсомольская правда», 30 вересня 1935 р.

стрійськими трудящими у всіх містах країни...», посилюйте боротьбу проти небезпеки фашизму в Англії»⁷. Комуністи Польщі заявили, що боротьба австрійських робітників є справою пролетаріату всього світу⁸. Гарячу солідарність з австрійськими борцями у їх боротьбі проти фашизму висловили студенти Лондонського економічного інституту⁹. З героями Австрії солідаризувалась трудяща молодь Варшави¹⁰ і Львова¹¹.

Ці бурхливі події свідчили про нові явища і процеси, які відбувалися в суспільному житті. Їх зовнішнім проявом було даліше розмежування політичних сил майже в усіх країнах світу. На одному полюсі консолідувалися сили реакції, яка намагалася встановити з допомогою самих жорстоких методів фашистську диктатуру і на другому — згуртовувалися всі прогресивні верстви народу з робітничим класом на чолі.

Комуністичні партії світу повинні були осмислити ці явища і процеси, переглянути свою попередню тактику, виправити сектантські помилки і виробити програму дій, на основі якої можна було б об'єднати всіх людей доброї волі проти наступу фашизму, капіталістичного гноблення і війни. Саме на ці хвилюючі питання дав відповідь VII конгрес Комінтерну (липень — серпень 1935 р.), що ввійшов в історію як конгрес нової тактичної орієнтації. В його роботі брали участь представники 65 компартій світу¹².

Головним і найближчим завданням усього міжнародного комуністичного руху конгрес проголосив створення широкого єдиного фронту боротьби проти фашизму, за збереження демократичних свобод, національної незалежності народів і мир.

Успіх цієї боротьби у великій мірі залежав від того, чию сторону візьме одна з вирішальних сил суспільства — молодь. У зв'язку з цим конгрес визначив боротьбу за молоде покоління найважливішим завданням компартій і комсомолу¹³.

Ідеї VII конгресу Комінтерну з питань юнацького комуністичного руху, його програма знайшли дальший свій розвиток і на VI конгресі КІМ, що проводив свою роботу в Москві з 25 вересня по 10 жовтня 1935 р.¹⁴. Кращі представники молоді п'яти континентів світу, мужні борці-підпільники з фашистських країн, долаючи неймовірні труднощі і поліцейські кордони, прибули на конгрес, щоб обговорити питання, що хвилювали молоде покоління всіх народів земної кулі.

Посланців комсомолу Радянського Союзу очолював секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарев¹⁵. На чолі делегації Польщі, до складу якої входило 10 чоловік, був секретар ЦК КСМП Р. Замбровський (Вікторович)¹⁶. Делегацію Франції очолював Р. Гюйо, США — Г. Грін¹⁷.

Вперше в історії КІМ у роботі конгресу брали участь представ-

⁷ Из истории международной пролетарской солидарности. Документы и материалы, 1961, стор. 183—184.

⁸ Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны, М., 1955, стор. 181.

⁹ Из истории международной пролетарской солидарности. Документы и материалы, стор. 185.

¹⁰ Eugeniusz Rudziński. Działalność polityczna OM TUR w latach 1929—1936, «Iskry», Warszawa, 1962, стор. 107, 108.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, од. зб. 716, арк. 2.

¹² У. Фостер. История трех Интернационалов, М., 1959, стор. 416.

¹³ VII конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, стор. 534.

¹⁴ Журн. «Інтернаціонал молодіжи», 1935, № 11, стор. 32.

¹⁵ Газ. «Комсомольская правда», 3 жовтня 1935 р.

¹⁶ Журн. «Z pola walki», 1958, № 4, стор. 208.

¹⁷ Молодежь в борьбе за единый фронт. Материалы VI Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала молодежи, М., 1938, стор. 88, 108.

ники від соціалістичної молоді. Це були делегати іспанського соцмолу (соціалістична молодь) на чолі з тов. Лаїнім¹⁸.

Всі посланці конгресу представляли понад 3 855 тис. членів комсомолу, що об'єднувались у 56 секціях КІМ. Це свідчило про значне зміцнення світової комсомолії від часу V конгресу, що відбувся у 1928 р. Кількість секцій за цей час збільшилась на 10, а число всіх членів комсомолу зросло більш ніж на 1 791 тис. чоловік. Більш масовими стали спілки молоді капіталістичних і колоніальних країн. На час V конгресу вони об'єднували понад 127 тис., а в період VI конгресу — близько 224 тис. членів.

Учасники конгресу заслухали і обговорили доповіді О. Куусінена «Про підсумки VII конгресу Комінтерну», М. Фольфа «Досвід роботи КІМ і завдання єдиного фронту молоді», В. Чемоданова «Про виховання молоді СРСР в боротьбі за соціалізм» та співдоповіді Р. Гюйо «Досвід боротьби французької молоді за єдиний фронт», Г. Гріна «Американський комсомол у боротьбі за єдиний демократичний фронт»¹⁹.

Делегати конгресу одностайно схвалили резолюції на заслухані доповіді та обрали новий Виконком КІМ в складі 41 члена і 16 кандидатів²⁰. Від імені всіх учасників VI конгрес прийняв звернення «До молодого покоління всього світу», в якому закликав трудящу молодь капіталістичних країн створювати єдиний фронт боротьби проти фашизму і війни на захист СРСР²¹.

Рішення VII конгресу Комінтерну і VI конгресу КІМ відкривали нову сторінку в історії юнацького комуністичного руху. Вони створювали сприятливі умови до залучення соціалістичної, демократичної і патріотичної молоді не тільки в лави єдиного фронту, але й комуністичних партій. Ленінська ідея єдиного фронту в 30-х роках пробудила до активного політичного життя всі прогресивні верстви суспільства, в тому числі і маси молоді.

Однак боротьба за молодь, за об'єднання її сил гальмувалась рядом обставин. Головними з них були прояви сектантства, що заважало розгорнути широку масову роботу серед юнацтва. Так, у комуністичних спілках молоді довгий час культивувався погляд, ніби вони є тільки політичні організації. Це пояснюється тим, що, як правило, організації комуністичної молоді в капіталістичних країнах виникали паралельно з марксистськими партіями, а іноді навіть і раніше їх. І тому молодіжні спілки часто були незалежними від компартій як з точки зору організаційного підпорядкування, так і в політичному відношенні. Це відбивалось на характері їх діяльності. Члени комсомолу вважали себе молодими комуністами, а свої організації — партіями молоді. А звідси копіювання у всьому форм і методів роботи партійних організацій, що приводило до стирання всякої відмінності між членами комсомолу і комуністами. До комсомольців і до тієї частини молоді, яка схилялась до комуністичного руху, прагнула влитись у його ряди, але яку потрібно було ще виховувати, ставились такі вимоги, як і до членів партії.

Саме цим значною мірою пояснюється відірваність комсомольських організацій від широких верств молоді. В жодній капіталістичній країні, як підкреслювалось на VI конгресі КІМ, комсомол не був тоді

¹⁸ Молодежь в борьбе за единый фронт. Материалы VI Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала молодежи, стор. 67, 68.

¹⁹ Журн. «Интернационал молодежи», 1935, № 11, стор. 32—35.

²⁰ Молодежь в борьбе за единый фронт, стор. 167.

²¹ Газ. «Комсомольская правда», 12 жовтня 1935 р.

масовою організацією. Навіть у Франції, де комуністична спілка успішно створювала єдиний фронт і авторитет її серед молоді зростав, вона все ж залишалась невеликою організацією. У Англії налічувалось 2 тис. комсомольців, в Бельгії — одна тисяча²². Далеко не масовими були юнацькі комуністичні організації в Польщі і Західній Україні. У першій половині 1934 р. Львівська окружна організація об'єднувала всього 120 комсомольців, Перемишлянська — 200, Коломийська — 230²³. Зрозуміло, що такі організації не могли домогтися вирішального впливу на широкі маси неспілкової молоді та на молодь, яка перебувала під впливом буржуазії і реформізму.

Все це, а також загальне полівіння молоді, ставило перед компартиями і комсомолом надзвичайно складне і важке завдання в боротьбі за молоде покоління і виховання його в революційному дусі, створенні комсомольських організацій, які за своїм характером мали бути широкими масовими юнацькими непартійними виховними організаціями молодого покоління.

Рішення VI конгресу КІМ встановлювали нову організаційну структуру комсомолу. Низовими ланками спілок молоді були гуртки, клуби, а також різні інші об'єднання: курси, групи безробітної і селянської молоді, учнів і т. п. Таким чином, для комсомольців відкривались реальні можливості безпосереднього спілкування з широкими масами молоді.

Створення нових безпартійних спілок, яким надавалась повна свобода самостійно розвивати революційний юнацький рух, не виключала, як це підкреслено в резолюції VI конгресу, їх політичного зв'язку з комуністичними партіями²⁴.

Дотримання такого зв'язку диктувалось, по-перше, спільністю кінцевої мети, до якої однаково прагнуть комуністи і комсомольці, і, по-друге, тим, що нові молодіжні організації зможуть успішно діяти і розвиватись тільки тоді, коли вони постійно відчуватимуть піклування, підтримку і допомогу революційного авангарду пролетаріату — комуністичних партій.

Дещо змінювалися форми партійного керівництва. «Комуністи в рядах юнацьких організацій,— говорив Г. Дмитров,— повинні уміти так працювати, щоб шляхом переконання членів, а не шляхом командування від імені партії впливати на рішення організації»²⁵.

Перебудова змісту, форм і методів роботи спілок молоді впливала з завдань класової боротьби та вчення Леніна про те, що тільки тоді комуністична молодь виховає з себе комуністів, коли вона буде на ділі «організовувати і об'єднувати все підростаюче покоління, давати приклад виховання і дисципліни в цій боротьбі»²⁶.

Важливе місце в роботі VI конгресу КІМ зайняло питання об'єднання комсомольців з соціалістичною молоддю аж до створення спільних антифашистських організацій комуністичних і соціалістичних спілок і в майбутньому єдиного Інтернаціоналу молоді.

Теоретично обґрунтувавши об'єктивну необхідність і основні положення єдиного фронту двох провідних організацій робітничої молоді, конгрес одночасно звернув увагу на ті труднощі, які необхідно буде

²² Молодежь в борьбе за единый фронт. Материалы VI Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала молодежи, стор. 30.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, од. зб. 716, арк. 74.

²⁴ Резолюции VI конгресса Коммунистического Интернационала молодежи. М., 1935, стор. 7.

²⁵ Г. Дмитров. В борьбе за единый фронт против фашизма и войны. Статьи и речи 1935—1939 гг., М., 1939, стор. 107.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 259.

подолати на цьому шляху. Насамперед потрібно було розвіяти атмосферу недовір'я, що протягом довгого часу насаджувалась як у партійних організаціях обох напрямків, так і в молодіжному русі. В компартіях це було зв'язано з так званою теорією «соціал-фашизму», за якою соціал-демократія вважалась ворогом № 1²⁷. Комсомолом ця теорія була механічно перенесена у юнацький рух, внаслідок чого вся соціалістична молодь, яка повністю не поділяла марксистсько-ленінських поглядів і через політичну незрілість вірила, що вожді ведуть її вірним шляхом, була огульно оголошена «соціал-фашистською», — найнебезпечнішим «ворогом» комсомолу²⁸. У відповідності до цієї оцінки визначалась і певна тактична лінія поведінки щодо соціалістичного руху. Вона зводилась до створення опозиції в організаціях соціалістичної молоді і до їх розколу.

Так, постанова березневого (1934 р.) Пленуму ЦК Комуністичної спілки молоді Польщі зобов'язала спілки молоді взяти рішучий курс на розгортання масового опозиційного руху в ТУР (Товариство робітничого університету — так називалась спілка соціалістичної молоді Польщі.— *І. Ш.*)²⁹. Ця робота проводилась довгий час і так ретельно, що багато соціалістичних організацій в Польщі і на Західній Україні були послаблені або розпались.

Іншою перешкодою на шляху об'єднання була відкрито ворожа позиція лідерів Соціалістичного Інтернаціоналу молоді (СІМ) і частини керівництва соцмольських організацій, які свідомо виступали проти єдності дій, поширюючи наклеп, ніби єдиний фронт — це маневр комуністів, а не щире прагнення до співробітництва, і закликали молодь не вірити останнім.

Проте були питання, які однаково хвилювали і комсомольців та соцмольців, і найширші верстви робітничої, селянської і дрібнобуржуазної молоді. Це боротьба проти фашизму, за демократію, мир і прогрес, за право молодих учитись, жити і працювати. Звідси виникала проблема більш широкої організації фронту молодого покоління. Тому VI конгрес КІМ, виходячи з рішень VII конгресу Комінтерну, звернувся з закликом до трудящої молоді об'єднати всі нефашистські спілки проти спільного ворога цивілізації і людяності — фашизму. Таке завдання комсомол міг виконати лише при умові, якщо центр ваги своєї роботи перенесе в масові юнацькі організації, які знаходились під буржуазним впливом і об'єднували сотні тисяч членів.

По-новому ставилось також питання щодо буржуазних нефашистських організацій. Засудивши сектантські тенденції, VI конгрес КІМ зобов'язав комсомол відмовитись від шкідливих дій створення в середині цих організацій підпільних комсомольських осередків і фракцій, а вступати до них на правах членів і нести в маси цієї молоді ідеї миру, свободи, демократії і соціалізму. Вступ комсомольців у нефашистські буржуазні спілки повинен розглядатись як одна із форм позитивного співробітництва з ними.

Завдання боротьби за об'єднання всіх прогресивних і демократичних сил висувало на перший план діяльність комуністичних спілок по завоюванню тієї трудящої молоді, яка опинилась під впливом фашизму. Це впливало з тих обставин, що з лав молоді, як вказувалось у резолюції VII конгресу Комінтерну, фашизм, головним чином, вербував свої ударні загони³⁰, і юнацькі фашистські організації були тут

²⁷ М. Нашковський. Неспокійні дні, Варшава, 1962, стор. 39.

²⁸ Ф. Геміндер. Історія КІМу в конгресах, Харків — Одеса, 1937, стор. 33.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, од. зб. 706, арк. 21.

³⁰ VII Всесвітній конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. Доповіді і резолюції, Партвидав ЦК КП(б)У, К., 1935, стор. 534.

найбільш масовими. Чим пояснити той факт, що в Німеччині, Італії, Польщі та інших країнах фашистам удалось поширити свій вплив на велику кількість молодого покоління? Частину молоді тут насильно заганяли у фашистські організації, деякого фашисти підкуплювали харчуванням і одягом, іншим давали роботу, але треба зазначити, що основна маса вірила в соціальну демагогію і брехливі обіцянки³¹.

Ось чому у Німеччині в спілці гітлерівської молоді налічувалося 5 млн. чоловік³². Приблизний соціальний склад її членів можна проілюструвати на прикладі берлінської організації, до якої в 1933 р. входило 50% робітників і 30% безробітної молоді. В Італії у фашистську організацію «Дополаворо» в цьому ж році було завербовано до 2 млн. юнаків і дівчат, з них 70% чорноробочих³³. У Польщі в мілітаристській організації «Стшелец» налічувалося близько 500 тис. членів³⁴.

З кожним роком трудяща молодь все більше відчувала на собі гніт фашистської диктатури, що викликало справедливе обурення і невдоволення в її рядах. Цю молодь потрібно було вирвати з-під впливу фашизму, спрямувати її сили в русло революційного юнацького руху. Саме таке завдання поставив перед комуністичними спілками VI конгрес КІМ.

Щоб здійснити це завдання необхідно було змінити форми роботи комуністичних спілок молоді у фашистських країнах. Як показав досвід багатьох комсомольських організацій, шлях до посилення революційного впливу на молодь і її завоювання міг бути тільки один — це робота всередині всіх масових організацій, незалежно від того, під керівництвом якої політичної партії вони знаходяться. Базою для концентрації всіх прогресивних сил і проведення масової роботи у фашистських юнацьких організаціях мали стати створені на широкій основі міцні революційні групи із незадоволеної демократичної і патріотичної молоді — опорні пункти для поширення марксистсько-ленінських ідей і проведення антифашистської роботи. Творче втілення в життя цих нових положень створювало реальні можливості для завоювання мільйонних мас молодого покоління, що підпали під вплив фашизму, і об'єднання їх з молоддю нефашистських юнацьких організацій у рамках єдиного фронту всіх прогресивних сил суспільства з робітничим класом на чолі.

У резолюції VI конгресу КІМ велика увага приділялась масовій участі молоді в профспілковому русі. Конгрес рекомендував усім прихильникам КІМ, молодим робітникам вступати в члени профспілок незалежно від того, чи це червоні, чи реформістські організації, і допомогти їм виховувати і мобілізувати молоде покоління на боротьбу проти фашизму. Такій меті підпорядковувалась також діяльність комсомольських організацій в спортивних товариствах.

Озброєні новою програмою дій, накресленою VII конгресом Комінтерну і VI конгресом КІМ, комуністичні спілки молоді багатьох країн перетворились у широкі масові організації молодого покоління. Головний лозунг конгресу — єдиний фронт молоді — оволодівав масами і в багатьох країнах ставав великою матеріальною силою. Найбільших

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1003, арк. 82.

³² Молодежь в борьбе за единый фронт. Материалы VI Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала молодежи, стор. 58.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1003, арк. 15, 20.

³⁴ Roman Toruńczyk. Z dziejów rewolucyjnej walki młodzieży w latach 1929—1933, «Iskry», Warszawa, 1961, стор. 61.

успіхів в об'єднанні молодого покоління здобув комсомол Франції, який ще напередодні конгресів виступив ініціатором створення єдиного фронту і мав уже певний досвід боротьби за маси, що знаходились в некомуністичних молодіжних організаціях.

Ще у березні 1935 р. була укладена угода між комсомолом і керівництвом соціалістичної спілки молоді Франції про єдність дій і спільну боротьбу³⁵. Комсомольці і соцмольці розгорнули роботу в інших організаціях, які охоплювали сотні тисяч членів. З допомогою обнародованої з ініціативи Комуністичної спілки молоді Франції «Декларації прав молодого покоління Франції»³⁶, де висувались конкретні політичні, економічні і культурні вимоги молоді, комсомолу вдалося організувати нові сили до боротьби і створити могутній демократичний молодіжний фронт. З ініціативи комсомолу була створена спілка селянської молоді, яка об'єднувала 10 тис. членів. 30 тис. дівчат-антифашисток об'єднались у спілку молодих дівчат Франції. Одним із організаторів цієї спілки була славна героїня французького народу, член Національного комітету федерації комуністичної молоді, майбутня активна учасниця руху Опору — Даніель Казанова³⁷.

З метою координації дій різних антифашистських молодіжних загонів, у Франції в 1936 р. був створений комітет зв'язку між юнацькими організаціями комуністичної, соціалістичної, республіканської, радикальної та інших спілок молоді. Об'єднана молодь успішно відбивала атаки капіталу і фашизму. Її цементуючою силою був комсомол, який під керівництвом Комуністичної партії проводив велику виховну роботу серед молоді. Лише протягом двох місяців 1938 р. КСМФ організувала 70 молодіжних зборів і мітингів³⁸. Своєю послідовною боротьбою проти фашизму за створення демократичного молодіжного фронту комсомол Франції здобув великий авторитет і довір'я у мільйонних мас молоді і перетворився в одну з найбільш масових після ВЛКСМ секцій КІМ.

Значних успіхів у розвитку широкого юнацького руху добилась Комуністична спілка молоді Англії. Англійський комсомол під керівництвом національного секретаря спілки (потім видатного діяча Комуністичної партії) Джона Голлана зумів об'єднати в антифашистську юнацьку організацію «Англійське товариство боротьби за мир» понад один мільйон чоловік. Сюди входила молодь 31 спілки різних політичних напрямків³⁹. Вона гаряче виступала за мир, за співробітництво Англії, Франції, США з Радянським Союзом, за укладення колективного договору, який був би гарантією безпеки народів проти загрози фашистського поневолення.

Мужньо змагались з фашизмом загнані в глибоке підпілля комуністичні спілки молоді Німеччини, Австрії, Болгарії, Югославії, Італії, Румунії та інших країн.

У неймовірно тяжких умовах фашистської диктатури, всупереч терору і переслідуванням, зростала воля до свободи і опору німецького робітничого класу і його молоді. Велику роль у розвитку антифашистського руху в цій країні відіграла Брюссельська конференція Комуністичної партії Німеччини (жовтень 1935 р.)⁴⁰, в рішеннях якої

³⁵ Молодь в капіталістичних країнах. Збірник статей і матеріалів, К., 1939, стор. 57.

³⁶ Журн. «Z pola walki», 1962, № 1, стор. 16.

³⁷ Журн. «Новая и новейшая история», 1963, № 4, стор. 127. Даніель Казанова загинула у травні 1943 р. в концтаборі «Освенцім».

³⁸ Молодь в капіталістичних країнах, стор. 57.

³⁹ Там же, стор. 72.

⁴⁰ В. Пик. Избранные произведения, М., 1956, стор. 130.

відповідно до загального курсу міжнародного комуністичного руху, виробленого VII конгресом Комінтерну, були накреслені нові шляхи підходу партії до широких мас робітничого класу, в тому числі до молодого покоління Німеччини.

Німецький комсомол під керівництвом КПН у цих умовах розгортав активну легальну і нелегальну роботу. В багатьох місцях комсомольці працювали спільно з соцмольцями та іншою нефашистською молоддю. Так крок за кроком зароджувався і зростав єдиний фронт антифашистської боротьби проти гітлерівського режиму в самій цитаделі фашизму. Після VI конгресу КІМ він був утворений ЦК Комуністичної спілки молоді Німеччини і центральним керівництвом соціалістичної спілки молоді та іншими юнацькими організаціями.

Оцінюючи значення єдиного фронтових угод для розвитку юнацького антифашистського руху орган ЦК КСМН газета «Die junge Garde» писала: «Пакти про єдиний фронт, укладені останнім часом між ЦК КСМН, з одного боку, і керівництвом робітничої і гімнастичної та спортивної спілок, спілки соціалістичної молоді і багатьма керівними обласними функціонерами соціалістичної робітничої молоді, з другого боку, свідчать про те, що єдності хочуть усі молоді антифашисти, що вона стає фактом у всій імперії»⁴¹.

Комсомольці разом з соціалістичною та іншою молоддю проникали у фашистські молодіжні організації і там закріплювали свої позиції. Так, комсомольці-активісти за завданням спілки і партійних організацій влаштовувались на посади «уповноважених заводської молоді», які встановлювались органами фашистської влади. Це дало їм змогу організувати на своїх підприємствах виступи проти зниження заробітної плати, за збільшення відпусток та задоволення інших вимог молодих робітників⁴².

Боротьба німецької молоді була невіддільною частиною боротьби всіх демократичних сил нації проти фашизму. Молодь разом з старшими робітниками виступала за ліквідацію розколу в робітничому русі, брала участь у страйках і демонстраціях, кількість яких зростала в ході реалізації КПН нової тактики, спрямованої на створення єдиного пролетарського фронту і широкого антифашистського Народного фронту.

Багато страйків, що були демонстративними виступами проти гітлерівського режиму, проходило в Німеччині в другій половині 1935 і в 1936 рр. У березні 1936 р. страйкували гамбурзькі суднобудівники на верфі «Блом унд Фосс», де працювало 10 тис. робітників. Страйк носив політичний характер. В цьому ж році відбулися великі політичні виступи робітників на автомобільних заводах компанії «Опель» в Руссельгеймі, на будівництві аеродромів в Ліхтенау і Глюксбурзі, на заводі по виробництву моторів «ДКВ» в Шпандау і т. д.⁴³

Ця могутня боротьба німецького робітничого класу і молоді під керівництвом Комуністичної партії, під час якої і зміцнювався Народний антифашистський фронт та фронт молодого покоління, яскраво свідчила про незламну волю німецького народу і його віру в майбутню перемогу над темними силами фашизму.

Наполегливо працювали над об'єднанням всіх демократичних сил

⁴¹ Газ. «Die junge Garde», грудень 1935 р.

⁴² Молодь в боротьбі проти фашизму і війни. Збірник статей і матеріалів, К., 1938, стор. 70.

⁴³ Г. Н. Горшкова. Из истории забастовочного движения в фашистской Германии, стор. 180, 182, 187, 190, 191.

молоді КСМП і КСМЗУ. Комсомольці Польщі і Західної України розгорнули роботу в усіх юнацьких організаціях. Зав'язувалось співробітництво між комсомолом, ТУРом і «Робітничою громадою»⁴⁴ у Львові, Тернополі, Калуші, Стрию, Станіславі⁴⁵ та в інших містах Західної України. Поступово налагоджувались товариські взаємовідносини з єврейськими молодіжними спілками «Цукунфт», «Фрайгайт», «Югенд» і т. п. Комсомольці вели роботу і у фашистських юнацьких організаціях, таких як «Стшелец», «Леґіон Млодих» та ін.

Після VI конгресу КІМ КСМЗУ зуміла мобілізувати значну кількість комсомольців до праці в українських масових організаціях, які перебували під впливом націоналізму, і насамперед серед молоді «Каменярів»⁴⁶, а також у «Просвітах», спортивних товариствах «Луг», «Сокіл». На Волині, Холмщині, Львівщині та в окремих повітах Станіславського воєводства комсомольці співробітничали з низовими ланками «Віці»⁴⁷, і навіть в деяких місцевостях працювали у просанайській спілці сільської молоді «Сев».

Нова тактика партії і комсомолу, нові форми і методи роботи сприяли не тільки бурхливій радикалізації членської маси, а й виділенню лівого крила серед керівного активу соціалістичних і демократичних партій та молодіжних організацій. Так, на позиціях співробітництва з комуністами стояв видатний діяч молодіжного соціалістичного руху в Польщі С. Дюбуа. У Львові «ліві» елементи очолювали Щирек і Марковський⁴⁸, в Стрию — секретар ради пепеєвських профспілок робітник-токарь Гребелюха⁴⁹. У 1935 р. виникло ліве крило в спілці сільської молоді «Віці», яке об'єдналось навколо журналу «Хлопське жице господарче». Діячі цього крила С. Ігнар, Б. Дзевецький, Й. Барцеляка та ін. виступали за співробітництво всієї прогресивної молоді в рамках єдиного фронту⁵⁰. За об'єднання антифашистських сил проти наступу фашизму висловлювались і ряд діячів УСДП, УСРП, Бунду, «Робітничої громади», «Каменярів» та інших національно-демократичних організацій. Ці факти свідчили про те, що лозунги єднання всіх прогресивних верств суспільства для боротьби з фашизмом знаходили гарячу підтримку в масах народу і молоді. Антифашистський рух у Польщі і на Західній Україні набирав наступального характеру. З весни 1936 р. значно посилюлись масові виступи робітничого класу і селянства, що було в деякій мірі відгуком на кризові березневі розстріли робітників у Кракові. Вже на другий день після краківських подій львівські робітники з прапорами КПЗУ і ППС влаштували тритисячну демонстрацію протесту. Незабаром виступили трудящі всієї Західної України. У Львові в загальному страйку протесту брало участь 25 тис. робітників, у нафтовому басейні — 15 тис.,

⁴⁴ «Робітнича громада» — культурно-освітня спілка української робітничої молоді — знаходилась під ідейним і організаційним впливом Української соціал-демократичної партії.

⁴⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 234, арк. 27; од. зб. 218, арк. 108; Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО), ф. 231, оп. 1, спр. 3203, арк. 64; Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 1380, арк. 54; ф. 6, оп. 1, спр. 425, арк. 9, 12, 17.

⁴⁶ «Каменярі» — культурно-освітня організація української сільської молоді. Її роботу проводила під ідейним і організаційним керівництвом Української соціал-радикальної партії (УСРП).

⁴⁷ «Віці» — спілка сільської молоді Речі Посполитої Польщі. Виховна організація, яка тісно співробітничала з селянською партією «Стронніцтво Людове».

⁴⁸ Eugeniusz Rudziński. Назв. праця, стор. 173.

⁴⁹ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1380, арк. 71.

⁵⁰ Józef Kowal. Z dziejów ZM WRP «Wici», «Iskry», Warszawa, 1962, стор. 50, 53.

в Станіславі — 3,5 тис., в Стрию — 5 тис., в Тернополі — 2,8 тис. і т. д.⁵¹

Кульмінаційним пунктом боротьби робітничого класу Західної України були відомі квітневі події у Львові, які розігрались під час похорон убитого поліцією робітника Козака.

У всіх цих бойових виступах пліч-о-пліч з старшим поколінням брала активну участь спілкова і неспілкова молодь. Поряд з комсомольцями і соцмольцями в лавах демонстрантів ішла молодь, об'єднана в «Каменярах», «Лугах», «Соколах», «Просвітах», навіть антифашисти із «Стшеляца» та санаційних профспілок.

Підводячи підсумки квітнево-травневих виступів 1936 р., секретаріат ЦК КСМЗУ відзначав, що львівські події відкрили нову сторінку в історії молодіжного руху, викликавши справжню революцію в головах величезної частини працюючого народу і молодого покоління Західної України. Вони небувало піднесли авторитет партії і комсомолу, зцементували єдиний фронт і широко розповсюдили ідею народного фронту⁵². Перелюблена санаційна кліка приступила до консолідації реакційних сил. У цьому їй допомагали праві лідери соціалістичних і селянських партій, які, починаючи з другої половини 1936 р., зміцнили свої позиції в керівних органах. Праві елементи з ППС й організації молоді ТУР спрямували свій удар проти Народного фронту і Фронту молодого покоління, проти єдності дій робітничого класу і пролетарської молоді, саботували створення єдиного фронту комуністів і соціалістів. Не домігшись бажаних наслідків, праві з ППС перейшли до репресій проти прихильників єдиного фронту. З рядів партії і ТУР виганяли комуністів і соціалістів, які стояли на єдинофронтових позиціях. А коли і це не допомогло, ЦВК ППС вирішив розпустити ТУР⁵³, а в листопаді 1936 р. Рада ППС оголосила про своє відмежування від єдиного фронту і категорично заборонила укладати договори про спільні дії з комуністами⁵⁴.

Щоб добитись успіхів у своїй ганебній діяльності і розколоти антифашистські сили, праві лідери були навіть не проти послуги польської дефензиви. Про це писав у січні 1937 р. станіславський воевода повітовим старостам⁵⁵.

Жорстокий терор і катування, насильницьке придушення найменших проявів революційних виступів мас, запроторення за колючі драти концтабору Берези Картузької комуністів і комсомольців, а також соціалістів, прихильників єдиного фронту, і, нарешті, зрада правих лідерів ППС, УСРП, УСДП, Бунду, утруднювали дальшу боротьбу Комуністичної партії і комсомолу проти фашизму. Ці труднощі доповнилися необгрунтованим розпуском у 1938 р. КПП, КПЗУ і їх молодіжних організацій КСМП і КСМЗУ, в особі яких трудящі маси і молодь Польщі і Західної України вбачали керівну силу всього революційного руху. Але навіть і в цих складних умовах комуністи і комсомольці не склали зброї, а вели героїчну боротьбу, наближаючи день остаточного визволення від фашистської неволі.

У цей період передовою лінією боротьби проти фашизму стала Іспанія, на допомогу якій прийшли трудящі всього світу. Тут гартувався інтернаціональний фронт боротьби, зміцнювалась солідарність усіх антифашистських сил світу. 35 тис. бійців інтернаціональних бригад,

⁵¹ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 223, оп. 1, од. зб. 234, арк. 10.

⁵² Там же, од. зб. 246, арк. 46.

⁵³ Eugeniusz Rudziński. Назв. праця, стор. 150.

⁵⁴ ДАІФО, ф. 6, оп. 1, спр. 314, арк. 18.

⁵⁵ Там же, спр. 315, арк. 5.

ядром яких були комуністи і комсомольці, разом з іспанським народом і його об'єднаною в соціалістичній спілці молоддю героїчно боролись проти чорних сил міжнародного фашизму. 38 місяців цієї самовідданої боротьби назавжди ввійшли в славний літопис історії.

У 1936—1938 рр. боротьба народних мас, в тому числі й молоді, проти фашизму і війни набрала великого розмаху. Тернистий шлях цієї боротьби — сповнений труднощів, багатий прикладами відваги і мужності, відданості народній справі і самопожертви в ім'я великої мети — торжества комуністичних ідей. Багато комсомольців і молоді загинуло на цьому шляху заради щастя народу і наступних його поколінь. В казематах гестапо померла від катувань німецька комсомолка Маргарита Вальтер⁵⁶, в тюрмі загинув мужній борець за свободу болгарського народу відповідальний працівник ЦК комсомолу Болгарії Йордан Лютиборський⁵⁷, героїчно загинула в боротьбі за кращу долю волинська комсомолка Лідія Мусійчук. Мужньо зустріли смерть замучені фашистами секретарі ЦК комсомолу Югославії Пайо Морганович і Йосиф Дебеляк⁵⁸, віддав життя за вільну Іспанію улюблений вожак молоді Андрес Мартін (Перес), щоб не потрапити живою в руки фашистів, останню кулю залишила для себе Ліна Одена — одна з найближчих соратниць Долорес Ібаррурі⁵⁹; на іспанській землі загинули член ЦК комсомолу Франції Луї Перро⁶⁰, секретар Львівського окружного КСМЗУ Юрій Великанович та польські патріоти Соломон Яшунський, Казік Свіщарик. Пам'ять про молодих героїв-антифашистів вічно житиме в думках і ділах народних.

На жаль, великі революційні пориви народних мас і молодого покоління не привели до бажаних наслідків. Фашизм у ті роки не був повалений, імперіалістичної війни не вдалось відвернути.

Проте послідовна багаторічна боротьба компартій і їх резерву — комуністичної молоді по згуртуванню всіх прогресивних сил народу для відсічі фашизму і відвернення війни не була даремною. Ідеї VII конгресу Комінтерну і VI конгресу КІМ глибоко запали в серця багатьох мільйонів трудящих і молоді світу, підготували ґрунт для їх майбутньої спільної боротьби і перемоги над фашизмом у роки другої світової війни.

За 30 років, що минули від тих днів, Комуністичні спілки молоді стали великою політичною силою і діють майже в 70 країнах, об'єднуючи в своїх лавах понад 65 млн. юнаків і дівчат. Це приблизно в 17 раз більше, ніж у 1935 р., на день роботи VI конгресу КІМ.

Історія боротьби за єдність молоді в усьому світі в післявоєнні роки нерозривно пов'язана також з діяльністю таких молодіжних організацій, як Всесвітня федерація демократичної молоді (ВФМД) і Міжнародна спілка студентів (МСС). В рядах ВФМД нараховується понад 101 млн. юнаків і дівчат всіх континентів земної кулі.

Борючись проти імперіалізму і колоніалізму, за мир, демократію, за світле майбутнє молодь переконалася, що тільки спільними зусиллями в єдиному фронті можна заступити шлях агресорам, зберегти мир і спокій на землі.

⁵⁶ Журн. «Інтернационал молодежи», 1936, № 1, стор. 33, 34.

⁵⁷ Борцы Революции. Ленинград, 1940, стор. 35, 38.

⁵⁸ Радуле М. Стиенский. Не забудем. М., 1934, стор. 6, 60.

⁵⁹ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1936, № 18, стор. 70.

⁶⁰ Молодь в капіталістичних країнах, стор. 57.

П. І. ВОРОБЕЙ

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ У ПЕРІОД ПІДНЕСЕННЯ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905 р.

Одним з мало досліджених питань революції 1905—1907 рр. є національно-визвольний рух на Україні. Це, зокрема, відзначав «Український історичний журнал»¹.

Українська буржуазна історіографія хоч і приділяла значну увагу національному питанню, але виявилась безпорадною в трактуванні характеру, рушійних сил і особливостей національного руху на Україні загалом, у період першої російської революції зокрема.

В. І. Ленін викрив спроби буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів підмінити соціальне питання національним і переконливо показав нерозривний зв'язок національно-визвольного руху і революційної боротьби пролетаріату в період імперіалізму, взаємну обумовленість їх успіхів. У жовтні 1915 р. В. І. Ленін писав, що революційна боротьба за соціалізм «лишиться пустим словом, якщо не зв'язати її воедино з революційною постановкою всіх демократичних питань, в тому числі й національного»². Великий вождь революції вів рішучу боротьбу проти будь-якої фальсифікації національно-визвольного руху пригноблених народів, чимало уваги приділяв боротьбі за правильне розуміння складного й запутаного буржуазними фальсифікаторами національного питання на Україні.

Чіткі та ясні ленінські положення давали широкий творчий простір для глибокого і конкретного дослідження національного питання.

В 20-х роках на Україні намітилось значне поживавлення в дослідженні історії першої російської революції. Але то був час становлення радянської історіографії і не дивно, що тоді були допущені помилки в оцінці національного руху.

Однак творча й принципіальна обстановка сприяла організації жвавих дискусій, появи оригінальних праць, відкривала широкі обрії для успішного розвитку молоді історичної науки. У творчих дискусіях того часу брали участь активні учасники революційного руху, керівні партійні і державні діячі Радянської України: Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, В. П. Затонський та інші. Та уже в 30-і роки у висвітленні історичних подій дедалі частіше почали з'являтися штамп і шаблон. У 30—40-х рр. ленінська спадщина з національного питання вивчалась недостатньо. Ігнорувалось ленінське зауваження про те, що «в кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст *проти* гноблення, і саме цей зміст ми *безумовно* підтримуємо»³. Нерідко хибні кроки, суперечності в світогляді, окремі націоналістичні помилки того чи іншого діяча, який не чітко висловлював протест проти національного гноблення прирівнювались до буржуазного націоналізму, його ім'я зникало з історії. А це використовувала націоналістична еміграція у своїх брудних планах фальсифікації українського питання. Лише з середини 50-х років ста-

¹ Ф. Є. Лось, Л. В. Олійник. Стан і завдання вивчення революції 1905—1907 рр. на Україні, «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 38.

² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 365.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 379.

новище в історичній науці змінюється, відкрились перспективи для нових творчих пошуків.

Вперше в радянській історичній науці спеціально дослідив боротьбу проти національного гніту на Україні в роки першої російської революції Г. Ігнатов⁴, який намагався на фоні соціально-економічної і політичної обстановки показати найважливіші події національно-визвольного руху. Автор правильно вказував на тісний зв'язок національного руху з революційною боротьбою пролетаріату і селянства проти царизму. Проте переконливо розкрити це положення йому не вдалося. Він не зміг дати теоретичне узагальнення наведеного фактичного матеріалу, розкрити характер, рушійні сили й особливості національно-визвольного руху на Україні, чітко визначити участь і місце в ньому окремих класів.

У зв'язку з 50-річчям першої російської революції на Україні з'явилось ряд цінних збірників документів і монографій, ґрунтовний огляд яких дано на сторінках «Українського історичного журналу»⁵. Серед праць, написаних у цей час, особливої уваги заслуговує велика і змістовна стаття Л. М. Іванова⁶, яка дає переконливу картину розстановки класових сил під час революції 1905—1907 рр. На конкретному фактичному матеріалі автор робить спробу показати тісний зв'язок революційної боротьби робітників і селян проти соціального гніту з національно-визвольним рухом на Україні. Ці питання він розвинув у докторській дисертації⁷. Щоправда, Л. М. Іванов при висвітленні найважливіших проблем революційного руху на Україні торкався національного питання побіжно.

За останні роки, особливо після XX з'їзду КПРС, радянські історики стали значно більше уваги приділяти історії національно-визвольного руху на Україні в роки першої російської революції. Інтерес викликала монографія Т. Ю. Бурмистрової⁸, де ґрунтовно висвітлено національну політику більшовицької партії, показано значення праць В. І. Леніна для розуміння національного питання в роки першої російської революції, дано критичний аналіз національної політики буржуазних і дрібнобуржуазних партій. У монографії наведені важливі матеріали про боротьбу комітетів РСДРП на Україні за єдність робітників різних національностей, про розвиток пролетарської солідарності українського пролетаріату, про виступи робітників, селян і інтелігенції проти національного гніту, дано оцінку позиції української буржуазії в національному питанні.

Цінні дані про боротьбу трудящих проти національного гніту на Україні наведено в повідомленні «Національно-визвольний рух на Україні в період першої буржуазно-демократичної революції в Росії»⁹, автор якого Ф. Є. Лось. В праці автор приділяє значну увагу розвитку українського національного руху в 1906—1907 рр. (діяль-

⁴ Г. А. Игнатов. Национально-освободительное движение на Украине в революции 1905—1907 гг. Автореферат кандидатской диссертации, К., 1951.

⁵ П. М. Шморгул. Історіографія більшовицьких організацій України періоду першої російської революції, «Український історичний журнал», 1961, № 6; Ф. Є. Лось і Л. В. Олійник. Назв. стаття.

⁶ Л. М. Иванов. Революция 1905—1907 гг. на Украине. Збірник статей «Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России», М., 1955, стор. 34—143.

⁷ Л. М. Иванов. Революция 1905—1907 гг. на Украине. Автореферат докторской диссертации, М., 1956, стор. 9, 15, 16, 26.

⁸ Т. Ю. Бурмистрова. Национальная политика партии большевиков в первой русской революции 1905—1907 гг., Л., 1962.

⁹ Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Материалы к сессии, вып. I, М., 1964, стор. 17—21.

ність української думської громади, організація «Просвіт» тощо), говорить про різні тенденції в національному русі на Україні¹⁰.

Спираючись на вже проведену радянськими істориками роботу з даної проблеми, ми намагаємося постановкою ряду питань привернути увагу дослідників до дальшого, глибшого вивчення національного питання і національно-визвольного руху на Україні в період революції 1905—1907 рр., зокрема на першому її етапі.

Незважаючи на порівняно високий промисловий розвиток, Україна напередодні першої російської революції розвивалася в економічному відношенні однобічно, була в основному сільськогосподарською країною. В її промисловості було засилля іноземного капіталу, а в сільському господарстві — пережитків кріпосництва. Залежність промисловості України від іноземного капіталу і російської буржуазії на початку XX ст. все більше зростала, і це вело економіку України до напівколоніального становища. Як відомо, В. І. Ленін відносив Україну до залежних націй¹¹.

Відомі драконівські укази та циркуляри царських властей у другій половині XIX ст. проти української мови і культури, жорстокі гоніння на українську літературу, театр і мистецтво, заборона українського друкованого слова, переслідування українських культурно-освітніх і наукових організацій, товариств, гуртків та їх діячів, заборона української мови в школах і установах, боротьба царських властей проти відзначення пам'яті Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського та інших прогресивних діячів українського народу, — все це створювало винятково тяжкі умови для національного розвитку України. Не кращим було становище й інших пригноблених народів Росії. В. І. Ленін у «Доповіді про революцію 1905 року» відзначав: «В Росії *більше половини, майже три п'ятих (точно: 57 проц.)* населення зазнає національного гноблення, вони не користуються навіть свободою рідної мови, їх насильствено русифікують»¹².

Своєю великодержавною, русифікаторською політикою царизм підривав вікові історичні зв'язки двох братніх народів, підривав славні традиції, які склалися протягом віків спільного життя і боротьби.

Український народ, один з найбільших слов'янських народів, який дістав визнання і пошану народів світу своїм вагомим вкладом у світову цивілізацію, прогрес і культуру, в умовах царської Росії на початку XX ст. позбавлений був права на вільний національний розвиток, рідну мову і власну державу.

На цьому ґрунті зростав національно-визвольний рух, охоплюючи не тільки український народ, але й інші пригноблені царизмом національності на Україні — поляків, євреїв, білорусів тощо.

Протягом тривалого періоду (до початку XX ст.) провідну роль в національному русі відіграла українська інтелігенція, в діяльності якої проявлялася гостра боротьба революційно-демократичної і буржуазно-націоналістичної течій. Народні маси, інтереси яких виражали революційні і демократичні кола української інтелігенції, в цей час виступали стихійно, не маючи своїх власних організацій і чітко визначених завдань. Така обстановка і давала можливість українській ліберальній буржуазії до початку XX ст. тримати ініціативу в національному русі у своїх руках і займати в ньому керівні позиції.

¹⁰ Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Материалы к сессии, вып. 1, М., 1964, стор. 21.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 313.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 229.

В. І. Ленін зазначав, що буржуазія природно виступає на початку всякого національного руху його гегемоном (керівником)¹³.

Наприкінці XIX — початку XX ст. докорінно змінилась обстановка в Росії. Вирішальну роль у революційному русі почав відігравати робітничий клас, його бойові політичні організації. Своєю активною і послідовною боротьбою проти всякого гніту й експлуатації робітничий клас все більше завойовував симпатії серед трудового селянства і демократичної інтелігенції. Трудящі України не пішли ні за шовіністичною програмою царських властей, ні за націоналістичними лозунгами української буржуазії.

Небажання і боязнь ставити спільно соціальні й національні вимоги було характерним як для буржуазних, так і дрібнобуржуазних українських партій. Якщо «Спілка», в своїй основі меншовицька організація, недооцінювала значення національних вимог і тому порівняно рідко включала їх у свої прокламації, то РУП («Революційна українська партія»), переоцінювала національні вимоги і часто ними підміняла в своїх прокламаціях соціально-економічні вимоги трудящих. І хоч діячі РУП весь час твердили, ніби ведуть широку пропаганду серед селянства, в їх прокламаціях не було вимоги конфіскації поміщицьких земель і передачі їх селянству¹⁴.

Лише більшовицькі організації, виходячи з прийнятої на II з'їзді РСДРП у 1903 р. програми, в своїй агітаційно-пропагандистській роботі поєднували політичні, економічні та національні вимоги. Чіткі ленінські положення з національного питання (повна рівноправність усіх національностей, право на самовизначення за всіма націями, обласне самоуправління для тих місцевостей, що відрізняються особливими побутовими умовами і складом населення, право населення діставати освіту рідною мовою, введення рідної мови в усі місцеві громадські і державні установи)¹⁵, були ясні й зрозумілі широким народним масам. Вони стали основою для діяльності більшовицьких організацій України в національному питанні під час першої російської революції. В програму РСДРП увійшло і завдання боротьби за загальне, рівне та пряме при таємному голосуванні виборче право і скликання на основі здійснення цього права Всенародних Установчих зборів¹⁶. Цей лозунг у 1905 р. став складовою частиною переважної більшості листівок революційної соціал-демократії¹⁷.

У брошурах і листівках українських буржуазних партій ми зустрічаємо також лозунги про скликання Всенародних Установчих зборів, досягнення політичних свобод, здійснення соціалізму тощо. Але всі ці популярні лозунги, як і гучні назви українських буржуазних партій, прикривали їх антинародну і буржуазно-націоналістичну суть. Наприклад, УДП («Українська демократична партія») під «боротьбою» за соціалістичний лад розуміє «проведення нових державних реформ, які б ослабляли антагонізм між класами»¹⁸. Ще ясніше висловився один з лідерів українського буржуазного націоналізму Є. Чикаленко, який писав, що лозунг «соціалізму» необхідний для буржуазних пар-

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 376.

¹⁴ Е. Мороховец. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции, М.—Л., 1926, стор. 126.

¹⁵ КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, част. 1, К., 1954, стор. 40.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины (1896—1904), К., 1963, стор. 303—788.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 399, арк. 5; спр. 395, арк. 79, 103.

тій, щоб притягувати широкі маси людей¹⁹. Так було і з проголошенням на словах лозунгом «Всенародних Установчих зборів», що на ділі означав боротьбу за буржуазні реформи і буржуазний парламент.

По-іншому звучав лозунг «Всенародних Установчих зборів» у прокламаціях революційної соціал-демократії і в резолюціях робітників, де він стояв поряд з лозунгом «Геть самодержавство!» З поваленням царизму пролетаріат і його бойова марксистська партія зв'язували можливість здійснення цього лозунга. Так, Харківський об'єднаний соціал-демократичний комітет у листівці за 1905 р. «Чи дасть цар селянам землю» закликав не покладати «надій ні на панів, ні на уряд, ні на царя і покладати надію на самих себе. Домагайтеся, щоб було скликано Установчу раду. Нехай увесь люд, усі дорослі люди, чоловіки і жінки вибирають собі представників. Але наш уряд ніколи не згодиться на те, щоб скликати таке зібрання. Його скличе сам народ тоді, як скине з себе ярмо теперішнього уряду»²⁰. А в прокламації комітету об'єднаних соціал-демократичних організацій м. Миколаєва за листопад 1905 р. підкреслювалось: «Покладаючи всі надії лише на збройне повстання робітників і неїмущих, ми будемо добиватися скликання революційним шляхом Установчих зборів»²¹.

Лозунг «Всенародних Установчих зборів» у 1905 р. був дуже популярний серед робітників, селян і демократичної інтелігенції, з скликанням яких, після повалення самодержавства, трудящі маси пов'язували здійснення своїх політичних, економічних і національних вимог. Протягом листопада—грудня 1905 р., поряд з лозунгом «Геть самодержавство!» вимога скликання Всенародних Установчих зборів грізно звучить серед робітників різних районів України: на делегатському з'їзді робітників і службовців Харківсько-Миколаївської залізниці, на делегатському з'їзді робітників і інших трудящих на ст. Лозовій, на мітингу робітників Київських головних залізничних майстерень, на сході робітників і ремісників Сімферополя та ін.²² Вимога Всенародних Установчих зборів усього народу, всіх національностей була однією з найпоширеніших у присудах трудящого селянства і сільської інтелігенції²³. Один з керівників Херсонського губкому РСДРП О. Черкунов засвідчив, що ця вимога, як правило, була обов'язковою в селянських присудах²⁴.

Разом з закликком до боротьби з царизмом звучить ця вимога на зборах студентів і викладачів Харківського університету 17 січня 1905 р.; у постанові сходки студентів Ніжинського історико-філологічного інституту 28 січня 1905 р.; у рішенні зборів студентів Київського університету і Політехнічного інституту 21 лютого 1905 р. тощо²⁵. А учні Острозької гімназії (Волинська губернія) 28 листопада 1905 р., виламавши двері в гімназії, самочинно провели збори і постановили

¹⁹ Л. М. Иванов. Революция 1905—1907 гг. на Украине. Назв. збірник статей, стор. 139.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 1606, арк. 197.

²¹ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 315.

²² 1905 год на Украине. Хроника и материалы, т. 1, Харків, 1926, стор. 39, 40, 63, 73, 163, 202.

²³ ЦДІА СРСР, ф. 102, спр. 108, ч. 7, арк. 159; оп. 233, спр. 1350, ч. 55, арк. 13. В. Качинський. Селянський рух на Україні в роки революції (1905 р.), ч. 1, Харків, 1927, стор. 146.

²⁴ О. Черкунов. В боротьбі за землю, Харків, 1928, стор. 19.

²⁵ ЦДІА СРСР, ф. 102, оп. 5, спр. 3, ч. 39, арк. 6; спр. 108, ч. 3, арк. 77; оп. 233, спр. 1350, ч. 64, арк. 8; спр. 3, ч. 34, арк. 26; ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 263, спр. 3, арк. 32.

припинити заняття до скликання Всенародних Установчих зборів²⁶. Рішуча боротьба робітників, трудового селянства і демократичної інтелігенції за негайне скликання Всенародних Установчих зборів сприяла згуртуванню всіх визвольних сил України проти царизму, допомагала більшовицьким організаціям вести інтернаціональне виховання трудящих.

Для посилення в національно-визвольному русі елементів інтернаціоналізму і ослаблення націоналістичних тенденцій мало значення те, що з перших кроків свого існування більшовицькі організації на Україні формувались і міцніли на твердій інтернаціональній основі і в них пліч-о-пліч дружно працювали росіяни, українці, поляки, євреї, білоруси, грузини, латиші, представники інших національностей. Ще у лютому 1903 р. В. І. Ленін писав, що «в питаннях боротьби з самодержавством, боротьби з буржуазією всієї Росії ми повинні виступати як єдина, централізована, бойова організація, ми повинні спиратися на весь пролетаріат, без різниці мови й національності, згуртований спільним постійним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань, а не створювати організацій, які йдуть окремо, кожна своїм шляхом, не ослабляти сили свого натиску дробленням на численні самостійні політичні партії, не вносити відчуженість і відособленість...»²⁷. Більшовицькі організації України в роки революції провели значну роботу в справі інтернаціонального виховання трудящих. Майже кожна більшовицька листівка у 1905 р. містила заклики до пролетарської солідарності, до класового єднання трудящих різних національностей²⁸.

Боротьба робітничого класу під керівництвом більшовиків за зміцнення інтернаціональної єдності трудящих була однією з найважливіших особливостей революції 1905—1907 рр., одним з найважливіших факторів розвитку демократичного національно-визвольного руху на Україні. Цьому сприяло те, що робітничий клас України, як і його більшовицькі організації, був багатонаціональний за своїм складом. Крім українців, пролетаріат України включав російських робітників та представників інших національностей. За підрахунками проф. М. А. Рубача, з 316,2 тис. облікованих загальноросійським переписом 1897 р. робітників промисловості і залізничного транспорту українці становили 52,2%, решта — росіяни, білоруси, євреї, поляки і робітники інших національностей²⁹.

Сила національної політики робітничого класу України і його більшовицьких організацій полягала в тому, що вона послідовно і твердо відстоювала рівноправність усіх національностей Росії. Це й забезпечило підтримку національної політики робітничого класу трудовим селянством і демократичною інтелігенцією. В особі робітничого класу трудящі маси України бачили захисника своїх інтересів. І це було цілком закономірно. Жоден клас українського суспільства не зазнавав такого тяжкого економічного і політичного гніту, як робітничий клас України. В. І. Ленін писав у 1905 р., що «в Росії робітники всіх національностей перебувають під таким економічним і політичним гнітом, якого немає ні в одній державі, особливо ті робітники, які не належать до руської національності...»³⁰. А чим сильніший був політич-

²⁶ ЦДІА СРСР, ф. 162, оп. 233, спр. 3, ч. 121, арк. 2.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 289—290.

²⁸ Листовки большевиков Украины..., стор. 13—362.

²⁹ М. А. Рубач. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції, «Український історичний журнал», 1963, № 5, стор. 38.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 448.

ний, економічний і національний гніт, «тим сильніша необхідність в якомога тіснішому єднанні між пролетарями різних національностей, тому що без такого єднання неможлива боротьба проти цього гніту»³¹, — писав В. І. Ленін.

Робітничий клас України, як найбільш революційний клас українського суспільства, став у 1905 р. вирішальною силою визвольного руху, найпослідовніше і найрішучіше виступив проти економічного, політичного і національного гніту. В. І. Ленін писав, що «всякий національний гніт викликає відсіч в *широких* масах народу, а *тенденція* всякої відсічі національно пригнобленого населення є національне повстання»³². Особливістю національно-визвольного руху на Україні у 1905 р. був його розвиток у тісному зв'язку з загальнонародною боротьбою проти царизму. Не було жодного комітету РСДРП, який би не випустив листівки з викриттям погромної шовіністичної політики царизму, не виступив би з рішучим протестом проти національного гніту і переслідування національностей Росії³³.

Миколаївський комітет РСДРП у листівці за лютий 1905 р. закликав до пролетарської солідарності робітників різних національностей, бо всі вони «прагнуть до однієї і тієї ж мети...»³⁴. «Геть національний антагонізм! Хай живе міжнародний пролетаріат!» — закликала в одній з прокламацій Ялтинська група РСДРП³⁵.

17 січня 1905 р. на мітингу робітників Харківського паровозобудівного заводу одночасно з лозунгами повалення царизму та іншими соціально-економічними вимогами в резолюцію було включено вимогу «повної рівності всіх громадян незалежно від статі, національності, релігії». Ці ж вимоги вдруге звучать у резолюції загальних зборів робітників того ж заводу 19 березня 1905 р.³⁶

Нерозривне поєднання політичних, економічних та національних вимог зустрічаємо в резолюціях і рішеннях робітників та іншого трудового населення в різних районах України в 1905 р.: зборів представників залізничних майстерень і революційних соціал-демократів м. Одеси (12 лютого); загальних зборів усіх заводських службовців м. Катеринослава, селищ Амур і Нижньодніпровськ (13 березня), зборів 500 кравців м. Києва (15 березня), зборів робітників Горлівського машинобудівного заводу (4 липня), зборів 150 робітників Балти (3 вересня) та ін.³⁷

Революційна боротьба робітничого класу і ріст його пролетарської солідарності мали великий вплив на селянство, активізували його, сприяли зростанню його політичної свідомості. Отже масовість і розмах національно-визвольного руху залежали також від участі й активності у ньому українського трудового селянства.

Особливістю революційної боротьби селян у 1905 р. були масові сільські сходки, на яких селяни спільно обговорювали свої потреби і вимоги. Основою багатьох селянських присудів була вимога конфіскації поміщицьких земель. Частими були вимоги ліквідації національного гноблення. В присуді сходки села Калюженці Прилуцького повіту Полтавської губернії (грудень 1905 р.) були висунуті такі вимоги: «Ми, українці-малороси, повинні одержати на найширших основах

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 448.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 47—48.

³³ Листовки большевиков Украины..., стор. 66, 148, 151, 269 і ін.

³⁴ Там же, стор. 66, 148.

³⁵ ЦДІА СРСР, ф. 102, оп. 5, спр. 166, ч. 7, арк. 4.

³⁶ Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов, Харьков, 1955, стор. 41—42, 70—72.

³⁷ 1905 год на Украине. Хроника и материалы..., стор. 39, 40, 63, 163, 202.

повне самоуправління, місцеве, обласне, мати своє представництво, мати свій сейм, свою мову в школах, судах... Ввести загальне обов'язкове безплатне навчання,— нижче, середнє і вище. Викладання має вестись тією мовою, якою говорить місцеве населення. В наших українських школах потрібно ввести нашу рідну українську мову...»³⁸

Переpleтeння політичних, економічних і національних вимог з закликом до солідарності з робітниками зустрічаємо в багатьох інших присудах 1905 р.: селян сс. Петропілья і Єлисаветградівки Єлисаветградського повіту, с. Олексіївки Харківського повіту, с. Литвинець Канівського повіту, с. Покішичі Кролевецького повіту, з'єднаної сходки 2003 селян сс. Романково, Аул і Новоселівка Катеринославського повіту, с. Ярового Чигиринського повіту та багато ін.³⁹

Цікаве дослідження в 1905 р. провела демократична інтелігенція Золотоніського повіту. Було опитано 378 чоловік віком від 16 до 65 років: 145 письменних, 108 малописьменних і 125 неписьменних. З них 324 чоловіка висловились за викладання в школах українською мовою, 46 — відповіли «байдуже», 8 — проти. 214 з числа опитаних висловились також і за вивчення російської мови, 221 чоловік за видання газет українською мовою⁴⁰.

Інтелігенція виступала активним пропагандистом визвольних ідей, здебільшого тісно була зв'язана з соціал-демократичними організаціями міст, вона поширювала серед селян нелегальну літературу, брала активну участь в організації сільських сходок і складанні присудів. Місцеві поліцейські агенти у своїх донесеннях відзначають великий авторитет сільської інтелігенції, особливо вчителів, серед трудового селянства, тісний зв'язок між ними⁴¹. В містах визвольну боротьбу проти національного гніту вело демократичне студентство. Особливо активно воно діяло восени 1905 р., виступаючи спільно з робітниками в антиурядових демонстраціях, мітингах, сходках тощо⁴². У резолюціях багатьох студентських сходок Києва, Одеси, Харкова та інших міст, як правило, звучали заклики до солідарності з боротьбою пролетаріату проти царизму⁴³.

Пролетаріат і його партія не могли ігнорувати опозиційний буржуазний рух, який 1905 р. проявлявся в петиціях проти переслідувань української мови, в депутаціях до властей з проською національних уступок, в обговоренні українського питання в міських думах і земствах, у появі статей буржуазних діячів з надіями на автономію України тощо. Однак «політика пролетаріату в національному питанні (як і в усіх інших питаннях),— писав В. І. Ленін,— лише підтримує буржуазію в певному напрямі, але ніколи не збігається з її політикою»⁴⁴. Пролетаріат використовував опозиційний рух національної буржуазії, оскільки він сприяв розгортанню загальнодемократичної боротьби

³⁸ Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине, стор. 146—150.

³⁹ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 1, стор. 660—661, 687, 688—689, 707, 740—744; Красные веки, сборник воспоминаний и материалов, Єлисаветград, 1925, стор. 185—189; ЦДІА СРСР, ф. 102, оп. 5, спр. 106, ч. 4, арк. 3; спр. 108, ч. 7, арк. 159; оп. 99, спр. 28, ч. 10, арк. 3; ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 1606, арк. 201.

⁴⁰ Журн. «Киевская старина», т. 90, кн. 7—8, 1905, стор. 64—65.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 436, арк. 87; спр. 437, т. III, арк. 240; ф. 385, оп. 1, спр. 1429, арк. 325.

⁴² И. С. Бережной. Студенческое движение на юге Украины в конце XIX — начале XX вв. Автореферат кандидатской диссертации, К., 1964, стор. 17—19.

⁴³ ЦДІА СРСР, ф. 102, оп. 5, спр. 3, ч. 49, арк. 29, 35, 36, 38; спр. 3, ч. 121, арк. 3, 4, 5, 6, 8; спр. 3, ч. 117, арк. 6, 7, 8; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 855; спр. 452, арк. 1; Журн. «Киевская старина», т. 89, кн. 5, 1905, стор. 201—204.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 376.

проти царизму. Водночас більшовики різко критикували непослідовність, боягузтво і угодовство національної буржуазії, її боязнь революційного руху. В. І. Ленін вчив, що необхідне «*принципальне виділення двох тенденцій. Оскільки буржуазія нації пригнобленої бореться з гноблячою, остільки ми завжди і в усякому разі і рішучіше всіх за, бо ми найбільш сміливі і послідовні вороги гноблення. Оскільки буржуазія пригнобленої нації стоїть за свій буржуазний націоналізм, ми проти*»⁴⁵.

Українська буржуазія, хоч і була в опозиції до царизму, але стояла далеко від запитів і прагнень народних мас, обходячи гострі політичні і економічні завдання, які ставили трудящі маси. Часто обіцянки буржуазії на практиці виявлялись пустими, а ріст революційного руху кидав її в обійми реакції. В. І. Ленін відзначав у 1916 р.: «Якщо ми спостерігаємо нерідко (особливо в Австрії і Росії), що буржуазія пригноблених націй *тільки* базикає про національне повстання, а на ділі вступає в реакційні угоди з буржуазією гноблячої нації за спиною і *проти* свого народу, то в таких випадках критика революційних марксистів повинна спрямовуватись не проти національного руху, а проти здрібніння, опошлення його, обернення в дріб'язкову бійку»⁴⁶.

Особливо яскраво угодовська і зрадлива політика української буржуазії проявилась восени 1905 р. і під час грудневих повстань пролетарату. Українська буржуазія, ухопившись за царський маніфест 17 жовтня, стала на шлях зради загальнодемократичного фронту боротьби проти царизму, закликала в умовах гострої класової боротьби до примирення класів, до «єднання всіх українців», до мирного вирішення національних і політичних питань⁴⁷.

Однак значна частина української демократично настроєної інтелігенції, яка переважно складалась із виходців народу і була тисячами ниток зв'язана з ним, не пішла за буржуазією, а брала участь у визвольній боротьбі трудящих мас. З студентської молоді вийшли такі активні учасники революційного руху 1905—1907 рр., як М. Скрипник, Д. Мануїльський, О. Шліхтер, В. Чубар, В. Затонський та ряд інших. Нерозривно зв'язані з визвольною боротьбою народних мас у 1905 р. були видатні українські революціонери-демократи М. Коцюбинський, І. Франко, Л. Українка, М. Павлик, П. Мирний, А. Тесленко та ін. Поряд з революціонерами-демократами і соціал-демократами виступали відомі представники прогресивної інтелігенції: М. Лисенко, Б. Грінченко, М. Заньковецька, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Леонтович, І. Нечуй-Левицький, П. Саксаганський, М. Садовський, В. Самійленко, О. Сластіон, К. Стеценко, В. Стефаник, Я. Степовий, М. Сумцов, Г. Хоткевич, Д. Яворницький та ін. Українська прогресивна інтелігенція була ініціатором і організатором рішучої боротьби за ліквідацію царських драконівських циркулярів 1863, 1876, 1884, 1892 рр., боролась за свободу українського друкованого слова, організацію прогресивних культурно-освітніх організацій, товариств і гуртків, відкриття народних читалень і бібліотек, за введення української мови в початкових, середніх і вищих школах і за відкриття українських кафедр в Київському, Одеському і Харківському університетах тощо. Ініціаторами створення першої на Україні «Просвіти» в Одесі 30 жовтня 1905 р. були відомі українські прогресивні діячі — педагог Л. А. Смоленський та бібліограф М. Ф. Комаров⁴⁸. Прогресивна інтелігенція стала ініціатором ви-

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 378.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 48.

⁴⁷ Газ. «Рідний край», Полтава, 24 грудня 1905, № 1.

⁴⁸ Журн. «Киевская старина», т. 91, кн. 11—12, 1905, стор. 109.

Питання методології та методики досліджень

О. С. КОМПАН

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД І ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОГО ФЕОДАЛІЗМУ

Порівняльний аналіз застосовується в різних науках. Визначну роль відіграв він у дослідженнях закономірностей розвитку мов. У галузі історичного пізнання, оскільки без порівняльного аналізу воно взагалі неможливе, даний метод якоюсь мірою використовувався завжди. Але як самостійний науковий засіб дослідження він став предметом роздумів істориків лише десь на початку XIX ст., коли вчені, окрилені успіхами природознавців XVIII ст., виступили проти ідіографічного методу, згідно з яким історія становить суму випадковостей.

На основі порівняльного аналізу вже в першій половині XIX ст. були зроблені важливі відкриття, зокрема американцем Морганом та швейцарцем Бахофеном у галузі історії первісного суспільства. Видатний російський історик С. М. Соловйов, дотримуючись думки про існування точних «законів суспільного організму», вважав, що «найкращий спосіб для народу пізнати самого себе — це пізнати інші народи і порівняти себе з ними»¹. Зіставлення історичного минулого Росії і країн Західної Європи привело вченого до висновку, що всюди «закони розвитку одні й ті ж самі», а різниця в історії окремих країн залежить від більш або менш сприятливих умов, що прискорюють чи уповільнюють суспільний розвиток².

Але досить часто порівняльний метод лише заплутував дослідників. Для того, щоб він став справді науковим методом, потрібні були нові теоретичні принципи, виробити які буржуазна наука, що спиралася на ідеалістичну філософію, не могла. Дотримуючись антидіалектичної концепції кругових циклів, ідеалісти не могли поставити методику своїх досліджень на послідовно наукову основу. Вони помічали формальну подібність явищ, а внутрішній зміст цих явищ залишався поза їх увагою, що неминуче призводило до помилкових висновків.

Лише діалектико-матеріалістичне розуміння історії дозволило вченим зазирнути в глибинні явища суспільного розвитку, поставити в протизвагу суб'єктивізму погляд на історію як на закономірний процес. Вона внесло в історичне дослідження непохитну логіку, порядок у здавалось би безмежний хаос фактів³. Наче могутній прожектор, що проникає в найскладніші лабіринти людських взаємин, нова теорія освітила найпотаємніші пружини дій осіб, класів, станів і народних мас. Вона дозволила передбачити майбутнє.

Нова методологія об'єктивно забезпечувала поряд з науковим і художнє осмислення фактів. Подібно до того, як дослідникам-матеріалістам нового часу матерія вперше посміхнулася «...своїм поетично-чуттєвим блиском»⁴, так і перед істориками-марксистами розкрилася

¹ С. М. Соловьев. Наблюдения над исторической жизнью народов. Собрание сочинений, СПб., 1889, ствп. 1117.

² С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. 1, М., 1959, стор. 21; Собрание сочинений, ствп. 849, 981.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 140, 141.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 135.

справді поетична картина величних дій народних мас, зльотів і падінв людського генія. Безкрилість наукових праць і стереотипність форми завжди були, насамперед, наслідком теоретичної і методичної безпорадності. Якщо вірне зауваження видатного сучасного фізика Луї де-Бройля про те, що наукове дослідження становить «захоплюючу пригоду», то можливість пережити її дає історикові передусім історичний матеріалізм і відповідні йому методи дослідження.

Методів історичного дослідження чимало. Сьогодні посилюється увага вчених до ретроспекції, дедукції та індукції, екстраполяції та інтерполяції, моделювання історичних явищ і цілих формацій, опрацьовується математичний метод та ін. Застарілі методи поступово відмирають, а на зміну їм приходять нові, більш відповідні досягнутому рівню науки. Буває, що малоефективні і навіть безплідні раніше методи дають блискучі результати на ґрунті досконалішої теорії. Саме так сталося і з порівняльно-історичним методом, або, як його називають на Заході, компаративним. І хоч цей метод був відомий задовго до появи праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, саме в їх працях він використаний найбільш широко й успішно як один з найважливіших в історико-соціологічному дослідженні.

В другій половині XIX — на початку XX ст. популяризатори марксизму в Росії і на Україні М. І. Зібер та С. А. Подолинський, щоб показати спільність історичних закономірностей, зіставляли різні явища історії України і Росії з відповідними фактами історії інших європейських країн⁵. Наприкінці XIX ст. порівняльний аналіз став предметом спеціальної уваги одного з видатних популяризаторів марксизму польського соціолога Л. Кшивицького, редактора першого польського видання «Капіталу» (1884 р.)⁶. Праці цих учених не були вільні від недоліків, проте вони відіграли важливу роль у становленні й утвердженні порівняльно-історичного методу як одного з провідних в арсеналі марксистської науки.

Нове вчення, виявивши закономірності поступального розвитку, налякало буржуазних істориків, бо логічно передрікало загибель капіталістичного світу. В масі своїй ці вчені не тільки відмовились визнати його, але навіть зробили крок назад, порівняно з досягненнями істориків початку XIX ст. У працях буржуазних дослідників особливо виразно виступила близькість порівняльного методу до ретроспекції. На ґрунті теоретичної еkleктики, що запанувала у буржуазній науці, обидва ці методи заводили історичну науку в безвихідь концепції циклічного розвитку. В світлі ретроспекції, позбавленої діалектико-матеріалістичного принципу розуміння історії, виникнення тих або інших явищ не пов'язується з відповідним рівнем соціально-економічного життя, а пояснюється раз назавжди даним порядком. Джерело явища вбачається не в сучасних йому умовах життя, а в давно минулому і незмінному факторі. Такий погляд на історію обумовлюється нехтуванням закону перетворення кількісних змін у якісні, а звідси — невизнанням розвитку по спіралі⁷. Цікаво, що в рамках самої ретроспекції, навіть при умові її послідовно наукового застосування спростувати концепцію замкнутих циклів важче, ніж з допомогою порівняльного аналізу. Зіставлення розвитку передових і відсталих країн сьогодні дає змогу переконатися,

⁵ Н. Зібер. Еще о братствах, журн. «Слово», 1881, № 1; С. А. Подолинський. Ремесло і фабрики на Україні, Женева, 1880.

⁶ O. Lange. Ludwik Krzywicki jako teoretyk materializmu historycznego, Warszawa, 1947.

⁷ S. Markiewicz. Socjologiczne prawo retrospekcji Kazimierza Kelles-Krauza, Warszawa, 1964, стр. 43, 44.

що економічно відсталі народи охочіше беруть приклад не з свого минулого, а з сучасного передових країн.

Наведений приклад ще раз підкреслює ту думку, що доцільне використання будь-якого методу дослідження залежить, насамперед, від філософського світогляду як цілісної системи поглядів. Лише окремі представники буржуазної науки зуміли частково звільнитись від прокрустового ложа надуманих схем і насмілилися шукати відповіді на складні питання історичної науки на ґрунті свідомого або несвідомого застосування принципів історичного матеріалізму.

Буржуазні вчені, особливо другої половини XIX — початку XX ст., які використовували порівняльно-історичний аналіз і зуміли досягти завдяки цьому деяких позитивних результатів, майже не виходили в своїй тематиці за межі докапіталістичних стадій історії людства. Застосовуючи порівняльний аналіз, відомий російський вчений М. М. Ковалевський встановив універсальність деяких явищ, зокрема поширення системи матриархату на певній стадії розвитку древнього суспільства⁸. На думку проф. М. Косвена, М. Ковалевський перший розвинув і широко застосовував «об'єднання і зіставлення історичного та етнографічного матеріалу» в своїх дослідженнях історії права⁹. Цим самим він сприяв утвердженню в науці широкого аспекту використання порівняльного методу. Прогресивна дослідниця О. Я. Єфименко, зіставляючи факти української і всесвітньої історії, перша серед українських істориків висловила думку про спільність умов виникнення на Україні і в інших феодальних країнах цехової і братської організації міщан¹⁰.

Найбільш широке поле застосування історичних порівнянь до російської історії становила дванадцятитомна праця М. О. Рожкова, хоч віднести її до кращих зразків не можна. Недіалектичний підхід зробив аналіз Рожкова науково малоефективним, а подекуди призвів до серйозних методологічних помилок. Рожков зіставляв явища історії напівфеодальної Росії і буржуазного Заходу, механічно розчленувавши історичний процес на «статичні частини». Внаслідок такого порівняння він прийшов до висновку, що селянство Росії не становить революційної сили і пролетаріат у своїх революційних планах не може на нього розраховувати¹¹. Методична помилка Рожкова, як і багатьох інших учених-немарксистів, зводилась до того, що ототожнювалися факти історії, близькі по формі, але різні за своїм змістом, і, навпаки, через несхожість форми часто не помічалась аналогічність явищ.

Методичні помилки завжди обумовлювалися теоретичною неспроможністю. Так, ідеалістична концепція привела П. М. Мілюкова до заперечення будь-якої аналогії між російськими і західноєвропейськими містами¹². Побачити спільність феодальних міст можна було, зіставляючи явища базису, а не надбудови, як це робив Мілюков. Невипадковим було і зосередження основної уваги представників української буржуазної історіографії XIX ст. В. Антоновича, М. Костомарова,

⁸ М. М. Ковалевский. Родовой быт, Спб., 1911; його ж. Первобытное право, М., 1886; його ж. Общинное землевладение в Малороссии в XVIII в., журн. «Юридический вестник», 1885, № 1; та ін.

⁹ Передмова М. Косвена до праці М. Ковалевського «Очерк происхождения и развития семьи и собственности», М., 1939, стор. 7; М. Ковалевский. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права, М., 1880.

¹⁰ А. Ефименко. Южная Русь, т. I, Спб., 1905.

¹¹ Н. А. Рожков. Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики), т. 1—12, Л.—М., 1919—1926.

¹² П. Миллюков. Очерки по истории русской культуры, ч. I, Спб., 1904, стор. 226.

М. Грушевського на порівняльному вивченні правових норм та інших явищ надбудови в феодальній Україні — міського самоуправління, цехової організації тощо. Серед найбільш відомих у нашій країні іноземних учених кінця XIX — початку XX ст., які з більшим або меншим успіхом застосовували порівняльний аналіз, варто назвати німецького історика М. Вебера¹³. Вивчаючи різні історичні типи міст Азії, Африки і Європи у древній і середньовічний періоди, він написав, зокрема, оригінальне дослідження¹⁴, яке, незважаючи на певну механістичність зіставлень і поверховість аналізу, мало важливе наукове значення, бо вказувало на наявність закономірності у світовій історії.

Після Жовтневої революції в Радянському Союзі почалась велика робота по засвоєнню і дальшому розвитку марксистських методів дослідження історії. Методом порівняльно-історичного аналізу широко користувався М. М. Покровський¹⁵. Відомо, що В. І. Ленін радив М. М. Покровському доповнити виклад історії Росії хронологічною таблицею важливих подій¹⁶, щоб дати можливість тим, хто вчиться, краще знати факти, зіставляти старі й нові погляди на них. У 30-і роки українська дослідниця Н. Ю. Мірза-Авак'янц зробила спробу висвітлити історію українського феодалізму на тлі західноєвропейської історії¹⁷. Відомий російський вчений Б. Д. Греков широко зіставляв факти російської і загальноєвропейської історії другої половини XV — першої половини XVI ст.¹⁸ Але загалом з середини 30-х років розвиток радянської історичної науки був уповільнений поширенням догматизму і начотництва. Фактологічно-описовий метод, що укоренився за часів культу особи, заважав дальшому розвитку порівняльного аналізу. Однак не слід відкидати те, що і в складних умовах того часу радянська теоретична думка продовжувала прокладати собі шлях вперед. Адже історичний матеріалізм і його методи не могли втратити свого об'єктивного значення від невдалого їх використання. Це завжди розуміли кращі представники науки. Відомий радянський учений Б. Є. Сирочковський зовсім не мав на увазі парадокс, коли відзначав, що робота сучасних йому фізиків точністю методів нагадує працю істориків¹⁹. Але відсутність спеціальних методологічних і методичних опрацювань спричинилася до певного самопливу в теоретичному осмисленні проблем історичної науки, а самоплив, як відомо, в справах теорії є поганим порадиником. XX з'їзд КПРС, вказавши на певні збочення істориків з послідовно наукового шляху в 30-і і перші післявоєнні роки, створив необхідні умови для виправлення помилок і дальшого нормального розвитку радянської історичної науки.

Стихійні матеріалісти не раз робили видатні відкриття, однак відстояти філософські принципи, на які несвідомо спиралися, вони не могли. Привернути історії авторитет справді марксистської науки не можна загальними деклараціями або стихійним застосуванням історичного

¹³ М. Вебер. Аграрная история древнего мира, М., 1943; його ж. Исторический очерк освободительного движения в России и положение буржуазной демократии, К., 1906; та ін.

¹⁴ М. Вебер. Город, Пг., 1923.

¹⁵ М. Покровский. Русская история в самом сжатом очерке. Части I—II. (От древнейших времен до второй половины 19-го столетия), М., 1920.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 481.

¹⁷ Н. Мірза-Авак'янц. Історія України в зв'язку з історією Західної Європи, Х., 1929.

¹⁸ Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1, 2, М., 1952, 1954.

¹⁹ А. С. Нифонтов. Из опыта научной работы историка, журн. «История СССР», 1963, № 2, стор. 118.

матеріалізму. Свідомого засвоєння і використання марксистських наукових методів вимагає, крім всього іншого, необхідність спростувати людиноненависницьку суть сучасних буржуазних концепцій, щільно завуальованих демагогічними сентенціями про права людини і свободу. Практика показує, що від філософського озброєння залежить результативність засобів дослідження. В. І. Ленін, вивчаючи особливості історичного процесу в Росії, використовував давно відомий статистичний метод, проте висновки його, підтверджені в ході історичного розвитку, були протилежні висновкам буржуазних учених. Порівняльний метод протистоїть догматизму і волюнтаристському підходу до історії. Не випадково його занепад у сучасній буржуазній історіографії йде в парі з деградацією теоретичної думки.

Не зупиняючись на характеристиці всіх новітніх і суперновітніх теорій неорелятивізму, персоналізму, екзистенціалізму і т. п., скажемо лише, що їх загальною рисою є заперечення об'єктивних законів розвитку людства, отже, заперечення історії як точної науки. Причинами соціальних явищ у них виступають фатальні сили спадковості, сексуалізму, порушення психіки та інші аналогічні фактори. Такий стан науки пояснюється намаганням відвернути увагу експлуатованих мас від справжніх причин їх тяжкого становища, від революційної боротьби з соціальною несправедливістю.

Заперечення закономірного розвитку людства стало вихідною позицією для численних буржуазних і дрібнобуржуазних концепцій, зокрема расизму, фашизму і неофашизму. Якщо порівняльний метод і застосовується прибічниками цих концепцій, то в суто формальному плані. Щоправда, навіть і таке зіставлення фактів активізує думку, нашою на небажані для панівних класів асоціації. Ось чому апологети сучасного капіталізму уникають, за їх власним твердженням, «безплідних порівнянь» історії соціалістичних і капіталістичних країн²⁰.

Вузькі рамки застосування історико-порівняльного методу в буржуазній науці пояснюються також і тим, що окремі вчені внаслідок відсутності правильних наукових критеріїв вживання даного методу втратили віру в нього. Дехто з буржуазних учених віддає перевагу «середньому шляху», відшукуючи порівнюванню так звані «ідеальні типи», що нібито становлять кістяк історії. Такий підхід дає деякі позитивні результати, оскільки допускає елементи системи, але здебільшого він затемнює суть справ.

Лише окремі буржуазні вчені зберегли інтерес до історико-порівняльного методу. В залежності від особливостей світогляду вони мають більші або менші успіхи. Варто, наприклад, згадати широко відомого на Заході англійського історика і соціолога А. Тойнбі. Ідеалістичною основою світогляду Тойнбі пояснюється непослідовність і помилковість ряду його тверджень, зокрема погляду на історію як на процес, що здійснюється по колах, а не по спіралі. Позитивні риси його праць (визнання пізнавальності суспільного розвитку, заперечення європоцентризму як свого роду «єгоцентричного провінціалізму», засудження ідеології расизму тощо) слід віднести в значній мірі на рахунок порівняльного аналізу²¹. Проблема найбільш раціонального використання порівняльного методу займала французького історика-антифашиста Марка Блока. Саме завдяки цьому його двотомна праця «Феодалізм суспільство» (Париж, 1939—1940) є сьогодні одним з кращих досліджень буржуаз-

²⁰ В. Т. Пашуто. Аграрный вопрос в России в освещении современной буржуазной историографии, журн. «Вопросы истории», 1964, № 7, стор. 91, 92.

²¹ Э. А. Араб-Оглы. К истории культурно-исторической концепции Арнольда Тойнби, журн. «Вестник истории мировой культуры», 1957, № 4.

ної науки²². Головний її недолік, як і більшості праць буржуазних учених,— певна поверховість, обмеженість порівняльного методу формальними аналогіями, неминучі при недосконалості теоретичних основ. Блок механістично розділив історію на певні періоди, що піддаються, на його погляд, зіставленню. Однак формальний паралелізм не дозволяє виявити всю глибину змісту явища.

Одним з переконливих свідчень плідності порівняльно-історичного методу саме на основі діалектичного матеріалізму є сучасні успіхи в роботі істориків соціалістичних країн, які вбачають найбільшу цінність наукової компаративістики в діалектичній взаємообумовленості аналізу і синтезу. В радянській історіографії сьогодні вже назріла потреба методичного узагальнення досвіду вчених, що особливо широко використовують порівняльний аналіз для висвітлення великих загальноісторичних проблем, зокрема історії феодалізму. До таких праць належать дослідження Б. Ф. Поршнева, Б. Ф. Полянського, В. О. Голобуцького, С. Г. Струмиліна, Б. Д. Грекова²³ та цілого ряду інших учених.

Потреба у спеціальних опрацюваннях наукових принципів обговорюваного методу особливо відчувається в світлі вимоги історичного матеріалізму розглядати історію кожної країни в зв'язку і взаємообумовленості з розвитком інших країн. Відсутність послідовного додержання цього принципу в радянській і, зокрема, українській історіографії створює враження, ніби історичні шляхи нашого народу докорінно відрізнялися від тих, якими йшли народи інших країн Європи, особливо Західної. Важливість виховання у молодого покоління правильного погляду на історію як на єдиний і взаємообумовлений у своїх частинах процес очевидна. А між тим, саме в шкільних підручниках відірваність історичного процесу окремих країн від загальноєвропейської і всесвітньої історії особливо помітна. Так, в «Історії середніх віків» для 6-го класу (вид-во «Радянська школа», 1963), загалом добре написаному і прекрасно ілюстрованому підручнику, немає історії Східної Європи, в тому числі й України. На початку викладу ще говориться про слов'ян як загальну масу населення Східної Європи в VI—X ст. У викладі історії XI—XIII ст. згадуються тільки чехи. У розділі ж, присвяченому подіям пізнього середньовіччя — XIV—XVI ст., — уже немає згадки про жоден слов'янський народ. А втім у передмові читаємо, що автори книги прагнули показати «історію багатьох народів, кожен з яких зробив свій внесок у світову культуру». Виникає питання, невже ж наш народ, а також інші слов'янські народи не зробили жодного внеску в культуру середньовіччя? Важко виправдати це відокремлення історії слов'янських народів від світової історії. Така ізоляція виховує у молодого покоління почуття нігілізму до вітчизняної історії як історії нібито другої рядної. До цього слід додати, що й в спеціальних підручниках з історії народів СРСР питання взаємозв'язку вітчизняної і всесвітньої історії також не з'ясоване і враження її ізольованості не знімається.

Термін «середньовіччя» взагалі випав з праць дослідників вітчизняної історії. Пояснюється це, очевидно, певною невідповідністю форми і хронологічних рамок цілого ряду явищ феодальної історії народів Радянського Союзу західноєвропейським еталонам феодалізму. Відомо, наприклад, що на Заході середньовіччя відділяє від нового буржуаз-

²² М. А. Барг. Концепция феодализма в современной буржуазной историографии, журн. «Вопросы истории», 1965, № 1, стор. 85.

²³ Б. Ф. Поршнев. Феодализм и народные массы, М., 1964; Ф. Я. Полянський. Экономическая история зарубежных стран. Эпоха феодализма, М., 1954; В. А. Голобуцкий. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг., К., 1962; С. Г. Струмилин. Очерки экономической истории России, М., 1960; Б. Д. Греков. Назв. праця.

ного періоду «найвеличніший в світі» переворот (Ф. Енгельс) — Відродження. Завдяки працям радянських літературознавців, мистецтвознавців, мовознавців існування на Україні явищ Відродження в XVI—XVII ст. сьогодні не викликає сумнівів. Але в працях істориків українське Відродження не згадується, оскільки воно не вкладається в загальноприйнятну схему історичного процесу. Картина справді дуже складна. Риси середньовіччя спостерігаються в історії нашої країни протягом тривалого часу аж до реформи 1861 р. і навіть після неї. Разом з тим незаперечним фактом є існування і таких явищ та процесів, що дали підставу В. І. Леніну віднести до XVII ст. початок якісно нового періоду російської історії, початок формування буржуазних зв'язків і активної діяльності в країні «капіталістів-купців»²⁴. Як бачимо, питання наукової періодизації історії народів СРСР вимагає ще уточнення. Метою даної статті є показати, які широкі можливості відкриває щодо цього послідовно наукове використання порівняльного аналізу фактів вітчизняної і всесвітньої історії.

Повнота і наукова глибина висвітлення історії нашої країни має бути протиставлена спотвореному викладу її в зарубіжній історіографії прибічниками концепції європоцентризму. Необхідно теоретично і фактично довести, що в єдиному історичному потоці окремі народи не могли і не можуть стояти осторонь від найважливіших подій і поворотів історії, виступати як пасивні споживачі чужих здобутків і перемог. Природно, що даний аспект вимагає нагромадження певної суми фактів не лише з вітчизняної, але й всесвітньої історії. Згадаймо принагідно, що періодизація історії Західної Європи, опрацьована основоположниками наукового соціалізму, спиралася на порівняльний аналіз цілого монблану фактів з всесвітньої історії.

Важливе значення має марксистське розуміння всесвітньої історії як явища історичного. «Всесвітня історія,— зазначає К. Маркс у своїх робочих нотатках,— існувала не завжди»²⁵. З дальшого змісту записок випливає, що вона є результатом розвитку виробництва і обміну, економічних, культурних і політичних зв'язків, які виникають у новий період історії. Десь з другої половини XV ст. історія Європи,— писав Ф. Енгельс,— розвивалася у взаємозв'язку. В цей час «...були закладені основи для пізнішої світової торгівлі й для переходу ремесла в мануфактуру»²⁶.

Отже, в певний момент всесвітньо-історичного розвитку перестала існувати відособлена історія окремих країн, і здавалося б, добре відомі явища розвитку того або іншого народу раз у раз набирали зовсім іншого змісту, не властивого їм раніше. Важливі зміни в житті окремих країн були причиною відповідних змін в історії інших країн. Яскравим прикладом цього була Селянська війна в Німеччині 1525 р. Називаючи її «першим актом» європейської буржуазної революції, основоположники марксизму-ленінізму підкреслювали її міжнародне значення: вона поклала початок епосі буржуазних революцій в Європі, вона «...була більш європейською, ніж англійська, і поширилась в Європі далеко швидше, ніж французька»²⁷. Все це мало свої наслідки для історії навіть найбільш відсталих країн світу. Таким чином, марксизм обстоював і утверджував у суспільствознавстві глибоко науковий принцип істо-

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 132.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 692.

²⁶ Ф. Енгельс. Діалектика природи, К., 1953, стор. 5.

²⁷ Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині, К., 1954, Додатки, стор. 153.

ризму в найширшому розумінні цього терміну, зв'язок і взаємообумовленість явищ в єдиному процесі розвитку людства²⁸.

Серед багатьох важливих теоретичних принципів, що роблять історичну науку точною, а збирання фактів не механічним процесом, принцип історизму стоїть на першому місці. Не заперечуючи необхідність постійного поповнення фактичного матеріалу, потрібно, однак, відмітити, що невирішеність тієї або іншої історичної проблеми часто пояснюється не відсутністю потрібних фактів, а невмінням правильно зрозуміти їх. Як немає відокремленої історії народу, так немає й ізольованого факту або явища. Вони завжди є частиною якихось процесів і зв'язків. К. Маркс неодноразово згадував французького вченого Огюста Тьєррі, котрий, щоб не наробити помилок, вивчав середовище, де «плавають факти».

Відрив фактів від їхніх природних зв'язків легко може обернути їх у нашій уяві на вічну і незмінну категорію. Відома критика В. І. Леніним дослідників, які, понатагавши даних для характеристики сучасної їм епохи з різних історичних періодів, припустилися цим самим «обурливого софізму»²⁹.

Порівняльно-історичний метод при правильному підході значною мірою обумовлює правильний відбір і наукову оцінку фактів. Здатність же орієнтуватися серед безмежного моря історичного матеріалу допомагає забезпечити розуміння єдності історичного процесу. Справді, які відомості з історії країн Західної Європи знадобляться ученому при дослідженні української історії, якщо він заздалегідь переконаний у її ізольованості?

Потрібно сказати, що скільки б не тривали суперечки з приводу того, як належить розуміти слова В. І. Леніна про «новий період російської історії», без докладного аналізу фактів всесвітньої історії до спільної думки вони не приведуть. Ірраціональність, непослідовність будь-якої концепції виявляються лише в світлі всебічно вивчених фактів. Їх зв'язків і «...опосередень» з усім іншим світом»³⁰. Вимога всебічності має загальнонаукове значення. Дотримуючись її, К. Маркс провів законісну обумовленість комуністичного суспільства в майбутньому так, як це зробив би природознавець, поставивши «...питання про розвиток нової, скажемо, біологічної різновидності, раз ми знаємо, що вона так-то виникла і в такому-то певному напрямі видозмінюється»³¹.

З принципом історизму органічно поєднана проблема форми і змісту. Застерігаючи дослідників від помилок, К. Маркс писав, що часом «...події, які на диво аналогічні, але відбуваються в різній історичній обстановці, приводять до цілком різних результатів»³². Пам'ятаючи про необхідність розрізнити форму і зміст історичних явищ, можна визначити два основні напрямки зіставлень фактичного матеріалу: а) зіставлення, так би мовити, по вертикалі, коли йдеться про вияви одного й того ж процесу на різних щаблях розвитку; б) по горизонталі — при визначенні паралельних або аналогічних явищ в одній чи різних країнах на однаковому ступені розвитку. Такого поділу дотримується зокрема і Є. С. Маркарян³³, який досліджує історію культури народів

²⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 421.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 119; т. 23, стор. 252; т. 35, стор. 200.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 70.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 416.

³² Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами, К., 1953, стор. 212.

³³ Є. С. Маркарян. О значении сравнительного метода в культурно-историческом познании, журн. «Вестник истории мировой культуры», 1957, № 4.

світу. Відзначаючи плідність порівняльного методу, Маркарян цілком правомірно ставить на перше місце виявлення специфіки історії окремих країн як прояву загальних закономірностей єдиного процесу суспільного розвитку. Отже, даний аспект полегшує наукову періодизацію історії будь-якої країни, зокрема України.

У свій час К. Маркс і Ф. Енгельс звернули увагу на те, що в новий період в єдиному «казанні у чарівниці-історії»³⁴ не всі країни йшли шляхом Західної Європи. Великі вчені не залишили, на жаль, такої повної картини східноєвропейського історичного процесу, яку вони дали щодо Заходу. Однак ми маємо їх висновки про специфіку процесу буржуазного розвитку в Німеччині, Росії, дунайських князівствах та інших країнах. Ф. Енгельс, зіставляючи факти, знайшов, що Східна Німеччина вступила на шлях буржуазного розвитку одночасно з передовими країнами Європи, але, йдучи тим же шляхом, що і Франція та Англія, вона відійшла «...від їх форми, від шаблону»³⁵. Її розвиток відбувався уповільнено, супроводжуючись не знищенням феодалізму, а пристосуванням його до нових вимог життя протягом 400 років³⁶.

Б. Д. Греков, узагальнюючи свої спостереження над історією Росії й інших європейських держав, прийшов до висновку, що в другій половині XV — першій половині XVI ст. такі країни, як Англія, Нідерланди, Італія, Кастілія, Португалія, значною мірою Франція, переходили від середньовіччя до нового часу, в той час, як інші — Русь, Австрія, Угорщина, Східна Пруссія, Польща, Литва, Лівонія, — залишаючись феодальними, пристосували нові вимоги життя до своїх потреб. На цій «новій основі» виникла «панщина нового стилю»³⁷, яка служила виробництву товарів. Думається, що даний висновок стане важливим кроком до розв'язання проблеми періодизації. На жаль, розпочата Б. Д. Грековим праця по вивченню феодального господарства Росії в зв'язку із всесвітньою історією не була продовжена.

Уважне вивчення господарства феодальної верхівки в таких країнах, як Росія, Україна, Білорусія, Польща, має велике значення. Як відомо, свого часу розвиток міст у передових країнах Західної Європи відіграв основну роль у знищенні феодалізму³⁸. Такого розвитку міст не було ні в наших землях, ні в більшості країн світу. Тут феодали докладали всіх зусиль, щоб зберегти своє привілейоване становище панівного класу. Але, щоб дотягтися й утриматися тепер на тому життєвому рівні, який був створений у передових країнах і став у зв'язку з цим на порядок дня в усьому європейському світі, була єдина можливість — «...витискати більше доходу з своїх земельних володінь». В результаті на Сході Європи «капіталістичний період, — говорить К. Маркс, — заявив на селі про свій прихід як період великого сільськогосподарського виробництва на основі панщинної праці кріпаків»³⁹. Наскільки цей факт мав відношення до України або її найближчих сусідів, остаточно може показати порівняльний аналіз усієї суми фактів, зв'язаних з проблемою генезису капіталізму. Та серед них є один, що особливо заслуговує на увагу в даному аспекті, а саме: роль кріпацької праці в період пізнього феодалізму. Саме на цьому ми й спробуємо проілюструвати силу порівняльно-історичного методу.

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, К., 1949, стор. 211.

³⁵ Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині, Додатки, стор. 160.

³⁶ Там же, стор. 122—130.

³⁷ Б. Д. Греков. Назв. праця, кн. 1, стор. 488, кн. 2, стор. 5.

³⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 46—51.

³⁹ Там же, т. 19, стор. 330.

Кріпосне право як форма позаекономічного примусу виникло в середньовічному суспільстві. Саме тому наявність кріпацтва при поверховому підході ототожнюється з феодалізмом і представляється основним доказом непорушності феодального способу виробництва протягом багатьох століть. Порівняння різних стадій існування кріпацтва по вертикалі, а також паралельне зіставлення фактів кріпосницького визиску в різних країнах на відповідних етапах історії переконує, що панщина, як і інші історичні категорії, не може розглядатися як явище незмінне. «Кріпосне право раннього середньовіччя, яке мало в собі ще багато рис стародавнього рабства», з розвитком продуктивних сил зазнало певної трансформації. З часом у ряді країн воно «...стало слабшати, і становище кріпаків наблизилось до простої залежності»⁴⁰. Але згодом з розвитком капіталізму і світової торгівлі подекуди відбулося повернення до кріпацтва, яке тепер обслуговувало товарне виробництво. Як відомо, товарне виробництво всюди становило вихідний пункт капіталістичного способу виробництва. Таким чином, кріпацтво стало обслуговувати і капіталістичну економіку. «...Тільки-но народи,— писав К. Маркс,— у яких виробництво відбувається ще в порівняно низьких формах рабської, панщинної праці і т. д., починають втягуватися світовим ринком, на якому панує капіталістичний спосіб виробництва..., як до варварських страхіть рабства, кріпосництва і т. д. долучається цивілізоване страхіття надмірної праці». Праця кріпаків за цих нових умов ставала фактором нової «розрахованої і розраховуючої системи», знаряддям виробництва «самої додаткової вартості». Так, наприклад, було з панщиною в дунайських князівствах. Розглядаючи панщину у відповідних умовах як засіб, по суті, буржуазного господарювання, К. Маркс не вагався перед такою, здавалося б, ризикованою історичною паралеллю, як порівняння «...ненаситної жадоби додаткової праці в дунайських князівствах з такою ж жадобою на англійських фабриках»⁴¹.

Про якісні зміни в характері кріпацької праці в новий період всесвітньої історії говорить також той факт, що тепер «старі, твердо встановлені договором панщинні повинності селян зовсім не годилися» для нового типу феодального господарства, розрахованого на товарне виробництво. В результаті кріпаки були прирівнені на основі римського права до римських рабів⁴². Цей, здавалося б, неможливий факт перенесення юридичних норм стародавнього світу в новий час пояснюється тим, що в античний період панувала «чиста приватна власність» і римське право, будучи «класичним юридичним виразом життєвих умов і конфліктів» цього суспільства, в значній мірі було «антифеодальним і в певному відношенні буржуазним»⁴³.

Аналогічну діалектичну оцінку дає К. Маркс використанню капіталістами-плантаторами рабської праці в Америці XIX ст., що становило в умовах всесвітнього ринку, який спирався на вільну працю, певну аномалію⁴⁴. У XIX ст. застосування докапіталістичних форм визиску мало місце в Бразилії, де половину мешканців становили раби, а також на Ямайці з її $\frac{3}{4}$ рабського населення, хоч рабовласницького ладу ні там, ні там не було. Це,— за визначенням радянського дослідника А. В. Єфімова, «наріст на капіталізмі». Більше того, докапіталі-

⁴⁰ Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині, Додатки, стор. 115.

⁴¹ К. Маркс. Капітал, т. I, К., 1952, стор. 235.

⁴² Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині. Додатки, стор. 124.

⁴³ Там же, стор. 148.

⁴⁴ К. Маркс. Формы, предшествующие капиталистическому производству, М., 1940, стор. 51.

стичні форми визиску, принаймні елементи їх, ми спостерігаємо і сьогодні у відсталих колоніальних країнах. Щоб переконатися в цьому, досить ближче познайомитись з життям і працею неонів (боргових рабів) Латинської Америки, де боротьба йде проти капіталістів, що застосовують у сільському господарстві методи докапіталістичної експлуатації⁴⁵. Історія рабовласництва і кріпосництва є переконливим прикладом діалектичної повторюваності явищ щоразу на вищому етапі. Цей момент, на наш погляд, не можна забувати при визначенні ролі панщини в господарстві шляхти, магнатів і старшини на Україні XVII—XVIII ст., тобто часу, який в російській історії віднесено В. І. Леніним до «нового періоду». Зауваження В. І. Леніна про те, що «...економічні пережитки *рабства* аж нічим не відрізняються від таких же пережитків феодалізму»⁴⁶, зроблене з приводу нерозуміння деким справжнього значення економічних пережитків рабства в Америці, має загальнометодологічне значення.

Розуміння якісних змін у характері і ролі панщинної праці в новий період, коли вона із знаряддя для одержання додаткового продукту перетворилася на засіб одержання додаткової вартості, відкриває перед дослідниками закономірну обумовленість порушення в нашій країні класичного порядку зміни форм феодальної ренти. В той час, як історична послідовність цих форм передбачала розвиток од відробітної ренти через продуктову до грошової, на Україні всі три форми співіснували протягом всього періоду пізнього феодалізму. При цьому відробітна рента не тільки не виявляла ознак відмирання, а навіть зростала протягом XVII—XVIII ст. Природно напрашується думка про те, що це той самий випадок обслуговування панщинною працею фактично капіталістичного способу виробництва. Як відомо, таке становище могло скластися тільки на початкових стадіях розвитку капіталізму. Вища стадія, якій відповідає розвиток машинної індустрії, могла розвиватися тільки при вільнонайманій праці. Конкретним прикладом цього є промисловість Уралу в мануфактурний період. Заснована на кріпацькій праці, вона успішно витримувала конкуренцію навіть з англійськими мануфактурами, де експлуатувалися вільнонаймані робітники. Але з введенням в Англії у XVIII ст. машинної індустрії уральська мануфактура не могла з нею конкурувати і занепала.

Еволюція історичної ролі кріпацької праці на різних етапах розвитку є не останнім аргументом серед тих, які можна навести на користь того, що наша країна в новий період всесвітньої історії йшла таким же шляхом, як і передові країни світу, тільки в уповільненому темпі.

Наведені приклади ілюструють значення порівняльного аналізу у висвітленні поступального характеру історії всіх народів світу. Актуальність такого висвітлення очевидна. Сучасні будівники комуністичного суспільства не можуть бути байдужими до свого минулого. Крім того, якщо суспільний розвиток — це природно-історичний процес і вся попередня історія становить поступальний розвиток від нижчих форм до вищих, то перемога комунізму є закономірно обумовленою перспективою.

Підсумовуючи викладені в даній статті міркування, не буде помилкою відзначити назрілу потребу в спеціальних дослідженнях з питань методики історичної науки, в тому числі й порівняльно-історичного методу.

⁴⁵ А. В. Єфимов. Доповідь на нараді істориків у Москві (січень 1964 р.), у кн. «История и социология», М., 1964, стор. 75—77.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 12.

І. В. ЧЕРНОВ, О. І. ЩЕРБАКОВ

ПРО ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВОЇ ПРАЦІ *

Наука давно вже вивчає організацію праці людей багатьох професій, проте ще й досі немає більш-менш систематизованого курсу організації праці науковців. На наш погляд, в такому курсі мають бути викладені теоретичні основи цього питання, принципи формування і підбору кадрів, вибору об'єкта дослідження, організації роботи та структури науково-дослідних установ. У ньому повинні бути чітко сформульовані принципи найбільш доцільного використання робочого часу, влаштування робочого місця, оплати праці та ін.

Кожному, хто приступає до наукової роботи, вивчення згаданого курсу, допомогло б уникнути багатьох недоліків та помилок.

Систематизований курс організації наукової та й будь-якої праці взагалі, створений на базі досягнень сучасної науки, повинен, на наш погляд, знайти певне місце у вузівських програмах, зокрема, на економічних факультетах університетів. Він також має ввійти як невід'ємна частина в плани індивідуальної підготовки аспірантів.

У нашій пресі досить часто друкуються виступи з актуальних питань організації наукової праці. Автори цих статей — видатні вчені, організатори радянської науки. Їх праці — це плід великого наукового досвіду, що вже саме по собі має неабияку цінність. Слід зазначити, що серед їх авторів майже не зустрічаються імена вчених-істориків, економістів, соціологів. Однак, ці роботи здебільшого підсумовують особисті спостереження і не можуть дати остаточних, узагальнюючих рекомендацій для розв'язання проблем організації наукової праці в конкретному економіко-соціологічному плані. Саме цьому, використовуючи вже зібраний вченими матеріал, слід підкріпити наявні висновки новими пропозиціями, застосовуючи деякі конкретно-соціологічні методи дослідження.

Практика комуністичного будівництва ставить перед вченими ряд проблем, тісно пов'язаних з вивченням закономірностей перетворення праці із засобу існування в найпершу життєву потребу людини. Поки що ці проблеми висвітлені недостатньо. Серед соціологічних та еконо-

* Методи конкретних соціологічних досліджень набувають дедалі більшого розвитку в нашій країні. Вони привертають увагу і деяких вчених-істориків, що вивчають сучасні процеси розвитку радянського суспільства. Звичайно, конкретно-соціологічні дослідження мають свої специфічні риси в залежності від характеру проблем, що вивчаються, а також середовища, в якому ці дослідження проводяться.

З цієї точки зору стаття, яку редакція журналу вміщує в порядку обговорення, становить певний інтерес для вчених-істориків, а також для всіх, кого цікавить дане питання.

Не з усіма положеннями авторів статті можна погодитись, більше того, висновки авторів, зроблені на підставі серії спостережень, що проводились групою вчених Сибірського відділення АН СРСР, не претендують на беззастережне застосування в усіх галузях науки.

Тим, кого зацікавлюють проблеми конкретно-соціологічних досліджень, редакція може порекомендувати збірник «О некоторых вопросах усиления роли науки в строительстве коммунизма (материалы к научно-практической конференции)», Новосибирск, 1965, а також збірник «Организация и эффективность научных исследований», Новосибирск, 1965.

мічних досліджень основне місце займають питання технічної організації праці, інакше кажучи, все зводиться до простого технічного ноу-ау.

Економіка праці як міжгалузева наука вивчає ряд важливих моментів: засоби залучення людей до праці, кооперування та поділ і розподіл продукту праці, відтворення робочої сили та ін. Проте зміни, що сталися в характері праці в процесі перетворення її в комуністичну, заслуговують всебічного вивчення не тільки спеціалістами з економіки праці, але й ряду інших наук, зокрема соціології, психології, естетики, а також історії.

На наш погляд, специфіка організації наукової праці потребує розробки широкого кола питань. Перш ніж робити якісь висновки, не обійдимо детально ознайомитись принаймні з такими проблемами: процес розвитку знань, статистичні дані про науково-дослідницьку діяльність, комплектування наукових кадрів, публікація досліджень, організація праці науковців, психологія творчої праці вчених, її соціальна специфіка, облік та ін.

Досить важливим для вивчення та вирішення багатьох з названих нами вище проблем може стати той великий досвід конкретно-соціологічних досліджень, який вже є в нашій країні та за рубежом. Далі ми зробимо спробу розглянути деякі питання, які не вкладаються в традиційні рамки економіки праці, але водночас відіграють, на нашу думку, значну роль у всій системі організації праці наукових установ.

Вибір професії — один з найважливіших кроків у житті людини. Невдача, яка спіткає її на початку діяльності, іноді призводить до трагедії на все життя. Найчастіше наслідком цього буває те, що суспільство одержує набагато менше духовних та матеріальних цінностей саме через недостатньо ефективну діяльність того, хто працює без «вогника», казенно підходить до виконання своїх обов'язків, не «горить», як у нас часто кажуть, на роботі.

В умовах капіталізму вибір професії, головним чином, обумовлений рівнем доходу, який вона має забезпечити. Водночас реалізація цього вибору доступна лише представникам існуючих класів. У соціалістичному суспільстві це питання розв'язується з точки зору найбільш повної відповідності індивідуальних нахилів людей особливостям та вимогам певної професії при повсякденному піклуванні партії та уряду про запити кожної людини, з урахуванням потреб суспільства в тому або іншому виді праці.

Джерелом радості, натхнення може стати лише така праця, яка повністю відповідає індивідуальним нахилам особи. При цьому ми підкреслюємо: йдеться не про те, що люди здібні або нездібні до того чи іншого виду трудової діяльності, а про те, що індивідуальні особливості людини дозволяють їй досягти в найкоротший строк найбільш ефективних результатів. Можна, наприклад, навіть не маючи виняткових здібностей до музики, стати музикантом, але для того, щоб оволодіти цією професією, потрібно буде затратити набагато більше часу.

«Кожному гарантується рівний і вільний вибір роду занять і спеціальностей з урахуванням інтересів суспільства», — говориться в Програмі КПРС *. Але в даному випадку мова йде не про волюнтаристичне тлумачення свободи, мовляв, хочу працюю, хочу ні. Тут свобода є не що інше, як усвідомлена необхідність, необхідність вибору саме тієї професії, яка в найбільшій мірі дозволяє розкрити здібності, таланти кожної людини.

* Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 106.

Вся різноманітність трудової діяльності, на наш погляд, може бути зведена до деяких основних видів. Перш за все, це праця творча, самостійна, коли людина на певний час сама вибирає конкретний, безпосередній об'єкт діяльності, виробляє режим праці (звичайно, в межах правил внутрішнього розпорядку, бо інакше це перетворилось би в анархію) або, точніше кажучи, методику проведення роботи. Далі можна виділити працю самостійну в рамках одержаного завдання з визначеним строком виконання. Тут виконавець сам обирає методи або засоби її здійснення. І, нарешті, це праця, пов'язана лише з виконанням конкретних інструкцій або вказівок, без найменшого відхилення від них. В межах кожного з цих трьох видів трудової діяльності можна було б провести дальшу диференціацію за професіональними нахилами, здібностями і навіть вибором майбутнього місця проживання в зв'язку із здобутою кваліфікацією і т. ін. Але це вже предмет іншого роду досліджень, тим більше, що, на наш погляд, при виборі наукової діяльності така диференціація не має вирішального значення.

Дослідження усіх цих питань становить великий інтерес, оскільки в СРСР неухильно зростає значення науки, яка стала великою галуззю народного господарства в суспільстві, що будує комунізм згідно з чіткими науковими планами. Для нашої науки виявлення осіб, які мають нахили до наукової роботи, їх підготовка відіграють дедалі більшу роль. Ось чому висвітлення питання про причини, що обумовили вибір наукової діяльності як основного заняття, можна вважати особливо актуальним. Адже до цього часу наука не приділяла уваги спеціальному підбору кадрів, як наприклад, у мистецтві (музиканти, художники, актори). Зараз цим уже почали займатись математики та фізики. Мабуть необхідно влаштовувати не лише математичні, хімічні, фізичні олімпіади. Слід було б підняти на вищий науково-педагогічний рівень роботу гуртків юних істориків-краєзнавців, дослідників-біологів, любителів літератури та мистецтва і т. ін. Адже підбір наукових кадрів є важливим для всіх без винятку професій.

В зв'язку з цим у середині 1964 р. було проведено опитування згідно з спеціально розробленою програмою, а також вибірково обслідування, в ході якого всі працівники наукових установ, від дійсних членів АН СРСР до молодших наукових співробітників включно, висловили свою точку зору. Це опитування проводилось також у ряді інститутів Сибірського відділення АН СРСР: Інституті гірничої справи, колишньому Хіміко-металургійному інституті, інститутах геології та геофізики, фізики напівпровідників, в Сибірському науково-дослідному інституті енергетики, філіалі Всесоюзного науково-дослідного інституту економіки сільського господарства (ВНДІЕСГ) та деяких інших установах.

Аналіз анкет цього дослідження показує, що в різних галузях науки стан з комплектуванням кадрів має істотні відмінності. Наймолодший склад наукових працівників — в Інституті фізики напівпровідників (31 рік), причому середній вік молоді, що приходить в науку, — 25 років. Тобто найчастіше — це випускники університетів або інститутів, які іноді навіть не мають стажу практичної роботи. Лише деякі з них закінчили аспірантуру з відривом від виробництва. Зовсім інший стан справ в Інституті економіки сільського господарства, куди залучаються працівники, з середнім віком — 34 роки. Решта інститутів, які провадять прикладні наукові дослідження, займають проміжне становище щодо віку їх працівників.

Чималий інтерес має дослідження причин переходу до наукової діяльності осіб, які раніше працювали на виробництві. Воно показало,

що 34,5% науковців прийшли до наукових установ згідно з своїми нахилами, 16,1% — за рекомендацією вузів, 13,6% — змінили свій фах, сподіваючись знайти кращі умови праці, інші нечисленні категорії прийшли в науку різними шляхами. Аналіз цих даних показав, що більше половини наукових працівників перейшли на дослідницьку роботу, маючи якісь нахили і здібності до науки, решта — з інших міркувань (не останнє місце серед них займає порівняно висока оплата праці). Мабуть, саме в цьому криється причина того, що в науково-дослідних закладах ще й досі є працівники, які нічого, або майже нічого не дають науці і суспільству.

Які ж труднощі доводилось переборювати спеціалістам при переході на наукову роботу? Дані свідчать, що більшість не зустрічала жодних перешкод. Для інших — труднощі виникали при звільненні з попереднього місця роботи, іноді мали місце матеріальні втрати (зменшення заробітної плати), відсутність квартири, невпевненість у своїх здібностях, опір батьків, брак практичного досвіду та деякі інші. Найкоротшим був шлях до науки для більшості наукових працівників Інституту фізики напівпровідників та Сибірського інституту енергетики. Найбільше перешкод мали працівники Інституту гірничої справи, бо гірничі інженери, як правило, одержують високу плату на виробництві. Ім, як і працівникам ВНДІЕСГ, часто доводилось долати опір свого керівництва, яке не бажало позбавлятися досвідчених працівників. Звідси можна зробити висновок, що 85,7% нинішніх наукових працівників згаданих установ взагалі не зустрічали ніяких труднощів при переході на наукову роботу.

Інша група анкетних питань була пов'язана з умовами вибору досліджуваної теми, а також засобами та методами реалізації одержаних результатів. Ось що кажуть самі вчені про причини, які спонукали їх займатися науково-дослідними роботами: вказівка керівництва інституту або відділу — 32,3%, потреби народного господарства — 25%, особисті нахили та смаки — 19,6%, директиви вищестоящих установ — 12% та інші причини. Таким чином, майже 70% усіх проведених наукових дослідів безпосередньо обумовлені потребами і запитами практики комуністичного будівництва. Але тут виникає й інше питання: для одних — ці потреби народного господарства ясні самі: по собі (і таких більшість), а для інших — це воля наукового керівництва або директиви керівних органів. Очевидно, що більшість наукових досліджень об'єктивно служить загальнодержавним інтересам, про те самі дослідники часто ставлять цей суспільний, державний інтерес немов би на другий план. Постає питання, чи ця обставина не являє собою важливого матеріалу для роздумів над ефективністю і станом виховної роботи в наукових установах.

Аналізом виявлено, що 63% всіх проведених досліджень здійснено за ініціативою науково-дослідних інститутів, 12% — за вказівками керівних органів, 25% — безпосередньо для задоволення потреб народного господарства.

Цілком очевидно, що не всі ще питання, пов'язані з плануванням дослідницьких робіт, знайшли остаточне розв'язання в наших науково-дослідних організаціях. Іноді теми досліджень не мають серйозного значення для теорії та практики комуністичного будівництва, дублюють одна одну, служать скоріше не суспільним, або державним потребам, а лише особистим інтересам науковця. Ось чому важливими є деякі думки учасників опитування про те, як потрібно проводити вибір тем, що перш за все треба мати на увазі, приступаючи до планування науково-дослідницьких робіт.

Більшість (28,9%) висловились за те, що тему слід вибирати згідно із завданнями народного господарства, 24,2% науковців дотримуються такої ж думки, але вважають, що необхідно враховувати індивідуальні нахили та інтереси науковців, 11,4% — вважають, що тема дослідження має відповідати лише особистим планам і цілям наукових працівників. Висувались також інші пропозиції, які мають менший інтерес.

Отже, виявляється, що існуюча практика планування наукової роботи загалом відповідає поглядам та переконанням більшості працівників. Як це видно з наведених даних, більша частина їх (53,1%) вважає, що теми мають бути повністю підпорядковані інтересам і потребам народного господарства. Майже половина всіх учасників дослідження, про яке йдеться в цій статті, вважають, що індивідуальні нахили та смаки також відіграють неабияку роль у виборі та плануванні наукової тематики. Однак більшість з них вважає за потрібне підпорядковувати особисті інтереси потребам народного господарства, або суспільно-політичній цінності дослідження. Дехто з учасників, як вирішальний фактор у плануванні, висуває досвід попередньої роботи науковця (11,4%).

Одним з найбільш істотних висновків з проведених спостережень є констатація того факту, що більшість наукових працівників висловлюється за врахування особистих нахилів та здібностей науковців. Виявилось також, що головною метою наукових працівників є виконання плану дослідної роботи. Такої думки дотримується 77,9% його учасників. Однак ця цифра здається нам заниженою, тому що в плані часто передбачаються і такі наукові роботи, результатом яких може бути здобуття наукового ступеня або досягнення деяких інших особистих цілей.

Але чи не найважливішим з усіх пунктів дослідження є питання про реалізацію наукової продукції. Більшість учасників висловились за те, що остаточним результатом своїх досліджень вони вважають публікацію в пресі. Це надзвичайно тривожний сигнал, адже головне завдання нашої науки допомагати практиці, виробництву, керувати ним на високонауковій основі, тим більше, що дослідження, про яке йде мова, провадилося в науково-дослідних установах переважно природничого та технічного напрямку.

Отримані дані свідчать, що лише 24,1% наукових робіт мали на меті подати безпосередню допомогу практиці народного господарства. Багатьох дослідників турбувало лише одне — публікація в пресі або доведення до відома керівних органів про результати проведеної роботи. Про те, яку користь принесло їх дослідження народному господарству, більшість науковців не мають досить ясного уявлення. І вже зовсім неприпустимим явищем для наукової установи є лише згадка про результати праці науковців, а іноді цілого відділу, в річному звіті про роботу інституту. Це означає, що величезна кількість державних коштів була витрачена марно, а десь в іншому місці важливий науковий експеримент не довели до кінця через відсутність саме цієї суми.

На нашу думку, є ще одне важливе питання, яке заслуговує на увагу. Відомо, що наукова праця найменш регламентована в порівнянні з іншими видами трудової діяльності людини. Ось чому питання про її умови набуває особливого значення. Адже наукова праця, як творча, не підлягає адмініструванню і грубому примусу, а перш за все потребує повної мобілізації внутрішніх сил, волі та здібностей дослідника для успішного виконання поставленого перед ним завдання.

Саме тому різного роду нездорові явища, конфлікти, а іноді навіть сколки, які все ще зустрічаються серед наших наукових працівників, надовго порушують творчий процес. Втрати, які несе при подібних ситуаціях наукова установа іноді навіть неможливо облічити.

Якщо, наприклад, токар, або інженер переходять на роботу з одного підприємства до іншого, то вони самі і суспільство в цілому несуть кількісні втрати, пов'язані з оформленням на роботу, здійсненням переїзду сім'ї, якщо це необхідно та ін. Що ж до наукових працівників, то їх перехід з однієї установи до іншої, крім вже зазначених кількісних втрат, пов'язаний з чималим періодом «адаптації» в новому колективі, який має своє особисте наукове лице, свій напрямок, що як правило, відрізняються від умов установи, де раніше працював науковець. Втрати суспільства в цьому разі мають не лише кількісний, а й якісний прояв і саме цьому вони більш значні.

Ось чому до вивчення причин, якими викликані різноманітні конфліктні ситуації, ми хотіли б привернути увагу як керівників, так і колективів наукових установ. Адже не рідко причини зміни роботи науковцем стають різного роду непорозуміння, конфлікти, суперечки і т. ін.

У вересні 1964 р. на базі згаданих вище наукових установ Новосибірська було проведено дослідження про причини виникнення різного роду конфліктів і результати, до яких вони призвели. Працівники, чії відповіді лягли в основу аналізу цього питання, в більшості випадків працювали не в одній, а в декількох наукових установах, що дає можливість вважати їх думку більш-менш об'єктивною.

Причини виникнення конфліктних ситуацій можна поділити на дві основні групи: по-перше — це небажання або невміння поводитися в колективі належним чином (87,1%); по-друге — це неспроможність деяких керівників знайти правильний підхід до колективу наукових працівників, замість того, щоб вдаватися до методів грубого адміністрування. До цієї категорії належить 12,9% усіх конфліктних ситуацій.

До першої групи причин входять прояви нетактовного, навіть зневажливого ставлення, до своїх товаришів по роботі, нечесні вчинки окремих співробітників, привласнення результатів чужої праці, елементи неприязні, заздрощів та інших аморальних явищ, несумісних з правилами соціалістичного співжиття.

Значна частина конфліктів виникає в результаті різного роду непорозумінь: невірне або неточне уявлення про обов'язки свої, та товаришів по роботі (10,5%), нечітке розмежування долі кожного учасника спільних досліджень, недбалість, або помилки в роботі, незлагодний характер ініціаторів суперечок, а іноді навіть сварки за робоче місце.

Чи можна обійтись без виникнення конфліктів і суперечок в наукових установах? Погляди учасників дослідження поділились. 59,4% всіх опитаних вважають, що неможливо, решта (40,6%) — впевнені, що в наукових установах можна встановити справжні товариські відносини, запобігти виникненню будь-яких непорозумінь шляхом відвертого обговорення причин, що заважають злагодженій роботі колективу.

Справді, чи можливо уявити собі таке становище, коли інтереси, погляди, мотиви поведінки всіх без винятку членів наукового колективу повністю б збігалися. Такої єдності не буде ніколи. Адже всіляка єдність — це перш за все єдність протилежностей; суперечності та їх розв'язання — джерело неухильного руху вперед, невід'ємна умова постійного розвитку і зростання в будь-якій сфері діяльності людини.

Відверта принципіальна боротьба поглядів, думок, методичних підходів до вирішення конкретних проблем — це справжнє шукання кращого шляху для втілення в життя того або іншого плану досліджень, реалізації його результатів. Ось чому подібні конфлікти ідей та суджень конче необхідні, вони являють собою один з проявів діалектичного методу пізнання сутності речей та явищ. Зіткнення протилежних думок не повинно перетворюватися із необхідної умови для поступального руху вперед у свою протилежність.

Виникненню конфліктів другої групи причин можливо запобігти, якщо кожен науковий працівник незалежно від посади, яку він займає, усвідомить для себе раз і назавжди, що науковою установою, відділом, лабораторією, або групою не командують, а керують, а співробітників ні в якому разі не можна вважати лише підлеглими. Адже об'єкт наукового керівництва в даному разі — не лише робочий час чи поведінка працівників — основним об'єктом керівництва тут виступає хід творчого мислення людей.

Виключно важливу роль у правильній організації роботи наукових установ, створенні товариських відносин між членами наукових колективів незалежно від посад, які вони займають, мають відігравати партійні, профспілкові та комсомольські організації. Адже це загальновідомо, що згідно з Статутом професійних спілок Союзу РСР місцеві організації спілок мають право висувати свої міркування щодо кандидатур працівників, які рекомендуються на керівні посади. Але громадські організації наукових установ ще й досі не звикли користуватися цим правом не тільки у відношенні до тих кандидатур, які рекомендуються на керівні посади, але й щодо переміщень наукових працівників в межах відділів, лабораторій, груп.

Ось на які питання, пов'язані з організацією праці науковців, ми хотіли б звернути увагу читачів «Українського історичного журналу». Адже вони, ці питання, відіграють важливу роль не тільки в житті та діяльності наукових установ, а й в інших сферах діяльності людини. Крім того, ми також зробили спробу довести, що вивчення досвіду вдосконалення організації наукової праці можливо проводити на базі конкретно-соціологічних методів досліджень.

Повідомлення

В. В. РУДНЄВ

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ НАЦІЇ*

Серед важливих наукових проблем, які стоять перед радянськими дослідниками, є питання про національні взаємини між народами СРСР, зокрема проблема виникнення і розвитку соціалістичних націй.

Вихід на світ значної кількості монографій і статей свідчить про зростання інтересу науковців до цієї проблеми¹.

Проте ще досі не до кінця з'ясоване складне питання про суть поняття нації, що має особливо важливе значення як для правильного аналізу явищ історичного минулого, так і для розуміння розвитку націй і ленінської національної політики партії на сучасному етапі.

Глибоке і всебічне вивчення питання показує, що назріла потреба дати визначення, яке б відповідало новим досягненням марксистсько-ленінської теорії. Відоме визначення нації, дане Й. В. Сталіним ще у 1913 р. у його праці «Марксизм і національне питання», підтверджене ним у 1929 р. в роботі «Національне питання і ленізм». Академік Є. М. Жуков в передовій статті журналу «Вопросы истории» приходить до правильного висновку, що «даний у свій час Сталіним перелік чотирьох ознак нації не можна без істотних застережень застосовувати до сьогоднішніх соціалістичних націй Радянського Союзу»².

Постановку Є. М. Жуковим питання про те, що необхідно переглянути загальноприйняте формулювання поняття нації, слід вважати в цілому правильною. Це визначення справді застаріло, не охоплює всієї різноманітності явищ, що входять до нього, не відповідає сучасному етапу розвитку соціалістичних націй.

Але не можна погодитись з усіма положеннями автора. Так, він вважає, що з чотирьох загальновизнаних основних ознак нації в повній мірі зберігається і має постійне значення лише одна — спільність

* Стаття В. В. Руднева друкується в порядку постановки питання.

¹ Б. Г. Гафуров. Строительство коммунизма и национальный вопрос, в кн.: «Вопросы строительства коммунизма в СССР», М., 1959; Ю. З. Ширяев. Розквіт і співробітництво радянських соціалістичних націй, К., 1960; И. Е. Кравцев. Сближение социалистических наций в процессе перехода к коммунизму, К., 1960; Е. А. Дунаева. Сотрудничество социалистических наций в строительстве коммунизма, М., 1960; М. Вахабов. Формирование узбекской социалистической нации, Ташкент, 1961; Ш. Б. Батырев. Формирование и развитие социалистических наций в СССР, М., 1962; В. Е. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963; М. С. Джунусов. К характеристике процесса сближения советских наций в ходе строительства социализма и коммунизма, журн. «История СССР», 1962, № 3; Ш. Р. Рашидов. Дальнейшее сближение и всесторонний расцвет советских социалистических наций, журн. «Вопросы философии», 1960, № 6; Н. В. Мансветов. Сближение наций и возникновение интернациональной общности народов в СССР, журн. «Вопросы истории», 1964, № 5; І. Воробйов, Ф. Горювський. У братній сім'ї — до спільної мети, К., 1965, та ін.

² Є. М. Жуков. XXII съезд КПСС и задачи советских историков, журн. «Вопросы истории», 1961, № 12, стор. 8.

національної мови, «а три інші поступово гаснуть», що такі ознаки нації як спільність території та економіки майже втратили в умовах Радянського Союзу своє колишнє значення, а «спільність психічного складу, яка виявляється в спільності культури, також зазнала серйозних модифікацій», Але всі ці твердження, хоч і містять у собі зерно істини, науково необгрунтовані, а тому не можуть нас задовольнити.

Угорський історик Ерік Мольнар в журналі «Історичний огляд» (1961 р., т. IV) заперечує повністю психічний склад або національний характер, як одну з ознак нації. На його думку, ця ознака є не тільки незрозумілою, але «насправді навіть не існує». Мольнар просто заявляє: «Поняття національного характеру належать до ідеологічного арсеналу буржуазного націоналізму...» Але чи можна це визнати вірним?

Такі твердження радянського і угорського істориків свідчать про відсутність в історичній науці єдиного, відповідного до сучасних вимог визначення поняття нації.

Щоб відповісти на питання — в чому суть поняття нації, треба звернутися до висловлювань Маркса, Енгельса, Леніна.

Марксизмом-ленінізмом доведено, що нація є неминучою й історично закономірною формою суспільного розвитку народів, певним історичним ступенем, який повинні пройти народності, якщо вони в процесі свого розвитку не асимілюються, а зберігаються і мають можливість консолідуватися в націю.

В. І. Ленін в статті «Карл Маркс» відзначав, що, як і все своє вчення, Маркс ставить на історичний ґрунт також питання про національності і про державу. «Нації,— пише В. І. Ленін,— неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку. І робітничий клас не міг зміцніти, змужніти, скластися, не «влаштовуючись у межах нації», не будучи «національним» («хоч зовсім не в тому значенні, як розуміє це буржуазія»)»³.

Класики марксизму-ленінізму, говорячи про походження націй, висували на перший план економічні фактори як визначальні у процесі формування нації.

В «Німецькій ідеології» Маркс і Енгельс розглядають виникнення націй у зв'язку з економічним розвитком і як його результат. Капіталістичний спосіб виробництва, підпорядковуючи своїм законам всі галузі і види праці, робить спільними і товарні відносини, на базі яких складається внутрішній ринок. В цій же роботі зазначається, що «взаємовідносини між різними націями залежать від того, наскільки кожна з них розвинула свої продуктивні сили, поділ праці і внутрішні стосунки... Але не тільки відношення однієї нації до інших, а і вся внутрішня структура самої нації залежить від ступеня розвитку її виробництва і її внутрішніх і зовнішніх стосунків»⁴.

Отже, нація, згідно з вченням марксизму-ленінізму, є продукт соціально-економічних відносин на певному історичному ступені, а саме — епохи ліквідації феодалізму і розвитку капіталізму.

Положення К. Маркса і Ф. Енгельса про те, що при аналізі походження націй перш за все треба виходити з економічних факторів, далі розвинув В. І. Ленін. У працях «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894 р.), «До характеристики економічного романтизму» (1897 р.), Володимир Ілліч висловлює ряд зауважень про виникнення такої основної ознаки нації, як економічна спільність. Він роз'яснює, що саме капіталізм з властивою йому «несталістю»

³ В. І. Ленін. Твори, 21, стор. 52.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, К., 1959, стор. 19.

і тенденцією до розвитку, є величезним фактором, який прискорює прогрес суспільства, втягує дедалі ширші маси населення у вир суспільного життя, створює нові економічні зв'язки, примушує окремі елементи і класи прагнути до з'єднання в межах всієї нації.

«Хіба товарне господарство,— підкреслює В. І. Ленін,— не є вже зв'язок між виробниками, зв'язок, що встановлюється ринком? Антагоністичний, повний коливань і суперечностей характер цього зв'язку не дає права заперечувати його існування. І ми знаємо, що саме розвиток суперечностей дедалі дужче виявляє силу цього зв'язку, змушує всі окремі елементи і класи суспільства прагнути з'єднання, і при тому з'єднання вже не в вузьких межах однієї общини чи одного округу, а з'єднання всіх представників даного класу в усій нації і навіть у різних державах»⁵.

В нашій історичній літературі вкоренилось уявлення, нібито терміни «капіталістична нація», «буржуазна нація», «соціалістична нація» вперше були вжиті Сталіним. В дійсності, вони введені в науковий обіг В. І. Леніним. У працях «З приводу так званого питання про ринки» (1893 р.), «Економічний зміст народництва» (1894 р.) і «Розвиток капіталізму в Росії» (1896—1899 рр.) В. І. Ленін користується терміном «капіталістична нація» в розумінні «капіталістична країна», коли говорить, що капіталістична нація не може обійтися без зовнішніх ринків або що вона несе технічний прогрес і усупільнення праці. Тут вождь революції має на увазі основну характерну для нації рису -- капіталістичні виробничі відносини.

Термін «буржуазна нація» вперше вжито ним у статті «Опортунізм і крах II Інтернаціоналу», написаній в кінці 1915 р. і надрукованій в 1924 р. в журналі «Пролетарская революция». Вказуючи, що поняття «захист вітчизни» виникло в зв'язку з національно-визвольними рухами, В. І. Ленін підкреслює: «На цьому ґрунті і тільки на ньому виросло поняття «захисту вітчизни», захист буржуазної нації, що визволяється проти середньовіччя»⁶.

В. І. Ленін вперше застосовує термін «соціалістична нація» в статті «Підсумки дискусії про самовизначення», написаній і надрукованій у 1916 р. Полемізуючи з польськими соціал-демократами і доводячи, що саме свобода відокремлення залучить до союзу з великими соціалістичними державами малі пригноблені нації Європи, він пише: «Трудящі маси, звільняючись від ярма буржуазії, всіма силами *потягнуться* до союзу і злиття з великими і передовими соціалістичними націями...»⁷.

Вчення Маркса і Енгельса, далі розвинуте В. І. Леніним на основі аналізу суспільного розвитку в кінці XIX і на початку XX ст., було прийнято Комуністичною партією за вихідне положення у розв'язанні національного питання. Резолюція X з'їзду РКП(б) (1921 р.) про чергові завдання партії у національному питанні ґрунтується на такій марксистсько-ленінській тезі: «Сучасні нації являють собою продукт певної епохи,— епохи зростаючого капіталізму. Процес ліквідації феодалізму і розвитку капіталізму є разом з тим процесом складання людей в нації»⁸.

До цього положення і зводиться визначення нації як спільності людей, що історично склалася.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 185—186.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 389.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 314.

⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, К., 1954, стор. 518.

Програма КПРС, прийнята на ХХІІ з'їзді партії, в питанні національних відносин цілком виходить з положень марксистсько-ленінської теорії, а також збагачує їх, враховуючи в своїй національній політиці величезний досвід соціалістичного і комуністичного будівництва.

* *

*

Важливе значення мають висловлювання Маркса, Енгельса і Леніна про роль суспільно-економічного фактора в походженні **національної мови**, яка є однією з основних ознак нації.

Маркс і Енгельс в «Німецькій ідеології» довели, що мова як засіб людського спілкування виникла на базі праці, з потреби виробничих відносин між людьми⁹. В. І. Ленін також відзначав роль і значення мови як найважливішого засобу людського спілкування. У праці «Про право націй на самовизначення» він показав, що економічна основа національних рухів полягає в тому, що для цілковитої перемоги товарного виробництва необхідне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, необхідне державне згуртування території з населенням, яке розмовляє однією мовою, при усуненні будь-яких перешкод розвитку цієї мови¹⁰.

Отже, виходячи з цих положень, слід при визначенні поняття нації ставити на перший план **ознаку економічної спільності**. Говорячи про таку суто історичну категорію, як нація, правильніше починати з характеристики насамперед економічної спільності, оскільки саме вона визначає зв'язок нації з епохою, а не мова і територія, хоч це також основні ознаки.

Марксизм-ленінізм показав суспільно-історичний характер походження національної мови, показав, що в своєму розвитку (перетворенні в національну) мова тісно пов'язана з економічними і політичними факторами. Її характер і суспільна функція зазнають певних змін в міру того, як вона стає мовою нації, знаряддям зв'язку елементів, що складають націю. Особливо значні зміни відбуваються в мовах «вчорашніх» народностей, які в результаті революції і соціалістичних перетворень стали соціалістичними націями. В таких мовах частково змінюються і зміст (швидко збагачується їх лексикон, а потім і фразеологія) і, до певної міри, граматичні форми, під впливом запозичень з інших мов.

Отже, не можна цілком погодитись з твердженням деяких істориків, що «в повній мірі зберігається і має постійне значення лише одна ознака нації — спільність національної мови». В умовах соціалізму постійною є лише спільність економічного життя.

* *

*

Досліджуючи таку ознаку нації, як спільність території, необхідно також висвітлити значення для **формування нації наявності своєї національної держави**.

Як показує історія виникнення і розвитку націй, наявність відокремленої державності не є обов'язковою ознакою всякої нації і в усі епохи. Але для **визначення поняття соціалістичної нації ознака державності є обов'язковою**.

⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, К., 1959, стор. 23—24.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 361—418.

В. І. Ленін, аналізуючи суть і фактори національних рухів у період капіталізму, дає вичерпну відповідь на питання про роль і значення фактора державності у формуванні націй і приходять до висновку: «для всього цивілізованого світу — *типовою*, нормальною для капіталістичного періоду є... національна держава»¹¹.

Підставою для такої думки служить те, що утворення національних держав, які найбільше відповідають вимогам сучасного капіталізму (завоювання внутрішнього ринку буржуазією, державне згуртування території з населенням, що говорить однією мовою), є тенденцією (прагненням) всякого національного руху¹².

З дальших лєнінських пояснень випливає, що «...коли ми хочемо зрозуміти значення самовизначення націй, ...розбираючи історико-економічні умови національних рухів, то ми неминує прийдемо до висновку: під самовизначенням націй розуміється державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, розуміється утворення самостійної національної держави»¹³.

Як відомо, утворення всіх соціалістичних націй починалося з такого самовизначення.

У статті «Статистика і соціологія», написаній у січні 1919 р., В. І. Ленін роз'яснює термін «національна держава». До цього типу держав він відносив ті, які майже цілком складаються з населення однієї національності і високо розвинуті в економічному, політичному і культурному відношенні. До них належать, зокрема, Англія, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Данія, Голландія, Швеція, Норвегія, Португалія, а також США і Японія¹⁴. З їх історії видно, що наявність самостійної державності мала велике значення для формування буржуазних націй.

Можна твердити, що для окремих типів націй на певному історичному етапі державність була однією з основних умов їх консолідації. Для націй соціалістичних вона відіграє значно більшу роль, ніж для націй буржуазних.

Відміна, яка існує між цими типами націй, полягає у причинах і факторах їх утворення. Говорячи про нації соціалістичні, треба, перш за все, враховувати їх походження на основі трьох різних категорій національного оформлення: а) на базі старих буржуазних націй, які пройшли стадію капіталістичного розвитку, б) на базі народностей, що не завершили цієї стадії, в) народностей, які зовсім не вступили на шлях капіталізму.

Створення після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції органів Радянської влади на місцях було, по суті, створенням національної державності в новій формі. Наявність її стала політичною основою для консолідації раніше відсталих народностей і ще неоформлених національностей у нації соціалістичні. Тільки в результаті встановлення радянської національної державності в найрізноманітніших формах — радянської федерації і автономії — виникли умови для повної консолідації соціалістичних націй. Без створення такої державності цей процес був би неможливий. Це стосується всіх трьох категорій соціалістичних націй.

Відомо, що після Жовтневої революції десятки раніше пригноблених націй і народностей консолідувались у радянські соціалістичні нації. Однак цей процес відбувався лише після того, як вони набували

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 364—365.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 364—365.

¹³ Там же, стор. 365.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 253—257.

тієї чи іншої державності, у формі радянських соціалістичних республік, або радянських автономних республік і областей тощо.

Оформлення національної державності народів нашої країни почалося з перших років Радянської влади. В. І. Ленін у статті «До четвертої річниці Жовтневої революції» писав: «Ми дали *всім* неруським національностям *їх власні* республіки або автономні області»¹⁵.

Перетворення в життя національної політики Комуністичної партії і практичне здійснення ленінського принципу про право націй на самовизначення створило умови для розвитку в Радянській країні нового типу націй, а саме — соціалістичних. Після другої світової війни нації такого типу сформувалися в країнах соціалістичної співдружності.

Те, що соціалістичні нації поза державністю (в тій або іншій формі) не існують, як у Радянському Союзі, так і в інших країнах соціалістичної системи, є підставою визнати національну державність не тільки однією з обов'язкових умов консолідації будь-якої соціалістичної нації, а й однією з її основних ознак.

* *

Значного уточнення вимагає поняття психічного складу, що виражається, як це сформульовано в загальноприйнятому визначенні нації, в спільності специфічних особливостей національної культури.

Слід зауважити, що буржуазні ідеологи оголошували цю ознаку як єдину визначальну для будь-якої нації. Вони доклали чимало зусиль до того, щоб довести існування якоїсь «душі народу», «народного духу», «вищих» і «нижчих» рас та націй. Ці расові і націоналістичні теорії потрібні імперіалістам для виправдання політики національного гноблення інших народів. Марксизм-ленінізм викриває реакційність подібних теорій, виходячи з того, що національний характер народів, їх традиції, звичаї і особливості психічного складу є продуктом суспільно-історичного розвитку, визначаються умовами матеріального життя суспільства. Це цілком зрозуміло.

Дослідження національного характеру не може не враховувати особливостей побуту, звичаїв, способу життя, тобто ряду істотних рис суспільного і особистого життя людей, властивих певній нації. Мова йде про риси, які формуються під впливом соціальних та історичних факторів і є похідними від суспільно-економічної формації даної епохи, є результатом національних традицій, відбивають специфіку географічних умов і т. д.

Виникає питання, як формулу спільності національної культури (або її специфічних особливостей) погодити з марксистсько-ленінським вченням про наявність у кожній нації двох національних культур — буржуазної і пролетарської. Інакше кажучи, чи існує спільність специфічних особливостей національної культури в класовому, антагоністичному суспільстві, тобто в націях буржуазних, чи тільки в соціалістичному суспільстві, тобто в націях соціалістичних.

В питанні про суть національної культури марксизм-ленінізм вчить, що так звана національна культура змінює свій зміст і напрям залежно від того, інтереси якого суспільного класу вона виражає і нарядям якої класової політики є.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 30.

В «Німецькій ідеології» Маркс писав: «Думки пануючого класу є в кожному епоху пануючими думками. Це значить, що той клас, який являє собою пануючу *матеріальну* силу суспільства, є в той же час і його пануюча *духовна* сила. Клас, що має в своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, володіє разом з тим і засобами духовного виробництва, і внаслідок цього думки тих, у кого немає засобів для духовного виробництва, виявляються загалом підпорядкованими пануючому класові. Пануючі думки є не що інше, як ідеальний вираз пануючих матеріальних відносин...»¹⁶.

Класичне положення — є дві нації в кожній сучасній нації, є дві національні культури в кожній національній культурі, дане В. І. Леніним в кінці 1913 р.¹⁷, спирається на марксистський аналіз походження класової ідеології і підтверджується досвідом класової боротьби в різні періоди історії.

В. І. Ленін викрив буржуазну суть лозунга національної культури, яким маскується буржуазія всіх націй — руської, польської, єврейської, української та інших, прикриваються чорносотенці і клерикали в своїх реакційних справах. «Лозунг національної культури є буржуазний (а часто і чорносотенноклерикальний) обман». Тому протиставляють лозунг інтернаціональної культури.

В кожній буржуазній нації пануючою є буржуазна культура, тому в капіталістичному суспільстві національна культура взагалі — це тільки культура поміщиків, буржуазії, попів. Але в кожній національній культурі в епоху імперіалізму є також прогресивні елементи, потрібні робітничому класу. В. І. Ленін писав: «В кожній національній культурі є, хоча б не розвинені, *елементи демократичної і соціалістичної культури*, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну»¹⁸.

Ця теза знаходить глибоке підтвердження в історії руської, української, польської і багатьох інших національних культур. Історія розвитку суспільної думки XIX і початку XX століть в нашій країні, діяльність ряду поколінь революційних демократів, зростання революційної свідомості пролетаріату, поширення марксизму-ленізму, ідей наукового соціалізму, — все це є незаперечним доказом істинності ленінського положення.

Негативне ставлення В. І. Леніна до терміну «національна культура» в умовах буржуазного суспільства, його вчення про дві культури — буржуазну і соціалістичну — говорить за те, що термін «національна культура» не можна беззастережно застосовувати до визначення нації. Поняття «спільності» культури, яка охоплює і об'єднує різні класи буржуазного суспільства, є, таким чином, цілком умовним.

Впевнено можна говорити про спільність національної культури лише в умовах безкласового суспільства. Що ж до класового буржуазного суспільства, поняття спільності національної культури вимагає певних пояснень і уточнень.

Психічний склад націй відзначається специфічними рисами, породжуваними особливостями історичного розвитку народів, їх економіки, побуту, взаємовідносин з оточуючим середовищем. Отже, його можна визнати своєрідним відбиттям умов матеріального життя народу, особливостей його історії і побуту, його традицій. Тому й риси пси-

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, К., 1959, стор. 43.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15.

¹⁸ Там же, стор. 8.

хічного складу нації виявляються в багатьох галузях: в науці та літературі, в піснях, національних танцях, у мові, прислів'ях та приказках, у живопису й архітектурі, в правах і традиціях.

* *
*

Отже, ґрунтуючись на вченні Маркса, Енгельса, Леніна про нації, виходячи з аналізу загального стану і розвитку сучасних буржуазних і соціалістичних націй, можна прийняти таке загальне визначення поняття нації та її основних ознак:

1. Нація — категорія історична. Її поява й розвиток пов'язані з певною історичною епохою, а саме: з епохою капіталізму для старих націй і епохою соціалізму для націй соціалістичних.

2. Оскільки утворення і розвиток націй найтісніше пов'язані з суспільно-економічною формацією, спільність економічного життя є не тільки однією з основних, але й головною ознакою нації, яка визначає її соціальну структуру, а також значною мірою духовний розвиток. Звідси відмінність двох основних типів націй: буржуазної і соціалістичної.

3. Однією з основних ознак нації, дуже сталою, що почала складатися ще до її виникнення, є спільність мови, зміст якої змінюється в процесі переходу народності в націю і особливо в процесі її дальшого розвитку як нації соціалістичної.

4. Спільність території є однією з основних ознак націй, що сприяє їх консолідації на базі економічних зв'язків.

5. Національна державність не обов'язкова для консолідації буржуазних націй, є невід'ємною ознакою націй соціалістичних.

6. Однією з основних ознак нації є так званий психічний склад або національний характер, який зумовлює особливості національної культури (науки, літератури, мистецтва), а також специфічні риси побуту і звичаїв народу, його прогресивні традиції.

І. Ф. ЧЕРНІКОВ

З ІСТОРІЇ ПОЛІТИКИ США ЩОДО ТУРЕЧЧИНИ (1950—1960 рр.)

«Ми нічого не можемо зробити без дозволу американців. Нам необхідно добиватися незалежності»¹,— так писала у вересні 1960 р. відома турецька газета «Ватан», підбиваючи підсумки післявоєнної «дружби» Туреччини з США. А одна з найстаріших газет Стамбула «Акшам» з гіркотою констатувала: «Роль Туреччини як члена НАТО коштує їй надзвичайно дорого. Зв'язок з НАТО несе Туреччині відсталість, злидні та соціальний розбрат»².

Поділяючи цю думку, впливовий турецький журнал «Форум» також виступив за якнайшвидшу зміну зовнішньополітичного курсу країни³. Такі настрої в Туреччині за останні роки не тільки стали центральною темою у пресі, вони поширюються в парламенті, справляють дедалі більший вплив на урядові кола. В Туреччині дедалі ясніше усвідомлюють, яку величезну шкоду завдав країні американський імперіалізм, його політика безцеремонного втручання у внутрішні справи і нав'язування зовнішньополітичного курсу.

Багато лиха також приніс турецькому народові «відкрито проамериканський маріонетковий уряд Баяра-Мендереса»⁴, за час правління якого (1950—1960 рр.) особливо зросла економічна та політична залежність Туреччини від США. Вже «доктрина Трумена» (1947 р.) та «план Маршалла» (1948 р.) знаменували початок активної експансіоністської політики США щодо Туреччини після другої світової війни і великою мірою сприяли втягненню її в імперіалістичні угруповання⁵.

Коли в червні 1950 р. почалася війна в Кореї, Вашингтон відверто поставив перед урядом Баяра-Мендереса питання про його «атлантичну солідарність». У серпні того ж року Анкару відвідав спеціальний представник президента США сенатор Кейн. Його метою було примусити турецький уряд надіслати свої військові частини на допомогу так званим «збройним силам ООН» в Кореї. На випадок негативної відповіді сенатор мав заявити про припинення американської допомоги Туреччині⁶. Побойуючись втратити підтримку свого заокеанського покровителя, Ба-

¹ Газ. «Vatan», 24 вересня 1960 р.

² Журн. «За рубежом», 1962, № 9, стор. 24.

³ Журн. «Forum», 1965, № 258, стор. 5; № 259, стор. 3.

⁴ Документи Народи представників Комуністичних і робітничих партій, Москва, листопад 1960 р., К., 1963, стор. 11.

⁵ Із загальної суми в 100 млн. дол., що виділялись Туреччині згідно з «доктриною Трумена», лівова частка йшла на воєнні цілі. Доктрина передбачала реорганізацію турецької армії і флоту, мілітаризацію турецької економіки, будівництво на території країни американських військових баз. Президент США мав право припинити подання допомоги, якщо її виконання не відповідало б інтересам США (див. L. V. Thomas and R. N. Frye. The United States and Turkey and Iran, Cambridge-Massachusetts, 1952, стор. 141—143. Eleanor Bisbee. The New Turks. Pioneers of the Republic, 1920—1950, Philadelphia, 1951, стор. 4—5. Г. Григоренко. Що коштує американська «допомога» Туреччині? (журн. «Сучасне і майбутнє», К., 1949, № 6, стор. 38—40).

⁶ В. М. Алексеев, М. А. Керимов. Внешняя политика Турции, М., 1961, стор. 70.

яр і Мендерес без санкції меджлісу (парламенту) погодилися відправити до Кореї бригаду чисельністю в 4, 5 тис. солдатів*.

Участь Туреччини в американській авантурі в Кореї прискорила її вступ до агресивного Північно-Атлантичного блоку.

У травні 1951 р. уряд США виступив з ініціативою про прийняття Туреччини, а у вересні того ж року, на сесії Ради НАТО в Оттаві, Туреччина і Греція були прийняті до складу Північно-Атлантичного союзу як повноправні члени. «Туреччина,— писала італійська газета «Іль пополо»,— зв'яже Європу із Середнім Сходом, становить для Америки значно більше, ніж країна, що необхідна для «захисту» Європи. Туреччина становить перший крок до розширення Атлантичного пакту до узбережжя Персидської затоки»⁷.

В травні 1953 р. країни Близького і Середнього Сходу відвідав тодішній державний секретар США Дж. Ф. Даллес, що висунув так званий «новий політичний курс» щодо країн цього району. Цей курс передбачав створення «північного ярусу оборони», тобто військової організації з країн, розташованих поблизу кордонів СРСР.

Туреччина була в числі тих країн Близького та Середнього Сходу (Пакистан, Ірак, Іран), які згодом увійшли в організацію Багдадського пакту**. Приєднання до цього воєнного угруповання аж ніяк не диктувалось національними інтересами турецької держави.

«Оскільки Туреччині,— говорилося у ноті Радянського уряду турецькому урядові,— ніякий напад не загрожує, цей пакт (мова йшла про турецько-пакистанський договір 1954 р.— один з елементів Багдадського пакту) не може розглядатися як оборонний... Його підготовка тісно зв'язана з воєнними планами Атлантичного блоку і зачіпає питання про безпеку ряду країн, особливо в районі Близького і Середнього Сходу, а також Південно-Східної Азії»⁸. Своєю антинаціональною політикою уряд Мендереса ще більше прив'язував країну до колесниці американського імперіалізму, завдаючи цим великої шкоди турецькому народові.

Цілям воєнно-політичної та економічної експансії американського імперіалізму, його втручання у внутрішні справи країн Близького і Середнього Сходу, в тому числі Туреччини, служила проголошена в січні 1957 р. «доктрина Ейзенхауера». Вона уповноважувала американського президента використовувати збройні сили США «для надання допомоги будь-якій країні або групі країн... для захисту від збройної агресії з боку будь-якої країни, що контролюється міжнародним комунізмом»⁹.

Як справедливо писав єгипетський журналіст Мухаммед Аббас Сеїд Ахмад, нова доктрина означала військове втручання США «з метою підкорення Середнього Сходу американськими монополіями, придушення визвольних рухів і відновлення колоніальних режимів..., створення нового агресивного пакту в цьому районі, нехтування принципів Організації Об'єднаних Націй»¹⁰. Туреччині дорого коштувала короткозора політика її тодішніх керівників, ладних грати роль виконавця агресивних намі-

* Спочатку турецька бригада використовувалась проти партизанів і виконувала поліцейські функції. Під час боїв бригада зазнала великих втрат, майже 2/3 її особового складу або загинули, або потрапили в полон. Після травневого перевороту 1960 р. новий уряд Дж. Гюрсея замість бригади залишив у Кореї роту.

⁷ В. Єременко. Турецький народ у лещатах американського імперіалізму, К., 1953, стор. 14.

** Після виходу Іраку з Багдадського пакту (1959 р.) це агресивне угруповання дістало назву «СЕНТО».

⁸ Газ. «Правда», 19 березня 1954 р.

⁹ Р. К. Наганія, Arab Dawn, 1959, New York, стор. 109—110.

¹⁰ Мухаммед Аббас Сеїд Ахмад. Доктрина Ейзенхауера — новая агрессия. «Провал доктрини Ейзенхауера», М., 1958, стор. 42.

рів Вашингтона, про що свідчать їхні виступи проти Сирії у 1957 р., Лівану та Іраку в 1958 р.

Це розуміли і в Туреччині, насамперед ті кола, що були в опозиції до режиму Мендереса. Так, відомий журналіст Бюлент Еджевіт у газеті «Улус» ставив під сумнів заяви уряду, що нібито Сирія загрожує Туреччині. «Важко собі уявити, що невеличка Сирія з чотирма мільйонами населення змогла б загрозовувати Туреччині». Еджевіт робив висновок, що «демократична» партія Баяра-Мендереса використовує напруженість на кордоні з Сирією в інтересах своєї внутрішньої політики¹¹.

Різко критикував зовнішню політику США та уряду Баяра-Мендереса турецький журнал «Акіс», який писав, що політика Сполучених Штатів у сирійському питанні викликала рішучий протест в арабському світі. «Тільки Туреччина стоїть поруч з Даллесом по відношенню до Сирії. Туреччині загрожує небезпека лишитися без друзів як на Близькому Сході, так і на Балканах»¹².

Американський імперіалізм вчинив справжній злочин проти турецького народу, розмістивши на території Туреччини та інших учасників СЕНТО ядерну зброю, побудувавши бази для балістичних ракет. Підписана 5 березня 1959 р. турецько-американська угода зобов'язала Туреччину «використовувати воєнну та економічну допомогу, що її подає США, у відповідності з цілями та завданнями по встановленню стабільності на Середньому Сході»¹³. Позиція турецького уряду в цьому питанні була піддана критиці як в пресі, так і в меджлісі з боку представників народно-республіканської партії, які справедливо відзначали, що угода дає надто багато прав США для втручання у внутрішні справи Туреччини і суперечить національній гідності та суверенітетові останньої¹⁴. «Підписання цієї угоди, та її здійснення — це недоречний, ...і юридично незаконний акт», — писав турецький журнал «Кім»¹⁵. Пізніше, у 1961 р., стали відомі зловісні плани атомних стратегів Пентагона щодо країн Близького і Середнього Сходу. США і Англія запланували на випадок війни створити так звані «ядерні заслони» на території країн СЕНТО, завдавши атомних ударів по території Ірану та Пакистану силами самих же учасників блоку, внаслідок чого були б знищені мільйони людей¹⁶.

Авантюристичний характер американської політики щодо Туреччини виявився і в зв'язку з вторгненням у повітряний простір Радянського Союзу в травні 1960 р. американського шпигунського літака «У-2», що базувався на військовій базі Інжирлик поблизу турецького міста Адани. Наслідки цієї провокації відомі: була зірвана нарада голів урядів великих держав, різко загострилася міжнародна обстановка. Під загрозу було поставлено також і безпеку самої Туреччини. В ноті уряду СРСР говорилося, що віддавши свою територію для здійснення агресивних актів американської авіації проти Радянського Союзу, турецький уряд взяв на себе тяжку відповідальність за можливі небезпечні наслідки таких дій¹⁷.

Імперіалістична експансія США щодо Туреччини не обмежувалась лише політичним аспектом і включала галузі економіки та ідеології. Безпосереднім наслідком однобічної орієнтації Туреччини на західні

¹¹ Газ. «Ulus», 29 вересня 1957 р.

¹² Газ. «Правда», 8 жовтня 1957 р.

¹³ «The Central Treaty Organization», Ankara, 1959, стор. 70—72.

¹⁴ Протягом тривалого часу уряд Мендереса не наважувався ставити угоду на ратифікацію меджлісом і домігся цього лише в травні 1960 р., коли по всій країні відбувались масові антиурядові виступи, а опозиційні партії не брали участі у засіданнях парламенту (Д. І. Вдовиченко, Национальная буржуазия Турции, М., 1962, стор. 247).

¹⁵ В. М. Алексеев, М. А. Керимов. Назв. праця, стор. 83.

¹⁶ Газ. «Радянська Україна», 20 серпня 1961 р.

¹⁷ Газ. «Правда», 14 травня 1960 р.

держави, насамперед США, була мілітаризація економіки країни, абсолютно не виправдана в умовах мирного часу. Тільки прямі військові асигнування міністерства національної оборони за 1947—1957 рр. становили понад 7 млрд. турецьких лір¹⁸. За цей же період загальна сума американської військової «допомоги» Туреччині дорівнювала близько 6 млрд. лір, тобто більш як 2 млрд. доларів¹⁹. Серед держав-членів НАТО турецька армія за своєю чисельністю (півмільйона) займала 3-є місце після американської та французької²⁰.

Під тиском США протягом 1951—1954 рр. у Туреччині були прийняті закони про заохочення іноземних (головним чином американських) капіталовкладень; закони усували будь-які обмеження в діяльності на території Туреччини іноземних монополій²¹. Особливих нападів з боку американських монополій зазнавала турецька політика «етатизма», що свого часу дала можливість урядові Кемаля Ататюрка розгорнути за рахунок держави досить широке будівництво промислових підприємств, залізниць тощо.

Численні американські місії економічних експертів, що відвідували Туреччину в 50-і роки, в своїх висновках одностайно наполягали на тому, що остання «повинна перейти від етатистської до такої економіки, що дає дедалі більш широкий простір приватній ініціативі..., що турецький внутрішній режим повинен стати більш зручним для США з тим, щоб забезпечити якнайкраще взаєморозуміння та виправдати економічну допомогу»²². У квітні 1956 р. спеціальний комітет комісії закордонних справ Конгресу США на підставі доповідей американських радників у Туреччині опублікував рекомендації турецькому урядові зменшити капіталовкладення у національну промисловість²³.

Подібні заяви викликали в патріотичних колах Туреччини незадоволення і протест. Лунали голоси, що одержання американської допомоги не повинно завдавати шкоди вітчизняній економіці. Найстаріший політичний діяч — лідер Народно-республіканської партії Ісмет Іненю заявив, що ще в Лозанні він не став навколішки заради англійських та американських грошей²⁴. Газета «Джумхуріет» повідомляла в 1959 р., що підприємці міста Бурси виступили проти проникання американського капіталу в текстильну промисловість та проти створення змішаних турецько-американських товариств²⁵. Навіть відомий своїми проамериканськими симпатіями журналіст Ахмед Емін Ялман вмістив у редактованій ним газеті «Ватан» статтю одного американського автора, в якій критикувалась економічна політика уряду Баяра-Мендереса і ставилася під сумнів ефективність допомоги США*.

Наслідки економічної експансії американських монополій, що здійснювалась під виглядом допомоги Туреччині, відомі. Народне господарст-

¹⁸ Журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1960, № 2, стор. 99.

¹⁹ «Политика США на Ближнем и Среднем Востоке», М., 1960, стор. 111.

²⁰ Harry B. Ellis. Challenge in the Middle East, New York, 1960, стор. 79.

²¹ Rasim Cenani. Foreign Capital Investments in Turkey, Istanbul, 1954, стор. 128; Z. Y. Hershlag. Turkey. An Economy in Transition, The Hague, 1959, стор. 207—209.

²² Greece, Turkey and Iran. Report on United States Foreign Assistance Programs prepared at the request of the special Committee to study the foreign aid program. U. S. Government printing office, Washington, 1957, стор. 4, 5—7.

²³ Ю. Н. Розалиев. Особенности развития капитализма в Турции (1923—1960 гг.), М., 1962, стор. 208.

²⁴ Б. М. Поцхверия. Турецко-американские разногласия по вопросу о развитии турецкой экономики. «Краткие сообщения Института народов Азии», № 56, М., 1963, стор. 50.

²⁵ Там же, стор. 48.

* За це Ялман був засуджений на півтора року ув'язнення (див. про це Д. И. Вдовиченко. Назв. праця, стор. 210).

во країни опинилось у катастрофічному становищі. Мілітаризація призвела до згортання багатьох підприємств текстильної, тютюнової, харчової, гірничодобувної та гумової промисловості. Масове безробіття перетворилось на одну з основних соціальних проблем країни. Якщо в 1955 р. було зареєстровано 494,7 тис. безробітних, то в 1959 р. їх було 640 тис., а в 1960 р. — 708,2 тис.²⁶

На плечі трудящих мас було покладено весь тягар податків, які стали новими головним джерелом військових витрат: 85—90 % прибуткової частини державного бюджету забезпечувалося прямими та непрямыми податками²⁷.

В 50-х роках Туреччина встановила своєрідний «рекорд» дорожнечі поступившись тільки Бразилії²⁸. Тільки за офіційними даними, з 1938 р. до 1957 р. ціни зросли в цілому в 9 разів, а на деякі предмети широкого вжитку — навіть в 40 разів²⁹. У тяжкому становищі опинилась і зовнішня торгівля Турецької республіки. Якщо перед другою світовою війною Туреччина, як правило, мала активний торговельний баланс, то, починаючи з часу прийняття американської «допомоги», він став пасивним³⁰. Так, у 1950 р. дефіцит зовнішньоторговельного балансу країни становив 62,2 млн. лір, у 1958 р. — 190 млн., а в 1959 р. — 325,3 млн. лір³¹. Загальна ж сума дефіциту за 10 років (1950—1960 рр.) становила 3095,9 млн. лір³². Значну роль у цьому відношенні відіграло також порушення традиційних торговельно-економічних зв'язків Туреччини з Радянським Союзом та іншими сусідніми країнами. Неймовірно зріс державний борг Туреччини. Наприкінці травня 1960 р. він становив 12 млрд. лір або 1,4 млрд. дол. Комітет національної єдності, що прийшов до влади у травні 1960 р., зустрівся з повною відсутністю коштів у державній скарбниці. Із 118 т загального золотого запасу країни уряд Мендереса перевів до іноземних банків 102 т³³.

Не кращими були справи і в турецькому селі. За планами американських експертів, країна перетворювалась у продовольчу базу НАТО. Починаючи з 1952 р., Туреччина у великій кількості експортувала пшеницю, внаслідок чого різко погіршилося продовольче постачання населення. Як відзначав депутат меджлису від селянської партії Джезмі Тюрк, уряд Мендереса, експортуючи пшеницю, керувався лозунгом: «не доймо, але вивеземо», хоч «у 16 тис. з 36 тис. сіл селяни взагалі не бачать хліба»³⁴.

Багато лиха завдало турецьким селянам-орендарям застосування в поміщицьких господарствах тракторів та інших сільськогосподарських машин, які були закуплені урядом на американські гроші. Сотні тисяч селян протягом 1950—1955 рр. були зігнані з земель і приречені на розорення³⁵. Протягом 50-х років посилювся ідеологічний наступ американського імперіалізму на Туреччину. Він мав своєю метою пропаганду «тра-

²⁶ Бюллетень иностранной коммерческой информации (БИКИ), 1961, Приложение № 11, стор. 68.

²⁷ Е. И. Уразова. Государственные налоги в Турции. «Турецкий сборник», М., 1958, стор. 110.

²⁸ Журн. «Современный Восток», 1958, № 7, стор. 23.

²⁹ А. Миллер. Пути развития Турции, журн. «Коммунист», 1959, № 3, стор. 104.

³⁰ Б. М. Данциг. Экономическое положение Турции, журн. «Советское Востоковедение», 1955, № 5, стор. 90—91.

³¹ БИКИ, 1961, Приложение № 11, стор. 74.

³² Там же, 1962, Приложение № 9, стор. 261.

³³ А. М. Шамсутдинов. Турецкая республика. Краткий очерк истории 1923—1961, М., 1962, стор. 66.

³⁴ А. Д. Новичев. Крестьянство Турции в новейшее время, М., 1959, стор. 223.

³⁵ П. Моисеев, Б. Карабаев. Крестьянское движение в Турции после второй мировой войны. «Проблемы современной Турции», М., 1963, стор. 100.

диційно прозахідної» орієнтації Туреччини, рекламу американського «способу життя». Великі надії покладалися на американські учбові заклади в Туреччині. Серед них провідна роль належить «Роберт-коледжу». Заснований в 1863 р. американським місіонером Кірусом Хамдіном, цей учбовий заклад згодом став центром по підготовці агентури США на Близькому та Середньому Сході. Кількість його студентів в середині 50-х рр. досягала 2 тис., з них 90 % становили турки *. Як цей, так і інші американські учбові заклади в Туреччині — жіночий коледж, інженерна школа в Арнавуткей (під Стамбулом), американський госпіталь адмірала Брістоля — фінансувались урядом США і такими установами, як фонд Форда, фонд Рокфелера тощо.

Активну пропагандистську роботу в Туреччині у 50-і роки провадили Середньосхідний інститут (Вашінгтон), Інститут асоціації міжнародних справ (штат Нью-Гемпшир), Асоціація близькосхідних коледжів (Нью-Йорк), американське бібліотечне товариство, організація «Американські друзі Середнього Сходу» в Нью-Йорку та інші американські наукові й учбові заклади³⁶. Багато зробило для отруєння свідомості певної частини турецької громадськості Інформаційне агентство США у Туреччині. Тільки в 1956 р. на розповсюдження американських кінофільмів та друкованих видань Агентство асигнувало близько 1 млн. доларів³⁷. Проте американські видання, що надсилалися до Туреччини, у переважній більшості складалися з детективних романів і коміксів.

Перебуваючи у привілейованому становищі, американці поводили себе в Туреччині як окупанти. Курс долара для них був у чотири рази вище офіційного. Вони мали спеціальні магазини із зниженими цінами, кінотеатри, клуби, госпіталі і навіть пляжі — «тільки для американців»³⁸. Зневага до турецького народу, нехтування його національними почуттями виявлялися на кожному кроці.

19 червня 1951 р. турецький уряд Мендереса разом з іншими державами-членами НАТО підписав з США багатосторонню угоду про статус американських збройних сил на чужих територіях. Згідно з цією угодою місцева юрисдикція фактично не поширювалась на американські війська, оскільки злочини військовослужбовців США, вчинені «при виконанні службових обов'язків», підлягали розгляду лише в американських судах³⁹.

За даними газети «Джумхуріет» з 1953 р. до 1960 р. американськими військовослужбовцями було вчинено 386 злочинів, серед них — вбивства, контрабанда, згвалтування⁴⁰. Значних масштабів досягла спекуляція. Американці спекулювали автомобілями та скуповували дорогоцінності⁴¹.

Турецькі газети з обуренням писали, що у вересні 1950 р. співробітник військової місії США в Туреччині майор Медлі пострілом з пістолета поранив 12-річного турецького хлопчика за те, що той оглядав мотоцикл і натиснув на кнопку сигналу. Злочинець залишився непокараним.

* Випускниками «Роберт-коледжу» були деякі турецькі державні та політичні діячі, в тому числі Аднан Мендерес.

³⁶ «Политика США на Ближнем и Среднем Востоке», стор. 114—115.

³⁷ «Greece, Turkey and Iran...», стор. 28, 33.

³⁸ Газ. «Cumhuriyet», 6 травня 1961 р.

³⁹ Snee and Pae. Criminal Jurisdiction. NATO Status of Forces Agreement, New York, 1957, стор. 167.

⁴⁰ М. И. Лазарев. Преступления американских военнослужащих на чужих территориях, М., 1961, стор. 51.

⁴¹ Dependents Information on Turkey. Department of the Air Force. № 34—8—22, Washington, June, 1957, стор. 7—14.

Буквально через місяць п'яний співробітник американської місії почав стріляти на одній з вулиць Анкари і поранив двох турецьких громадян ⁴².

29 жовтня 1954 р. в день турецького національного свята — Дня республіки, чотири американських військовослужбовці з Ізмірського штабу НАТО зірвали та подерли на клапті турецький державний прапор. У листопаді 1954 р. газета «Халкчі» висловила рішучий протест американському журналові «Тайм» за статтю, яка містила образу пам'яті засновника і першого президента Турецької республіки Кемаля Ататюрка ⁴³.

У Туреччині й досі пам'ятають справу американського полковника Моррісона. Цей «союзник» на повній швидкості своєю автомашиною врізався в стрій турецьких солдатів, тяжко поранив 11 чоловік, з яких троє незабаром померли. Проте американські військові власті не притягли Моррісона до відповідальності, оскільки той був «при виконанні службових обов'язків» ⁴⁴. Зневага до всього турецького настільки розвинута в американців, що іноді справа доходила до курйозів. Газета «Джумхуриет» наводила анекдотичний факт, коли військово-морські сили США прийняли турецький підводний човен за радянський ⁴⁵, хоч на щоглі й був піднятий державний прапор Туреччини.

Щотижневик «Зюбюк» не без сарказму писав: «Кажуть, що солдати американської армії перебувають у нас в «інтересах миру». Але чим займаються ці американські солдати в Туреччині? Вони шматують наші прапори, непокоять людей, викрадають жінок, влаштовують бійки, дають своїми автомашинами дітей, нападають на перехожих і б'ють їх серед білого дня...» ⁴⁶.

У Туреччині зростає протест проти дій США, великого розмаху набували антиамериканські настрої. У зв'язку з цим американський посол навіть робив демарші турецькому міністрові внутрішніх справ і звертав його увагу на те, що «зростання антиамериканських настроїв справляє неприємне враження у Вашингтоні» ⁴⁷. Саме антиамериканські настрої та виступи в Туреччині, які набрали загального характеру, стали однією з основних причин того, що 27 травня 1960 р. проамериканський реакційний режим Баяра-Мендереса був так легко повалений.

Нині в Туреччині, мабуть, як ніколи раніше за всі післявоєнні роки приходять до висновку, що настав час покласти край однобічній орієнтації на Сполучені Штати Америки і повернути країну на шлях, вказаний Кемалем Ататюрком — шлях національної незалежності та дружби з усіма народами.

Симптоматичними були кроки, зроблені Туреччиною останнім часом: відмова від участі у багатосторонніх ядерних силах НАТО, заборона американському торговельному судну з атомним двигуном «Саванна» заходити у турецькі порти, засудження рядом турецьких газет агресивних дій США у В'єтнамі і, нарешті, виявлена заінтересованість у поліпшенні відносин з Радянським Союзом.

Зараз є безперечні ознаки того, що намітилося відновлення дружніх радянсько-турецьких відносин, розширення економічного та культурного співробітництва. Так, у травні — червні 1963 р. нашу країну відвідала турецька парламентська делегація, яку очолював Суат Хайрі Ургюплю. У жовтні — листопаді 1964 р. гостем Радянського уряду був

⁴² В. Єременко, Назв. праця, стор. 26—27.

⁴³ «Против фальсификации истории колониализма», М., 1962, стор. 111—112.

⁴⁴ М. И. Лазарев. Назв. праця, стор. 39.

⁴⁵ Газ. «Cumhuriyet», 1 червня 1958 р.

⁴⁶ Журн. «За рубежом», 1963, № 16(149), стор. 21.

⁴⁷ Г. Старко. Туреччина в агресивних планах США (журн. «Сучасне і майбутнє», 1952, № 4, стор. 29).

турецький міністр закордонних справ, у ході візиту якого була укладена угода про розвиток культурних і наукових зв'язків між обома країнами. У березні 1965 р. в Москві було підписано протокол про збільшення в 1965 р. товарообміну між обома країнами у два рази порівняно з попередніми роками. У нас побували також делегації економічних експертів, визначних діячів освіти Туреччини, голови муніципалітетів Анкари і Стамбула. І, нарешті, у серпні 1965 р. відбувся візит до Радянського Союзу прем'єр-міністра Турецької республіки Суата Хайрі Ургюплю*. Крім Москви він відвідав Київ. Переговори, що відбулися, безперечно, послужили справі відновлення довір'я та співробітництва.

Важливою подією був також візит у травні 1965 р. міністра закордонних справ СРСР А. А. Громико до Туреччини. Велике значення у відродженні радянсько-турецької дружби мала поїздка в січні 1965 р. до Туреччини делегації Верховної Ради Радянського Союзу на чолі з членом Президії ЦК КПРС М. В. Підгорним. Ще до приїзду радянської делегації в будинку Анкаського університету була відкрита виставка, присвячена 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка.

На відкритті виставки голова турецької національної Комісії ЮНЕСКО професор Бедреддін Тунджель прочитав у власному перекладі турецькою мовою вірш Т. Г. Шевченка «Аральське море». «Ми хочемо бути схожими на Шевченка. Він дорогий нам своїми ідеалами», — такими словами закінчив свою промову турецький поет Осман Аттіла, а генеральний директор департаменту мистецтв Ерол Тугран у своєму виступі підкреслив, що подібна виставка відбувається вперше в історії Туреччини⁴⁸.

Під час десятиденного перебування на турецькій землі радянські парламентарії знайомилися з життям народу, мали бесіди з президентом республіки Джемалем Гюрселем та іншими державними діячами Туреччини. У ході бесід була висловлена одностайна думка, що встановлення добросусідських відносин між обома країнами на ґрунті рівноправності, взаємної поваги національної незалежності та невтручання у внутрішні справи відповідає інтересам радянського і турецького народів.

Як заявив М. В. Підгорний з трибуни Великих Національних зборів Туреччини, «настав час повернутись до добрих традицій, заснованих В. І. Леніним і Ататюрком... Нам хотілося б сподіватися, що кордон між Радянським Союзом і Турецькою республікою стане кордоном добросусідства, а Чорне море — морем миру та дружби народів»⁴⁹.

Банкрутство політики США щодо Турецької республіки не викликає сумніву. Прагнення Туреччини позбутися опіки американського «друга» і провадити незалежну зовнішню політику — нове, але закономірне явище. Воно яскраво свідчить про зрушення і зміни, які відбуваються у цій країні.

Слід відзначити, що новий турецький уряд, який прийшов до влади після виборів у жовтні 1965 р., заявив про своє бажання підтримувати добросусідські відносини з СРСР. Як говориться в зовнішньополітичній програмі, схваленій Великими Національними Зборами, уряд Туреччини докладатиме дальших зусиль для зміцнення та розвитку відносин між двома країнами, бо це відповідає інтересам Туреччини та Радянського Союзу, а також сприяє зміцненню миру у усьому світі⁵⁰.

* Попередній візит турецької урядової делегації на чолі з прем'єром Ісметом Ієнюм мав місце у 1932 р.

⁴⁸ Газ. «Радянська Україна», 9 січня 1965 р.

⁴⁹ Газ. «Правда», 6 січня 1965 р.; журн. «Forum», 1965, № 259, стор. 13.

⁵⁰ Газ. «Известия», 5 листопада 1965 р.

П. Ф. ГРИНЮК

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ПРЕСОЮ ТА РОБІСІЛЬКОРІВСЬКИМ РУХОМ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ НАСТУПУ СОЦІАЛІЗМУ ПО ВСЬОМУ ФРОНТУ (1926—1929 рр.)

XIV з'їзд ВКП(б) виробив генеральну лінію на соціалістичну індустріалізацію країни, втілення якої в життя вимагало мобілізації всіх сил партії і народу. Значне місце у вирішенні грандіозних завдань мала відіграти преса.

Завдяки постійному піклуванню партії та уряду зростала й міцніла партійно-радянська преса України. В 1926 р. в республіці видавалось 83 газети тиражем 1041 тис. примірників¹, серед них республіканськими були «Коммунист» — орган ЦК і Харківського окружного КП(б)У (з 16 червня 1926 р. виходив українською мовою), «Віст ВУЦВК» — орган Всеукраїнського Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, «Пролетар» — орган Всеукраїнської Ради профспілок, «Всеукраинский пролетарий» — орган ЦК КП(б)У і ВУРПС, «Комсомолец України» — орган ЦК ЛКСМУ і Харківського окружного ЛКСМУ, «Радянське село» — орган ЦК КП(б)У, «Молодий більшовик» — орган ЦК і Київського окружного ЛКСМУ. У великих містах та промислових центрах України були свої місцеві газети: в Харкові — «Харьковский пролетарий», «Селянин Харківщини», в Донбасі — «Луганська правда», «Кочегарка», «Диктатура труда», «Молодой рабочий», в Києві — «Пролетарская правда», «Київський пролетарий», в Одесі — «Известия», «Червоний степ», у Дніпропетровську — «Звезда», «Зірка» тощо.

З 1926 р. відновлено видання теоретичного органу ЦК КП(б)У журналу «Більшовик України», виходили також журнали «Прапор марксизму», «Известия ЦК КП(б)У», «Пропагандист», «Агітатор» та ін. Всього 1927 р. у республіці видавалось 108 журналів українською та російською мовами².

Для керівництва партійно-радянською пресою було створено Центральне управління у справах друку, а при ЦК КП(б)У — відділ преси, реорганізований 1928 р. на сектор преси при відділі агітації і пропаганди ЦК КП(б)У.

На основі рішень XIV з'їзду і постанов ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У вжив ряд заходів, що забезпечували дальше поліпшення і зростання партійно-радянської преси. В лютому 1926 р. ЦК КП(б)У провів нараду редакторів окружних газет, на якій обговорювалися завдання преси в світлі рішень XIV з'їзду партії. ЦК КП(б)У дав вказівку розширити відділи партійного життя в газетах, широко висвітлюючи їхні питання партійної політики, життя і діяльності партійних осередків, боротьбу з антиленінськими ухилами всередині партії, за ідейну єдність партійних лав³.

У серпні 1926 р. Пленум ЦК КП(б)У обговорив питання «Пр

¹ Журн. «Червона преса», 1926, № 8, стор. 29—30.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 233, арк. 208.

³ Там же, оп. 1, од. зб. 1005, арк. 141.

стан газети «Комуніст». Згодом були прийняті постанови ЦК КП(б)У «Про стан періодичної преси на Україні і зміцнення кадрів працівників редакцій», «Про стан преси на Україні», «Про парткерівництво робітничим рухом», «Про поширення української книги», «Про друковані заводські газети»⁴.

Виконуючи постанови ЦК КП(б)У, окружні партійні комітети посилили керівництво місцевою пресою. Так, у 1926 р. питання про пресу слухались на засіданнях Дніпропетровського окружкому — 3 рази, Першотравневого — 5 разів⁵. Про роботу преси систематично говорилося на конференціях, пленумах, засіданнях бюро окружних партійних комітетів Одеси, Луганська, Артемівська, Харкова, Києва. Райкоми партії і партійні осередки також стали глибше вникати в зміст преси. Так, в Штербуді, Краснополянському і Максимівському рудниках (Луганський округ) доповіді редколегій газет заслуховувались щомісяця⁶.

З метою підготовки журналістських кадрів рішенням ЦК КП(б)У в 1926 р. при Комуністичному університеті ім. Артема було організовано факультет журналістики. На редакторську роботу повернули окремих комуністів — колишніх журналістів. Багато газетних працівників пройшли курси перепідготовки при ЦК КП(б)У.

ЦК КП(б)У зміцнив досвідченими партійними працівниками центральні й окружні газети. Відповідальним редактором «Комуніста» було затверджено В. П. Затонського, редактором «Всеукраїнського пролетарія» — С. І. Гоннер. У республіканських молодіжних газетах працювали Є. Кирилюк, С. Воскресенко, В. Беляєв, І. Нехода. Всього за цей період на відповідальну роботу в редакції газет було направлено 24 комуністи⁷.

Значну роль у дальшому поліпшенні роботи преси мала резолюція Х з'їзду КП(б)У (листопад 1927 р.) «Про завдання культурного будівництва на Україні». Відмічаючи досягнення в розвитку партійно-радянської преси на Україні, вихід у світ українського перекладу першого тома «Капіталу» К. Маркса і перших томів Творів В. І. Леніна, з'їзд поставив перед усіма партійними організаціями завдання добиватися дальшого росту партійної преси, рішуче боротися з буржуазно-націоналістичною ідеологією.

В 1928 р. ЦК КП(б)У розробив нові заходи до поліпшення якісного складу редакторських кадрів. Було організовано періодичні курси газетних працівників, при редакціях — інститути практикантів з робітничим рухом.

Велику роботу провів відділ преси ЦК КП(б)У, який систематично займався вивченням, підбором і підготовкою редакторських кадрів, інструктуванням місцевої преси, здійснював контроль над усіма періодичними виданнями України. Відділ преси видавав інструктивний журнал «Червона преса», де друкувались огляди газетних матеріалів, давались вказівки і практичні поради по висвітленню в пресі найважливіших політичних і господарських завдань. На засіданнях колегії відділу преси заслуховувались доповіді редакторів газет. Працівники відділу регулярно виїжджали в округи, перевіряли на місцях роботу редакцій⁸.

⁴ Культурне будівництво в Українській РСР, К., 1959, стор. 160, 161, 162, 181, 192, 205.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1006, арк. 41.

⁶ Газ. «Комуніст», 14 вересня 1928 р.

⁷ Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 29.

⁸ Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 4, стор. 10.

Підвищенню ідейного рівня друкованих органів служили наради редакторів газет, працівників відділів і підвідділів преси і завідуючих агітпропвідділами окружних партійних комітетів, які щороку скликались Центральним Комітетом КП(б)У. В центрі уваги нарад були корінні питання діяльності преси в світлі найважливіших рішень партії, а також питання літературної творчості, журналістської майстерності і масової роботи редакцій.

В округах і районах проводились наради і семінари працівників місцевої преси. Для них організовувались гуртки, семінарські заняття, консультації. Велику роботу по підвищенню ідейного рівня і кваліфікації журналістів проводили будинки преси в Харкові, Одесі і створені при багатьох місцевих газетах кабінети преси. Тут відбувалися лекції, заняття, диспути з актуальних питань журналістської практики, вечори-зустрічі з досвідченими публіцистами і письменниками.

Завдяки активній роботі партійних організацій навколо редакцій газет згуртувалися і виросли численні кадри радянських журналістів—вірних помічників партії. При редакціях газет Донбасу, Кривого Рогу, Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси склалися й зміцніли місцеві літературні об'єднання пролетарських письменників. Активно співробітничали в пресі і допомагали газетам підвищувати їх літературно-художній рівень письменники Радянської України: А. Головка, О. Вишня, О. Корнійчук, І. Микитенко, М. Рильський, В. Сосюра, П. Тичина, С. Голованівський, П. Усенко, П. Панч, Ю. Яновський і ін.

Одним з важливих засобів допомоги пресі були виступи в газеті партійних і державних працівників. У роки індустріалізації систематично виступали на сторінках республіканської і місцевої преси видатні діячі Комуністичної партії В. П. Затонський, С. В. Косіор, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, М. О. Скрипник, Р. Я. Терехов, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер.

Однією з оперативних і дійових форм партійного керівництва газетами стали огляди, що друкувалися в «Правде», «Комуністі», в журналах «Красная печать» і «Червона преса». Лише в 1929 р. «Правда» вмістила 15 тематичних оглядів місцевої преси з питань організації соціалістичного змагання.

Велике піклування проявляли партійні організації про підвищення дієвості виступів преси. Вони підтримували газету в її починаннях, допомагали розслідувати критичні матеріали, доводили розпочату справу до кінця. Дніпропетровська «Звезда» протягом одного року відкрила понад дві тисячі порушень революційної законності. По матеріалах її виступів у 1929 р. було притягнуто до судової відповідальності 83 чоловіка, знято з роботи 70⁹; прокуратура УРСР тільки за першу половину 1926 р. вжила необхідних заходів по 10 250 робітничо-рівських дописах¹⁰.

Партійні комітети періодично заслуховували інформації редакторів про реагування керівників організацій на критичні виступи газет. За формальне і неуважне ставлення до виступів преси Харківська РСІ притягла 5 місцевих керівників до адміністративної відповідальності¹¹. В боротьбі за високу дієвість преси велике значення мали заходи партії по розвитку критики і самокритики та боротьба проти перекурчень ленінського лозунгу самокритики.

⁹ Журн. «Рабоче-крестьянский корреспондент», 1926, № 2, стор. 21; 1929, № 22, стор. 37.

¹⁰ Там же, 1926, № 23, стор. 26.

¹¹ Журн. «Рабкор «Пролетария», 1928, № 12, стор. 14.

Партійні органи підтримували всі цінні починання, підняті пресою. Опубліковані на сторінках «Луганской правды», артемівської «Кочегарки» і дніпропетровської «Звезды» матеріали громадських оглядів, перекличок, робкорівських рейдів, що піднімали злободенні господарські питання, були схвалені секретаріатом ЦК КП(б)У й окружними партійними комітетами¹².

Багато робили партійні органи для зміцнення матеріальної бази видавництва. Кредитування, своєчасне постачання папером, устаткування друкарень були під постійним контролем ЦК КП(б)У і місцевих парторганізацій.

В 1925/26 р. було вперше складено бюджет преси. Він становив близько 3,6 млн. крб., 2150 тис. крб. виділялось на періодичну пресу¹³. Однак преса протягом усього періоду 1926—1929 рр. переживала великі труднощі, викликані відставанням паперової промисловості від потреб видавництва і низьким рівнем поліграфічної бази. Папером видавництва України задовольнялись лише на 43,7%¹⁴.

В зв'язку з паперовою кризою ЦК КП(б)У дав вказівку партійним організаціям зменшити розмір газет, економно верстати, скоротивши оголошення і реклами, не друкувати повністю стенограм, доповідей, виступів та ін.¹⁵

Партія і уряд вжили ряд заходів до зміцнення виробничо-сировинної бази видавництва. П'ятирічним планом розвитку народного господарства СРСР було передбачено значно збільшити капіталовкладення в паперову і поліграфічну промисловість. На Україні передбачалось будівництво великої газетно-журнальної друкарні в Харкові, нових друкарень у Дніпропетровську і Запоріжжі, розширення існуючої поліграфічної бази і поновлення устаткування ряду місцевих друкарень.

Поряд із зміцненням матеріально-виробничої бази преси предметом постійного піклування партійних органів був своєчасний випуск газет і їх доставка передплатникам. З метою максимального охоплення населення пресою партійні організації України використовували різні шляхи її розповсюдження: мережу Держвидаву, пошту, кооперацію, відділи і кіоски контрагентства друку, видавництва. Керуючись ленінською вказівкою, даною ще в 1919 р.,— про передачу поштово-телеграфному відомству «всіх функцій по прийому передплати і розсилки безпосередньо передплатникам радянських і комуністичних видань»¹⁶, партійні організації України в 1930 р. завершили передачу органам Наркомату зв'язку всієї справи поширення преси.

Значна робота проводилась у ці роки по керівництву робіськорівським рухом. На основі рішення ЦК ВКП(б) «Чергові завдання партії в галузі керівництва робіськорівським рухом» (27 серпня 1926 р.) партійні організації України головну увагу звернули на організацію політичного виховання робіськорів. При окружках і райкомах партії, великих партійних організаціях і редакціях газет діляли спеціальні гуртки і семінари для керівників робіськорівських гуртків і редколегій стінгазет. Відділ преси Київського окружкому КП(б)У організував у 1926 р. загальноміські курси для підготовки керівників робкорівських гуртків¹⁷, Одеський і Миколаївський окружками — 4-мі-

¹² ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1360, арк. 74; од. зб. 1361, арк. 113; газ. «Комуніст», 25 травня 1928 р.; газ. «Луганська правда», 2 листопада 1928 р.

¹³ Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 29.

¹⁴ Два роки роботи (1927—1929). До IV Всеукраїнського з'їзду друкарів, вид-во ВУК друкарів, 1929, стор. 5.

¹⁵ Журн. «Известия ЦК ВКП(б)», 1929, № 4, стор. 13.

¹⁶ Журн. «Распространитель печати», 1929, № 8—9, стор. 3—4.

¹⁷ Журн. «Червона преса», 1926, № 9, стор. 52.

сячні семінари робсількорів. В програму семінарів входило вивчення важливіших питань практики робсількорівської роботи і директив КПРС в галузі преси. На семінарах вивчалися також рішення партії по соціалістичному будівництву, проводились практичні заняття по випуску стінгазет.

В Луганську при вечірньому робітничому університеті діяв робсількорівський факультет, який готував керівників робсількорівських гуртків¹⁸. З доповідями перед робсількорами виступали партійні керівники, працівники партійно-державного контролю і прокуратури, керівні працівники преси. Так, на IV Харківській конференції робсількорів у 1928 р. виступали П. П. Постишев, Г. І. Петровський, В. П. Затонський¹⁹.

Важливе значення у поліпшенні виховної роботи з робсількорами мала скликана в 1927 р. відділом преси ЦК ВКП(б) нарада працівників робсількорівського руху і її рішення²⁰, на основі яких партійні організації активізували роботу з робсількорами в низових ланках. В практику ввійшли районні і волосні наради робсількорів. Ширше стали застосовуватися спільні обговорення злободенних питань на об'єднаних зборах робкорів з господарниками, профпрацівниками, технічними спеціалістами, передовиками виробництва. Система масової роботи з робсількорами і читачами збагатилася новими цікавими формами: частіше стали проводитись збори читачів, вечори преси, вечори робсількорівської самокритики, відкриті засідання редколегій у цехах, бесіди і консультації, усне робсількорство, конкурси й огляди.

В журналі «Червона преса» і в центральних робсількорівських журналах систематично висвітлювався позитивний досвід робсількорівської роботи, форми і методи партійного керівництва. Особливо повчальні були листи О. М. Горького до робкорів, численні статті і поради М. І. Ульянової, виступи досвідчених журналістів і письменників.

В цей період дальшого розвитку набули громадські засади в роботі преси і в робсількорівській справі (залучення робкорів до участі в діяльності органів РСІ, участь робсількорівського активу в роботі будинків і куточків преси, створення інституту позаштатних інструкторів). При редакції «Молода гвардія» (Одеса) в 1928 р. створилася група безплатних інструкторів з 12 чоловік²¹. При редакції «Звезда» було 50 позаштатних робкорів та бригада по розслідуванню дописів.

Партія спрямовувала робсількорівський рух на боротьбу з безгосподарністю і зловживаннями, з усіма пережитками минулого. На Всесоюзній нараді робсількорів у 1926 р. В. В. Куйбишев назвав робсількорів «пильними вартовими і розвідниками соціалістичного будівництва», закликав їх виступити єдиним фронтом з органами КК—РСІ проти усього, що заважає рухові вперед²².

У 1928 р. ЦКК КП(б)У провела нараду працівників преси про участь робсількорів у розгортанні самокритики і боротьби з бюрократизмом. Було вжито заходів до зміцнення зв'язку робсількорів з органами КК—РСІ, посилення дієвості робсількорівських сигналів і пропозицій. Все це сприяло збільшенню надходження листів до редакцій. Кожна робітнича газета одержувала щомісяця в середньому по 1500—1600 заміток²³. Так, газета «Радянське село» одержала в 1926 р.

¹⁸ Журн. «Робселькор», 1928, № 7, стор. 34.

¹⁹ Журн. «Рабоче-крестьянский корреспондент», 1928, № 10, стор. 25—26.

²⁰ Там же, 1927, № 13—14, стор. 22.

²¹ Журн. «Трибуна рабселькора», 1928, № 8, стор. 11.

²² Журн. «Рабоче-крестьянский корреспондент», 1926, № 9, стор. 6.

²³ Журн. «Червона преса», 1926, № 12, стор. 30; журн. «Массовик», № 8, стор. 31.

96 тис., а в 1928 р. — 250 тис. листів трудящих²⁴. Понад 50% кореспонденцій, що надходили до редакцій від робількорів, з'являлися на сторінках газети²⁵. Тільки робкор «Киевского пролетария» Паплинський за рік надрукував 30 своїх заміток.

В дописах робількорів багато уваги приділялось викриттю дій класово-ворожих елементів, проявів бюрократизму, хабарництва, злочинних махінацій. Все це викликало ненависть ворога, який вдавався до терористичних актів проти найбільш активних робкорів і сількорів. За один лише 1929 р. від рук ворога загинуло 129 робкорів, в тому числі по Україні — 21²⁶.

У відповідь на підлі дії класового ворога партія і органи Радянської влади вжили ряд заходів до захисту робількорів від переслідувань. Зустрічаючи всіляку підтримку і захист з боку партійних і радянських організацій, робількори відповіли на злочинні дії класових ворогів ще більш активною боротьбою за проведення в життя ленінської лінії партії. Після вбивства сількора Татаренка група сількорів Одеського і Фрунзенського районів у своєму листі в редакцію писала: «Нас не залякають ні куркульські погрози, ні вбивства. Його смерть додасть ще більше сили робількорам у боротьбі з ворогами»²⁷.

За один лише 1928 р. число робількорів «Кочегарки» подвоїлось, а «Красного Запорожья» — потроїлось. Кращими робкорами Донбасу були ударники-шахтарі С. Є. Версетиллов, Ф. Н. Даниленко, І. І. Барановський, А. Кобелев, С. Єгоров. Сількор Х. Г. Скуцький (Черкаський округ) за активну роботу був висунутий членом редколегії газети «Радянське село». Найактивніша частина робітничих і селянських кореспондентів, вступала до лав ленінської партії. Тільки в 1928 р. понад 80 робкорів Запорізької округи стали до лав КПСР²⁸.

Завдяки постійній турботі і увазі Комуністичної партії, партійно-радянська преса України і робількорівський рух на Україні в роки індустріалізації вирости в могутню громадську силу. Кількість газет, що видавалась на Україні, на кінець 1929 р. збільшилась до 102, а їх разовий тираж — до 2,6 млн. примірників²⁹.

Особливо швидко зростала мережа заводських багатотиражних газет. На початку 1930 р. їх налічувалось 224 з загальним тиражем у півмільйона примірників³⁰. Загальна кількість стінних газет на Україні досягла в 1928 р. 13 500³¹; з'явився новий тип газети — щоденні цехові газети. На кінець 1929 р. армія робількорів становила 300 тис. чоловік³².

Під керівництвом партії преса успішно виконувала роль колективного вихователя і колективного організатора мас у боротьбі за перетворення в життя ленінської програми соціалістичної індустріалізації.

²⁴ Газ. «Радянське село», 19 березня 1927 р.; 30 квітня 1929 р.

²⁵ Периодическая печать СССР и рабселькорское движение между XV и XVI съездами ВКП(б). План хозиздат, 1930, стор. 84.

²⁶ Там же, стор. 86.

²⁷ Журн. «Трибуна рабселькора», 1928, № 10, стор. 11.

²⁸ Журн. «Рабкор «Пролетария», 1928, № 11, стор. 14.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 322, арк. 81.

³⁰ Там же, арк. 84—85.

³¹ Журн. «Рабкор «Пролетария», 1928, № 6—7, стор. 3.

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 322, стор. 85.

А. К. ВОЛОЩЕНКО

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ У ПЕРІОД ДРУГОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СИТУАЦІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Виникненню другої революційної ситуації в нашій країні сприяв суспільно-політичний рух, який із значною силою розгорнувся на кінець 70-х років XIX ст. в Росії, в тому числі і на Правобережній Україні.

В основі другої революційної ситуації (1879—1881 рр.) лежала глибока причина — невідповідність між розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, що знайшло свій прояв у революційних виступах селянства і пролетаріату, самовідданий героїчній боротьбі революційного народництва, опозиційному рухові студентства та лібералів-земців.

Хоч Україна, зокрема її правобережна частина, була одним з районів активної діяльності народників, студентства, «громад», історію їхньої боротьби вивчено ще недостатньо.

Інтерес до історії суспільно-політичного руху, зокрема історії боротьби народництва 70-х років, з'явився давно.

З праць дожовтневого періоду, де розглядається революційна боротьба народників 70-х років, можна назвати праці В. Я. Богучарського¹, який зібрав цінний фактичний матеріал і зробив певні висновки, але загальна концепція його книг не марксистська. Марксистське висвітлення народницького руху вперше дано в працях Г. В. Плеханова, який сам був активним учасником подій 70-х років і який в своїх роботах критикував помилки народників 70-х років, розвінчував ліберальне народництво 80—90-х років.

В історіографію революційного руху 70-х років XIX ст. найбільш цінні сторінки вписав В. І. Ленін, який розкрив класовий характер народницького руху і визначив його місце в історії революційного руху й суспільної думки в Росії, характеризував народництво 70-х років як бойове, революційне, різко опозиційне щодо лібералізму. Він високо оцінював самовіддану боротьбу революціонерів-народників 70-х років за інтереси народу, називав їх блискучою плеядою революціонерів 70-х років, ставлячи їх поряд з Герценом, Белінським, Чернишевським².

У радянський час інтерес до історії революційного руху народництва значно зріс. У кінці 20-х — на початку 30-х років питанням історії народництва присвячено багато статей радянських істориків; вийшли окремими виданнями спогади, мемуари учасників тих подій та ін. Серед цих праць слід назвати ті, що стосуються досліджуваного нами питання³. Незважаючи на тенденційність спогадів революціонерів-народни-

¹ В. Я. Богучарский. Активное народничество 70-х годов, М., 1912; його ж. Из истории политической борьбы в 70—80-х гг. XIX ст., М., 1912.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 332.

³ А. И. Бычков. Дело о революционных кружках в Кисеве в 1879, 1880, 1881 гг. (Из воспоминаний народовольца), журн. «Летопись революции», 1924, № 2 (7); Я. Стефанович. Злоба дня. Действующим и готовым действовать со-

ків, вони є важливим джерелом для вивчення суспільно-політичного руху другої половини 70-х років.

З середини 30-х років діяльність народництва 70-х років в історичній літературі майже не знаходила свого висвітлення.

Рішучий перелом у дослідженні цієї проблеми настав після ХХ з'їзду КПРС. У цілому ряді праць і статей з історії народництва, що вийшли останнім часом, автори з ленінських позицій висвітлюють героїчну боротьбу народників 70-х років в Росії⁴. Найбільш значними є праці Б. П. Козьміна⁵ і Ш. М. Левіна⁶.

У книзі Ш. М. Левіна досить глибоко і широко висвітлено діяльність революціонерів-народників 70-х років, зокрема і на Правобережній Україні, їх самовіддану боротьбу. Автор коротко висвітлює також хід ліберально-опозиційного руху 70-х років, розглядає його політичну й економічну платформу, простежує програму реакційно-монархічного табору.

Суспільно-політичну боротьбу періоду другої революційної ситуації розглянув і М. І. Хейфец⁷. Останнім часом вийшла змістовна, насичена багатьма цікавими фактами з історії революційного руху народництва 70-х років на Україні стаття М. П. Рудька⁸ та багатий архівними документами збірник за редакцією Б. С. Ітенберга і С. С. Волка⁹.

З марксистсько-ленінських позицій висвітлюють проблему історії попередників пролетарської партії в Росії, розвиток суспільно-політичної думки і революційної теорії, основні закономірності і характер революційно-демократичного руху 70—80-х років відомі радянські історики в нещодавно виданому збірнику статей, присвяченому 80-річчю з дня народження Б. П. Козьміна¹⁰.

Близько до народницького руху в другій половині 70-х років на Україні примикав опозиційний студентський рух, однак йому дореволюційні історики не присвятили спеціальних праць. Буржуазно-ліберальні вчені дають неправильну характеристику студентського руху, перебільшуючи його значення в суспільно-політичному русі.

Справжнє вивчення студентського руху почалось після Великої

товарищам моим мое дружнее послание, 1880; Я. Стефанович. Чигиринское дело, журн. «Черный передел», 1880, № 2; Л. Дейч. За полвека, М.—Л., 1926; Л. Дейч. Социалистическое движение начала 70-х годов в России, Ростов-на-Дону, 1925; Л. Дейч. Чигиринська справа, Харків, 1929; В. Дебогорий-Мокриевич. Воспоминания, Спб., 1906; В. Дебогорий-Мокриевич. От бунтарства к терроризму, кн. I, II, М.—Л., 1930; М. Фроленко. Записки семидесятника, М., 1927; М. Р. Попов. Землеволюці на Україні, Харків, 1930; М. Р. Попов. Записки землеволюца, М., 1933; О. В. Аптекман. Из истории революционного народничества, «Земля и воля» 70-х годов, Пг., 1924; С. Ковалик. Революционное движение 70-х годов и процесс 193-х, М., 1928; Е. Ковальская. Южнорусский рабочий союз (1880—1881 гг.), М., 1926; С. Степняк-Кравчинский. Подпольная Россия, Спб., 1906.

⁴ Ю. З. Полевой. В. И. Ленин о домарксистском периоде революционного движения в России, журн. «Коммунист», 1958, № 6; П. С. Ткаченко. О некоторых вопросах истории народничества, журн. «Вопросы истории», 1956, № 5 та ін.

⁵ Б. П. Козьмин. Народничество на буржуазно-демократическом этапе освободительного движения в России, в кн.: Из истории революционной мысли в России, М., 1961.

⁶ Ш. М. Левин. Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX в., М., 1958.

⁷ М. И. Хейфец. Вторая революционная ситуация в России (конец 70-х — нач. 80-х годов XIX в.). Кризис правительственной политики, М., 1963.

⁸ М. П. Рудько. Революційне народництво 70-х років на Україні, «Український історичний журнал», 1965, № 7.

⁹ Революционное народничество 70-х годов XIX века, т. I, II, М.—Л., 1965.

¹⁰ Общественное движение в пореформенной России, М., 1965.

Жовтневої соціалістичної революції. У 20—30-х роках вийшли перші праці з цього питання ¹¹.

Останнім часом українські історики видали праці, де з марксистських позицій висвітлюють окремі питання історії студентського руху на Правобережній Україні ¹². В колективних працях «Історія Києва» та «Історія Київського університету» авторами відповідних розділів О. А. Парасунькою та М. П. Рудьком показано розгортання руху студентів Київського університету на кінець 70-х років XIX ст. ¹³ Студентському руху XIX ст. в Київському університеті присвячена кандидатська дисертація С. С. Симонова ¹⁴.

Специфічною для суспільно-політичного руху періоду другої революційної ситуації на Правобережній Україні була наявність тут національного руху, зокрема руху «громадівців», діяльність яких хоч і не мала певного самостійного значення, однак примушувала царське самодержавство задумуватись над своєю політикою національного гноблення народів. Діяльність «громадівців», яка в основному носила легальний характер, в нашій історіографії тривалий час висвітлювалась однобоко. Більше уваги приділялось помилковості поглядів деяких членів «громади» і менше — прогресивно-культурній роботі, їх боротьбі за українську культуру, за знищення національного гніту. У колективних працях «Історія Києва», «Історія Київського університету» ¹⁵ та в праці В. Л. Лукеренка «Світогляд М. П. Драгоманова» ¹⁶ з правильних позицій оцінено прогресивно-культурну роботу українських «громадівців», їх боротьбу з царським самодержавством за розвиток української культури.

Ліберально-опозиційний рух висвітлювали ще дожовтневі історики ¹⁷. Радянські вчені в згаданих працях ¹⁸, показуючи кризу «верхів», розкриваючи суспільно-політичний рух у Росії напередодні та в період другої революційної ситуації, звичайно, не могли обійти і ліберально-опозиційний рух цього періоду.

Цим аналізом і вичерпується література про суспільно-політичний рух періоду другої революційної ситуації на Правобережній Україні. Виходячи з цього, ми й хочемо в даній статті порушити деякі питання названої проблеми, не претендуючи на вичерпну відповідь на них, а саме: діяльність та значення народницьких гуртків та груп, рух «громадівців», ліберально-опозиційний рух, студентські виступи.

При написанні даної статті автор поряд з друкованою літературою

¹¹ О. А. Назаревський. Березневий рух київських студентів в 1878 р., в кн.: «За сто літ», т. 3, К., 1928; Студентські хвилювання в Києві в 1876 р., журн. «Життя і революція», 1927, № 6; Київське студентство 50 років тому. «Записки Київського ІНО», 1927, № 2.

¹² О. А. Парасунько, М. П. Рудько. Разом з робітничим класом (з історії революційного руху серед студентів Київського університету). Журн. «Вітчизна», 1959, № 11; О. З. Жмудський, М. П. Рудько. Київський університет за 125 років, К., 1959; В. К. Шурубалко. Революційні виступи студентів Київського університету проти царизму, журн. «Радянська школа», 1959, № 11.

¹³ Історія Києва, т. I, II, К., 1955; Історія Київського університету, К., 1959.

¹⁴ С. С. Симонов. Студенческое движение в Киевском университете в XIX в., К., 1963 (канд. дисертація).

¹⁵ Історія Києва, т. I, К., 1958; Історія Київського університету, К., 1959; УРЕ, т. 3.

¹⁶ В. Л. Лукеренко. Світогляд М. П. Драгоманова, К., 1965.

¹⁷ Л. Тихомиров. Конституціоналісти в епоху 1881 г., М., 1895; В. Я. Богучарський. Земський союз кінця 70-х і початку 80-х років XIX в. Б. м.

¹⁸ П. А. Зайончковський. Кризис самодержавия на рубеже 1870—1880 гг., М., 1964; М. И. Хейфец. Вторая революционная ситуация в России, М., 1963; Ш. М. Левин. Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века, М., 1958.

особливу увагу приділив спогадам, мемуарам безпосередніх свідків і учасників подій та архівним документам — найбільш систематизованим офіційним джерелам, що хронологічно охоплюють весь досліджуваний період (1876—1881 рр.) і всі питання даної теми. Використані матеріали відповідних фондів центральних історичних архівів Москви, Ленінграда, Києва, обласних архівів Києва, Житомира, Кам'янця-Подільського. Критичне використання архівних документів дало змогу повніше, а подекуди і по-новому підійти до оцінки цілого ряду питань стосовно суспільно-політичного руху напередодні і в період другої революційної ситуації на Правобережній Україні.

Велику роль у суспільно-політичному русі періоду революційної ситуації 1879—1881 рр. відіграло народництво — найбільш широка і передова суспільна течія. За умов вагань і розгубленості у «верхах», піднесення боротьби селянства та зростання виступів робітників значний вплив на виникнення кризи самодержавства зробила самовіддана боротьба революціонерів-народників 70-х років, які були виразниками інтересів народних мас. Відбиваючи прагнення і сподівання пограбованих реформою 1861 р. селянських мас, революційне народництво 70-х років на Україні було складовою частиною загальноросійського руху народників цього періоду. Наявність на Україні, як і в інших районах Росії, значних залишків і пережитків кріпосництва, що гальмували розвиток виробничих відносин, вели до невідповідності між продуктивними силами і виробничими відносинами, були соціально-економічним ґрунтом для поширення руху демократично-різночинної інтелігенції.

Народницький рух на Правобережній Україні мав свої особливості та специфічні риси, оскільки відображав ідеологію селянства Правобережжя, де капіталістичні відносини у другій половині 70-х р. були розвинені сильніше, общинне землекористування поширене слабше і відігравало другорядну роль. На основі цих та інших причин і проявлялася певна своєрідність руху народників Правобережної України: значне поширення до 1878 р. ідеології народників-бунтарів, ранній перехід до тактики індивідуального терору та ін. Загалом народники Правобережної України в 70-х роках XIX ст. прийняли ті ж форми, методи боротьби, поділяли ту ж ідеологію, що й народники всієї Росії.

Виникали численні революційні гуртки, здійснювалося «ходіння в народ», запроваджувалась тактика «осілої пропаганди». Київ, як центр Правобережної України, відігравав у революційному русі того часу значну роль.

Утопічний соціалізм народників 70-х років був «селянським соціалізмом», а об'єктивний історичний зміст народницького руху — боротьбою за повне і остаточне знищення всіх залишків кріпосництва.

За словами В. І. Леніна, «ходіння в народ» революціонерів 70-х років було розквітом дійового революційного народництва¹⁹. З гуртків «київських чайковців», «київської комуні» вийшли відомі видатні представники революційного народництва 70-х років: П. Б. Аксельрод, Л. Г. Дейч, В. Засулич, Я. Стефанович, М. Судзіловський, К. Брешко-Брешковська, В. Дебогорій-Мокрієвич, М. Фроленко та ін.

Невдачі «ходіння в народ» та «осілої пропаганди» змусили революційних народників Росії другої половини 70-х років змінити програму, тактику, форми та методи революційної боротьби, постановку найближчих завдань цієї боротьби. Постає питання про необхідність

¹⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 468.

створення єдиної централізованої організації шляхом об'єднання залишків народницьких гуртків і груп. Така організація виникла восені 1876 р. Пізніше (1878 р.) вона дістала назву «Земля і воля». До її складу входили і деякі народники України.

Переконаючись на власному гіркому досвіді в безспішності своєї справи, народники в силу конкретно-історичних причин не змогли проте, зрозуміти дрібнобуржуазної ідеології селянства, а також того, що селянство не може бути керівною силою в майбутній революції. Такою силою міг стати лише робітничий клас, озброєний передовою теорією.

Частина землевольців зневірилась у роботі серед селян, деякі з них почали думати, що відсутність у країні політичних свобод, поліцейське переслідування — це основні перепони, які перешкоджали їм підняти селянство на соціальну революцію. Деякі землевольці дедалі голосніше починають говорити, що на силу потрібно відповідати силою, що лише загибель царя може сколихнути народ, підняти його на повстання.

Новий напрямок у діяльності народників Росії почав проявлятися з кінця 1877 р. Після провалів і арештів народників на селі члени гуртків, які уціліли, зосередилися в містах і на перший план висунули визволення арештованих, знищення шпигунів і провокаторів, влаштування друкарень для видання листівок, прокламацій, газет та ін. Такі настрої насамперед виникали серед революціонерів-народників на Україні, поступово завойовуючи нових і нових прибічників. Тактику терору народники України почали застосовувати раніше, ніж виникла народовольська організація. Як бунтарство й анархізм, які раніше й інтенсивніше всього проявлялись на Україні, так і народницька тактика терору теж вперше знайшла своїх прихильників на Україні.

На Україні в кінці 1877 р. і на початку 1878 р. вже існувало декілька гуртків терористичного напрямку (в Києві, Харкові, Одесі, Херсоні, Полтаві, Єлисаветграді, Миколаєві).

Київ на кінець 70-х років продовжував відігравати значну роль в революційно-демократичному русі країни. Київська терористична група поширювала свій вплив на Кам'янець-Подільський, Житомир, Кременчук, Ніжин та інші міста. В Києві відновлює роботу гурток В. Дебогорія-Мокрієвича і його прибічників, які твердо стояли на позиціях «Землі і волі»; пропагандистський гурток І. Басова, що складався переважно з розпропагованих робітників (І. Зубжицький, П. Горський, А. Тюшковський, С. Наддачин, І. Більчанський, О. Овчинников, П. Лобанчук, К. Багряновський), та інші групи.

У 1878 р. в Києві існував народовольський гурток терористичного напрямку, який очолював колишній активний член «Землі і волі» Валеріан Осинський. До цього гуртка входили відомі народники І. Волощенко, брати Іван та Гнат Івачевичі, М. Позен, В. Свириденко, М. Ковалевська, Г. Іванченко, Б. Костецький та ін. Як гурток Осинського, так і гуртки В. Дебогорія-Мокрієвича і І. Басова зосередили, головним чином, свою діяльність у містах — серед робітників, студентської молоді, інтелігенції. Діяльність народників серед робітників мала певне значення. Революціонери-народники в цей час намагаються не лише вести пропаганду й поширювати серед робітників революційні видання, а й створюють робітничі групи, які діють як майстерні (теслярські, шевські, столярські). В цих «майстернях» народники читали робітникам нелегальну літературу, знайомили з вченням К. Маркса, діяльністю І Інтернаціоналу, героїчною боротьбою Паризької Комуні, хоча і ... «не спроможні були дати повністю правильні пояснення цих зна-

менитих історичних явищ»²⁰. Київські народники вели пропаганду в основному серед робітників заводу «Арсенал», залізничних майстерень, робітничих підприємств Подолу, Солом'янки.

В процесі боротьби народницькі гуртки в Києві досить часто діяли спільно. Зокрема, добуванням матеріальних засобів для революційних справ київських гуртків займався гурток Басова. Хоч цей гурток мав пропагандистський характер, члени його були знайомі з В. Осинським, І. Волошенком, І. Івачевичем — завзятими терористами. Гурток Басова мав групу в Житомирі. Це були робітники і військові (С. Чуйков, І. Кречетович, К. Багряновський, С. Строганов, поручик К. Козакевич, підпоручик Р. Зундштрем)²¹. У Кам'янці-Подільському існувала народницька група київського гуртка В. Осинського, до якої входили М. Крижанівський, Е. Козачковський, І. Турович, І. Стопневич, І. Орловський, М. Шпіркан, Г. Василевський, О. Гуназі та ін.²² З архівних документів вдалось з'ясувати, що кам'янець-подільська група розповсюджувала революційні брошури, народницькі газети, прокламації, мала навіть свою друкарню. Готувала до випуску свою газету, але арешти влітку 1879 р. перешкодили цьому²³.

Всі київські народницькі гуртки підтримували тісний зв'язок з гуртками Харкова, Одеси, Петербурга, Москви. Терористичні акти київських народників (спершу як помста за жорстокості і зрадництво) особливо посилилися в 1878 р. У лютому В. Осинський, А. Медведєв та І. Івачевич зробили замах на життя помічника прокурора київського окружного суду Котляревського; в травні колишній студент Новоросійського університету Г. Попко вбив кинджалом ад'ютанта київського губерньського жандармського управління штабс-капітана барона Гейкінга. Члени гуртка, очолюваного В. Дебогорієм-Мокрієвичем, допомагали організувати у травні 1878 р. втечу з тюрми Я. Стефановича, Л. Дейча, І. Бохановського. Ще раніше, 1 лютого 1878 р., Л. Брантер та І. Івачевич убили в Ростові-на-Дону зрадника А. Никонова. Після замаху на Котляревського гурток В. Осинського випустив й розповсюдив листівки про те, що всі ці акти зроблено від імені «Виконавчого комітету російської соціально-революційної партії». Гурток В. Осинського вперше в історії народницького руху назвав себе «Виконавчим комітетом російської соціально-революційної партії». В дальнішому цю назву взяв собі Виконавчий комітет «Народної волі», тим самим підкресливши спадкоємність політичної боротьби, яка була розпочата на півдні. Цей гурток й надалі випускав прокламації та листівки з штампами «Виконавчого комітету».

Гурток В. Осинського мав намір видавати журнал українською мовою терористичного напрямку; разом з іншими народницькими гуртками брав участь у демонстрації (восени 1878 р.), яка відбулась під час похорону робітника Балюстіна, проводив пропагандистську роботу в армії, займався експропріаціями з метою поліпшення матеріальних засобів та ін.

До Києва періодично приїздили і брали участь у діяльності київських гуртків відомі народники, агенти «Землі і волі», а згодом — «Народної волі» Г. Гольденберг, А. Желябов, М. Колодкевич²⁴.

²⁰ Б. П. Козьмин. Из истории революционной мысли в России, М., 1961, стор. 701.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 829, 1879, спр. 480, арк. 12.

²² Там же, спр. 233, арк. 38.

²³ Там же, спр. 233, арк. 59; газ. «Киевские губернские ведомости», № 122—125, 18—25 октября 1879 г.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 830, 1880, спр. 24-а; ф. 274, 1879, спр. 175, 185.

На початку 1879 р. за доносами зрадників і провокаторів жандарми провели арешт членів народницьких гуртків у Києві, Одесі, Харкові, Херсоні, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Під час арешту 11 лютого на Жиллянській вулиці (будинок Косарівської), де була таємна друкарня «Виконавчого комітету», вперше в історії народницького руху було вчинено серйозний збройний опір²⁵. Ці арешти вирвали з рядів київських революціонерів найенергійніших товаришів В. Осинського, В. Дебогорія-Мокрієвича, І. Волошенка та ін.

Військовий суд засудив: В. Осинського, Л. Брантера, В. Свириденка (Антонова) до страти. Всіх інших — до каторжних робіт строком від 5 до 20-и років у рудниках Сибіру з позбавленням усіх прав²⁶. Проте всі ці репресивні заходи царизму щодо революціонерів-народників не злякали останніх, у відповідь на жорстокість уряду їх рух став ще дійовішим і активнішим у період революційної ситуації 1879—1881 рр. Терор у цей період набрав широких розмірів, а з утворенням «Народної волі», в 1879 р., став основною формою боротьби з самодержавством. «Народна воля» прямо перейшла в наступ на самодержавство, намагалась об'єднати з цією метою всі революційні й опозиційні сили. Це найбільше цінували в народовольцях К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. Проте терор в певній мірі гальмував розвиток революційної ініціативи і самодіяльності народних мас. В. І. Ленін, пояснюючи помилковість терористичної тактики, писав: «Російський терор був і лишається специфічно-інтелігентським способом боротьби»²⁷.

З арештом членів народницьких гуртків (В. Осинського, В. Дебогорія-Мокрієвича) в Києві, а також у Житомирі і Кам'янці-Подільському рух народників на Правобережній Україні не припиняється. Як повідомляв київський губернатор міністра внутрішніх справ 30 березня 1879 р. «...київське громадянство перебуває в якомусь неспокійному стані»²⁸. В містах Правобережної України знову з'являються прокламації, підпільні видання та листівки «Землі і волі».

Як згадував чорнопереділець М. Р. Попов: «Київ перед моїм прибуттям розгромлено. Але Київ наших часів був таким містом, де революціонери не переводились і вибуття одних негайно заступали інші»²⁹. В 1879 р. створюються нові народницькі гуртки в Києві й інших містах Правобережжя, переважно терористичного напрямку.

На осінь 1879 р. у Києві існував об'єднаний гурток чорнопередільців і народовольців на чолі з М. Р. Поповим і Д. Т. Буцинським. Сюди входили народовольці К. Полікарпов, М. Клименко, П. Лозянов, С. Диковський, В. Жуков та чорнопередільці Г. Іванов, Н. Плохоцький, М. Подревський, П. Іванов та ін. Діяльність київських народницьких груп поживавилась. Робилась спроба створити свою друкарню і навіть відновити організацію «Земля і воля» на основі об'єднання «Народної волі» і «Чорного переділу» та видавати свій орган під назвою «Земля і воля»³⁰.

Гурток Попова — Буцинського входив до організації «Народна воля» на федеральних основах, зберігаючи самостійність. Програму Виконавчого комітету «Народної волі» київський гурток в основному сприймав, але з певними застереженнями. Межі впливу гуртка поши-

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, 1879, спр. 182, арк. 22.

²⁶ Там же, спр. 165-а, 182.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 6.

²⁸ ЦДІАМ, ф. 109, 3-я експед., 1879, спр. 115, ч. 1, арк. 227.

²⁹ М. Р. Попов. Землевольці на Україні, Харків, 1930, стор. 12.

³⁰ Там же, стор. 11, 13, 21.

рювались на Житомир, Кам'янець-Подільський, Ніжин, Полтаву та інші міста. Революціонери проводили роботу серед робітників, студентів, готували замах на київського генерал-губернатора Черткова та інше. Особливо великого значення надавалось роботі серед робітників. М. Р. Попов мав намір виробити програму і статут робітничих гуртків, об'єднати їх в робітничий союз³¹. Агітація революційних народників серед робітників збуджувала в робітниках жагоду боротьби, підвищувала в певній мірі їх світогляд.

В цей період у Києві виник народницький гурток терористичного напрямку, який унаслідував свою назву від гуртка В. Осинського і який організаційно увійшов до «Народної волі» на початку 1880 р. Членами гуртка були брати А. І. і В. І. Бичкови, І. Левинський, А. І. Богданович, В. Е. Горинович, В. Мещерський, В. Пироженко та ін.³² Цей гурток, на відміну від інших місцевих груп, займався переважно терористичними актами. Так, студент Полікарпов зробив замах на провокатора Забрамського, разом з гуртком Попова — Буцинського готувалося вбивство київського генерал-губернатора Черткова і царя Олександра II. Серед робітників діяльність гуртка великого успіху не мала.

Гурток Бичкова — Левинського значну увагу приділяв, як і інші народовольці, роботі серед інтелігенції і молоді. В останніх, а не в робітниках і не в селянстві, вони вбачали головне джерело поповнення сил організації.

На початку 1880 р. гурток Попова — Буцинського був розгромлений. М. Попова й Г. Іванова було засуджено до страти, яку замінили довічною каторгою в Сибіру; інших активних членів засуджено до каторжних робіт в Сибіру строком від 5 до 20 років³³.

Отже, діяльність народницьких гуртків і груп напередодні і в період революційної ситуації (1879—1881 рр.) на Правобережній Україні була досить активною. Народовольчі гуртки перейшли до політичної боротьби, залучивши до своїх організацій усіх невдоволених існуючим ладом і спрямувавши їх на рішучу боротьбу з самодержавством, виявивши величезну енергію і самовідданість у боротьбі за інтереси народу. В цьому, за словами В. І. Леніна, їх «велика історична заслуга»³⁴. Їх жертви «полягли не даремно... вони сприяли — прямо чи посередньо — дальшому революційному вихованню російського народу»³⁵.

Після погромів весною 1880 р. у Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському революційна діяльність народників на деякий час припиняється. Але уже в цей час в Києві виникають нові групи, до яких увійшли учілілі від арештів члени народницьких гуртків. У квітні 1880 р. в Київ приїздить «старі» чорнопередільці Є. Ковальська, М. Шедрін. Їм за короткий час вдалося створити в Києві народницький «Південноросійський робітничий союз», який розгорнув активну діяльність, охопивши пропагандою значну кількість робітників промислових підприємств Києва. Було випущено близько 12 прокламацій, — відгуків на події, що відбувались в країні (до робітників, до селян, до народу з приводу розправи і суду над соціалістами в 1880 р., з приводу вбивства царя 1 березня 1881 р., з приводу єврейського погрому та ін.).

³¹ М. Р. Попов. Записки землевольца, стор. 235.

³² А. И. Бычков. Дело о революционных кружках в Киеве в 1879, 1880, 1881 годах, журн. «Летопись революции», 1924, № 2 (7), стор. 40, 52.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, 1830, спр. 291, ч. II, арк. 95—132.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 427.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

Великий вплив і популярність «Союзу» принесла його боротьба з начальством заводу «Арсенал» за збільшення заробітної плати, зменшення робочого дня і завоювання інших поступок для робітників³⁶.

Народницький робітничий «Союз», проіснувавши майже рік, був розгромлений, керівники і члени «Союзу» заарештовані і засуджені військовим судом до різних строків каторги в Сибіру.

Незважаючи на помилковість і утопічність поглядів народників — керівників «Південноросійського робітничого союзу» (тактика «фабричного терору», невизнання політичної боротьби та пропаганди й агітації серед робітників та ін.), створеного в 1880—1881 рр. у Києві, діяльність цього союзу відіграла певну роль.

Через робітничі гуртки «Союзу» пройшло немало робітників, в яких останні набували нових знань, розширювали свій світогляд.

1 березня 1881 р. завершилася ціла смуга суспільного розвитку країни. В цей день народовольці здійснили смертний вирок, винесений Олександрю II. Але це нічого не змінило в політичному устрої Росії. Свою боротьбу народовольці зводили фактично до змови, до «політичного перевороту», до «захоплення влади» за допомогою терору. Ось чому народники 70-х років «вичерпали себе 1-им березня»³⁷. Народовольці, не маючи міцної опори серед мас, надалі виявилися нездатними до боротьби в попередніх масштабах. Реакція перейшла в наступ, наносячи народницькому рухові удар за ударом.

На початку 80-х років XIX ст. народництво в своїй масі поступово вступає в період затяжного організаційного розброду, глибокої ідейної кризи, вироджується з революційного в ліберальне, легальне народництво.

Специфікою суспільно-політичного руху на Правобережній Україні напередодні і в період другої революційної ситуації було те, що складовою частиною його став національний рух, який мав демократичну і буржуазно-ліберальну течії. Активну діяльність у боротьбі за національну культуру проявила в цей період так звана київська «громада». В першій половині 70-х років київська «громада», як і «громади» в інших містах України, займалась переважно культурно-освітньою роботою. Членами її були, головним чином, представники української ліберальної буржуазії, частина яких підтримувала ідеї українського буржуазного націоналізму.

«Громадівці» вели боротьбу з царським самодержавством не революційним шляхом, а задовольнялись певними поступками царизму в питаннях національної політики (викладання в учбових закладах українською мовою, створення національних культурних установ і т. п.). В другій половині 70-х років серед київських «громадівців» різко виділяються три напрямки: «гетьманівці» (найбільш реакційна група), «старі громадівці» і ліве крило — «молода громада». «Старі громадівці» підтримували певні зв'язки з діями народницьких організацій, але за своїми поглядами були далекі від революційної демократії та революційного народництва 70-х років.

Київський гурток «молодих громадівців», куди входили в 1877—1879 рр. брати Іван і Михайло Дрогневичі, Вінниченко, Рева, Самойловський, Дубов, Забора, Феш, Крикливий, Шебалдаєв, Апостолов, Яроцький, С. Оголовець і ін., співробітничав з народницькими гуртками Києва (пропагандистськими і гуртками терористичного напрям-

³⁶ Е. Ковальская. Южнорусский рабочий союз (1880—1881), М., 1926, стор. 27, 119.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 39.

ку)³⁸. Зближенню «молодих громадівців» з народниками сприяло те, що революційні народники були противниками усякого національного гніту, визнавали право кожного народу на національне самовизначення і розвиток.

«Громадівці» мали свою підпільну бібліотеку, де зберігалися твори українських письменників, створили касу, з фондів якої висилали допомогу арештованим революціонерам-народникам і друкарні Драгоманова за кордоном³⁹.

Таким чином, хоча діяльність «громади» на Правобережній Україні у другій половині 70-х р. була ще незначною, вона відіграла свою роль у «бродінні умів», в певному посиленні опозиційного руху в цей період на Україні.

Помітно посилився напередодні, і особливо в період другої революційної ситуації, ліберально-опозиційний рух, який проявлявся в різних клопотаннях і адресах земців на ім'я царя.

Ліберали виступали в роки другої революційної ситуації носіями реформістської тенденції. Зростаючи кризу царського уряду вони сподівалися подолати за допомогою певного оновлення існуючих державних органів при необмеженій владі царя, шляхом залучення виборних від земств. Найбільш ліві представники земсько-ліберального руху — група чернігівських земців на чолі з І. Петрунковичем і А. Ліндфорсом у грудні 1878 р. вели в Києві переговори з київським «конституційним гуртком» (складався в основному з студентів, викладачів університету), «громадівцями», і, головним чином, з народницьким гуртком терористичного напрямку Валеріана Осинського з метою переконати терористів припинити терор і «дати можливість суспільству добиватись політичних свобод не такими гострими засобами»⁴⁰.

Але київські народники не припинили своєї діяльності, рух їх йшов своїм шляхом. Ліберали, побоюючись, що дії народників можуть викликати народну революцію, разом з тим вважали, що боротьба народників створила сприятливе становище для успішного торгу з царизмом. «Ліберали були й лишаються,— писав В. І. Ленін,— ідеологами буржуазії, яка не може миритися з кріпосництвом, але яка боїться революції, боїться руху мас, здатного повалити монархію і знищити владу поміщиків. Ліберали обмежуються через це «боротьбою за реформи», «боротьбою за права», тобто дільбою влади між кріпосниками і буржуазією»⁴¹.

Помітний вплив на загострення політичного становища в країні в період другої революційної ситуації мав також опозиційний студентський рух, який весь час посилювався в другій половині 70-х років. Незважаючи на жорстокі репресивні заходи царського уряду щодо студентства, масові студентські виступи і заворушення відбувалися напередодні і в період другої революційної ситуації в університетах Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Одеси і в інших містах. Не було жодної видатної події в політичному житті України, яка б не зустрічала живого відгуку в середовищі київського студентства.

Передова частина київського студентства в другій половині 70-х років була під впливом народницьких, частково ліберально-конституціоналістських ідей та ідей «громадівців». В 70-і роки багато студентів університету стали членами різних народницьких гуртків.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, 1878, спр. 167, арк. 116.

³⁹ Там же, арк. 118, 128.

⁴⁰ В. Я. Богучарский. Земский союз конца 70-х — начала 80-х годов XIX в., стор. 18.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 91.

Друга половина 70-х років відзначалась рядом великих виступів студентів Київського університету, що було відповіддю на реакційну політику царизму в галузі вищої освіти. Так, у грудні 1876 р. студенти заявили протест проти системи «класицизму», яка насаджувалась реакційним міністром графом Д. М. Толстим в цей час в середніх і вищих учбових закладах. Виступи студентів Київського університету проявилися у відмові відвідувати лекції доцента римської словесності І. В. Цветаєва⁴². Взимку 1877—1878 рр. відбулися відкриті виступи студентів київських вузів (сутичка студентів з городовим під час бенефісу актриси Лавровської, демонстрація після похорону доцента медичного факультету Афанасьєва та ін.).

Найбільш бурхливими роками в студентському житті Київського університету були 1878—1879 рр., коли в країні визріла революційна ситуація і коли виступи студентів учбових закладів набрали широкого розмаху.

Цілий ряд виступів студентів відбувся в 1878 р. в містах Харкові, Петербурзі, Москві, Одесі та ін. В Києві вони вилилися в так звані «березневі заворушення». Березневі події — це природний розвиток настроїв студентства на кінець 70-х років, яке було незадоволене своїм безправним становищем і яке відважилось внаслідок загострення суспільної боротьби відкрито виявити своє невдоволення.

Уряд жорстоко розправився з учасниками «березневого руху». 134 студенти Київського університету були виключені з університету на строк від 1 до 3-х років. Найактивніших 25 учасників за наказом генерал-губернатора вислано у віддалені північні губернії під нагляд поліції, решту — у місця їх проживання, теж під нагляд поліції⁴³.

Незважаючи на жорстокі репресії, заворушення студентів, в тому числі в Київському університеті, не припинялись.

У листопаді 1879 р. в зв'язку з введенням нових правил у вищих учбових закладах, які ще більше обмежували права студентів і посилювали владу університетської інспекції, почались протести. Студенти Київського університету збирались на сходки, зривали лекції, не підкорялись розпорядженням ректора. Восени (вересень — жовтень) 1880 р. студенти відновили сходки, на яких обговорювали питання про свої права⁴⁴.

У грудні 1880 р. серед студентів Київського університету поширилася відозва студентів Московського університету про солідарність всього російського студентства в зв'язку з виключенням і арештом групи студентів Московського університету. Київські студенти гаряче обговорювали цю відозву і більшість з них підписалась під нею⁴⁵.

Отже, ніякі погрози і заходи царизму не спроможні були придушити рух студентів, не могли примусити його відмовитись від боротьби проти насильства і сваволі, від боротьби за свої права.

Боротьба народників, опозиційний рух студентства та незначна діяльність лібералів і українських «громадівців» впливали на класову боротьбу робітників і селян у цей період. А все це разом загострювало кризу самодержавства, було однією з головних причин створення в Росії другої революційної ситуації (1879—1881 рр.).

⁴² ЦДІАМ, ф. 109, оп. 1, 1876, спр. 1175, арк. 1; ф. 109, 3 експед., оп. 162, 1877 спр. 64, арк. 2, 3.

⁴³ ЦДІАЛ, ф. 1282, оп. 1, 1878, спр. 424, арк. 13, 14.

⁴⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 830, 1880, спр. 333, арк. 6, 7.

⁴⁵ Там же, спр. 422, арк. 2—5.

О. І. КАМЕНЦЕВА

ОРГАНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ МІР І КОНТРОЛЬНА СПРАВА В РОСІЇ НАПРИКІНЦІ XVII — ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Організація системи мір і контрольна справа в Російській державі наприкінці XVII — першій чверті XVIII ст. були тісно пов'язані з основними принципами діяльності урядових установ. Зміни, що відбувалися з кінця XVII ст. в урядових установах, впливали на організацію системи мір і контрольну справу не тільки в самій Росії, але й на українських землях, що входили до її складу. Це особливо позначилось на торгових операціях між українськими і російськими купцями, при яких користувались єдиними російськими метричними одиницями.

Зміни, які відбувались в системі російських мір, мали вплив, особливо у першій чверті XVIII ст., на українські міри. Про це свідчить величезний фонд українських документів.

У XVI—XVII ст. створюється приказна система управління. Поряд з іншими питаннями прикази займалися також організацією вимірювального господарства країни, тобто виготовленням мір, постачанням їх окремим відомствам і містам. Вони ж здійснювали функції нагляду за мірами, або контрольної справи.

Приказна система відіграла позитивну роль у створенні єдиної системи мір, яка була під наглядом урядових органів. В приказах зберігались еталони тих мір, що застосовувались у торгівлі.

Проте організація системи мір і спроби впорядкування контрольної справи в XVI—XVII ст. були тільки першими кроками на шляху до створення стрункої й уніфікованої системи мір.

І хоч прикази мали централізувати вимірювальну справу, кожний приказ все ж діяв до певної міри самостійно, на свій розсуд. Єдиного керівництва вимірювальним господарством майже не існувало, що добре можна простежити на прикладі урядових розпоряджень про створення єдиної системи мір.

Як правило, розпорядження стосувались якоїсь однієї системи вимірювань. В 1551 р. на Двіну надійшла грамота, де вказувалось про відправку двінським старостам, сотським і цілувальникам нової мідної міри для вимірювання хліба — восьмини¹. Міри сипких тіл розсилались і в 20-х рр. XVII ст.² В Уложенні 1649 р. йшла мова про міри довжини і міри площі³. І, нарешті, в 1679 р. у зв'язку з рішенням про впорядкування збору стрілецького хліба знову було розіслано міру сипких тіл — четверик.

Таким чином, кожне законодавче розпорядження стосувалось певних одиниць вимірювання. В XVI—XVII ст. уряд найбільше турбували «хлібні міри» — міри сипких тіл.

На інші міри зверталось менше уваги. Мірами довжини цікавились, головним чином, у зв'язку з вимірюванням земельних ділянок та сошним письмом. Міри ваги застосовувались насамперед для зважування дорогоцінних металів, іноземних монет на зовнішніх митницях,

¹ Дополнения к актам историческим, т. I, № 45.

² Акты археографической экспедиции, т. III, № 151.

³ Соборное Уложение, гл. XVI, ст. 46; гл. XIX, ст. 6.

на монетних дворах. Мірами рідких тіл відали установи, що займались «ливарною справою».

Регулярного, періодичного контролю за мірами у XVI—XVII ст. не було, хоч в указах і підкреслювалась необхідність їх щорічної перевірки. В містах певне значення в організації контрольної справи мали митниці.

Наприкінці XVII ст. склалась в основних своїх рисах система російських мір. Місцеві міри — спадщина феодальної роздробленості — уже не відіграють такої ролі, яку вони відігравали раніше. Великі мануфактури XVIII ст., випускаючи товари для всієї держави, безумовно, не могли керуватись місцевими (які вживались на тій, чи іншій території) мірами. Всеросійський торговий ринок також вимагав єдиних мір.

Розвиток промисловості й торгівлі наприкінці XVII на початку XVIII ст. поставив на чергу дня нові завдання, зокрема, потрібна була централізована загальноросійська система контролю за мірами. Але для цього треба було мати насамперед зразкові міри, тобто затверджені урядом еталони мір.

Певної точності в мірах можна було досягти в разі виготовлення їх на одному підприємстві, а не роздрібно, окремими ремісниками. Велика мануфактура створювала і такі можливості.

Проте новий напрямок в організації системи мір проявився значно пізніше.

Міри, які застосовувались, перевірялись рідко, як за ініціативою з місць, так і з центра в зв'язку з непорозуміннями, що виникали через неточність та відмінність ваг і мір, у зв'язку з їх спрацьованістю та з інших причин.

Не змінило існуючої практики і поступове створення нових установ, у відання яких перейшов нагляд за мірами.

Як і раніше, контролю за хлібними мірами надавалось більше уваги. Центром перевірки точності хлібних мір у Москві була «Помірна митна ізба» — одна з п'яти московських митниць (крім Великої московської митниці), вона ж займалася збором мита у торгівлі хлібом⁴.

У наказі 20 серпня 1697 р. про збір помірного мита говорилося: «Хлебные меры, то есть осьмины, полуосьмины и четверики из рядов и уличных торжков, збирая приверивать с орлеными печатными медными мерами, каковы хранятся в Померной избе».

Наказ підкреслював, що перевірятися — «орлиться» повинні міри сипких тіл «повсюгодно, чтоб во всем были сходны и равны, ...чтоб всякой хлеб и муку продавали и покупали в прямые орленые меры, да и по излишним торжкам воровских непрямым мер ни у кого не было»⁵.

Крім указів щодо окремих одиниць вимірювання, а отже, і щодо якоїсь однієї установи, наприкінці XVII ст. було прийнято кілька рішень, що підкреслювали роль Приказа Великої казни в справі організації мір і контролю за ними. Приказ Великої казни виник на початку XVII ст. і видав збором прямих податків з торгового і ремісничого населення міст. В його віданні була і монетна справа. З 1680 р. приказ став відати і митними зборами. Приказ Великої казни проіс-

⁴ Див. Б. Б. Кафенгауз. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII в., М., 1958, стор. 192.

⁵ Центральний Державний Архів стародавніх актів СРСР (далі — ЦДАСА), ф. 19, № 358, арк. 2.

нував до 1718 р. З цим приказом пов'язано кілька законодавчих розпоряджень щодо мір.

Роль Приказа Великої казни в організації мір підкреслював указ 1697 р.: «...у кого является меры воровские, тех расспрашивая прислать в Приказ Большие казны».

В 1697—1698 рр. Приказ Великої казни дав нові мідні гири в московську велику митницю. Ними треба було перевіряти «таможенные большие и малые весы, контари и гири» і «несходные исправлять»⁶. Про це ж свідчить наказ «гостю» Сергію Лабазному про збір мита⁷. Митні ваги названі в розглядуваних розпорядженнях «прямым таможенным весом», у відповідності з якими треба контролювати ваги і гири «в рядах». Роль митних ваг у контрольній справі підкреслював і наказ від 4 січня 1716 р. про збір у Москві мита⁸.

Головну роль відігравав Приказ Великої казни і в справі організації контролю за мірами рідких тіл — «при продаже питей».

В Приказі Великої казни потрібно було вирішувати всі суперечки між покупцями вина і цілувальниками: «И тех купцов и целовальников с распросными их речами приводит в Приказ Больших казны»⁹.

Приказ Великої казни до моменту його ліквідації в 1718 р. не втрачав свого значення як установа, що постачала митниці новими точними гирями, і як установа, відповідальна за точність мір.

Однією з перших нових установ була Бурмістерська палата або ратуша (назва її з 1700 р.), що розпочала свою діяльність з 1 вересня 1699 р. і мала поліпшити умови торгівлі й промисловості та забезпечити регулярне надходження прямих і непрямих податків.

Вона мала стати і центральною державною касаю. Ряд фінансових установ з створенням ратуші припинили своє існування. Крім фінансових питань, ратуша чинила суд над посадськими людьми. Цілком природно, що деякі метрологічні питання перейшли до цієї нової установи. Проте у 1708—1710 рр. ратуша була перетворена із загальнодержавної на московську установу. В такому вигляді ратуша проіснувала до 1720 р. В плані її місцевого значення слід розглядати «именной указ, состоявшийся в ратуше о держании торговыми людьми серебряного ряду весов и фунтов правдивых, клейменных годовым клеймом, с уплатою пошлин» 1709 р.¹⁰

Отже, в кінці XVII — на початку XVIII ст. питаннями організації мір і контрольної справи відали Помірна ізба, приказ Великої казни, ратуша. Організація мір і контроль за ними здійснювалися окремими відомствами, а не єдиним центром. Вимоги щорічної перевірки точності мір стосувалися переважно мір сипких тіл.

У 1718 р. в Петербурзі і 1722 р. у Москві були створені поліцмейстерські канцелярії. У Петербурзі її очолював генерал-поліцмейстер, у Москві — обер-поліцмейстер. На нові поліцейські органи покладалась функція охорони порядку, спокою і безпеки, також продовольства, зокрема вимірного господарства країни. В інструкції, підписаній Петром I 25 травня 1718 р., петербурзькому генерал-поліцмейстеру Девієру, пропонувалося: «В рядах и местах, а наипаче, где столовые харчи продают... смотреть и хранить с прилежанием, дабы мера и весы были прямые»¹¹.

⁶ ЦДАСА, ф. 19, № 358, арк. 250.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ) т. 3, № 1641.

⁸ ЦДАСА, ф. 19, № 358, арк. 250.

⁹ Там же, ф. 248, кн. 1655, арк. 111.

¹⁰ ПСЗ, т. 4, № 2229.

¹¹ ЦДАСА, ф. 248, кн. 1655, арк. 152; ф. 19, № 358, арк. 9.

Того ж 1718 р., 18 червня, у виданому Сенатом указі «О наблюдении порядка и чистоты по городу Санктпетербургу», адресованому поліцеймейстерській канцелярії, говорилося, «чтобы каждый продавец имел меру и весы прямые за орлом, и чтобы отнюдь в меру и весы не в орленые ничего не продавали, в лавках, кроме тех мер и весов иных никаких не держать...». Указ вимагав «орлення мер», тобто клеймування їх державним клеймом. А якщо у кого-небудь «явится фальшивая мера и весы, и оный будет жестоко штрафован»¹².

В інструкції, даній московській поліцеймейстерській канцелярії, спеціальний 25-й параграф був присвячений мірам: «Понеже меру и весы содержат велено везде в лавках орленые: и того ему, обер-полицеймейстеру смотреть и хранить с прилежанием, дабы была мера и весы прямые и равные за орлом, а не в орленые ничего бы не продавали и в лавке кроме орленых и равных, иных никаких не держали». Обер-полицеймейстер мав право накладати штрафи за користування «не заорленными или фальшивыми весами и мерами», розмір штрафу визначався спільно з магістратом і залежав від «важности тех товаров, которые на тот фальшивый вес продаваны»¹³.

Для здійснення регулярного клеймування мір потрібний був орган, який мав би можливість по-справжньому стежити за виконанням цієї вимоги. Надалі, в середині XVIII ст., було намагання підсилити роль поліцейських органів у справі організації мір і контролю. У першій же чверті XVIII ст. ще не звільнились від старих традицій нагляду за станом мір по відомствах. Не ліквідувало цю практику і створення у 1718 р. колегій, хоч їх створення було кроком уперед на шляху централізації державного апарату. На мірах централізація управління в колегіях позначилася слабо. Деякі права в галузі нагляду за мірами одержали кілька колегій: адміралтейська, камер- і комерц-колегії та ін. Кожна колегія несла відповідальність за міри, які вживались у підвідомчих їй установах.

У 1737 р. до Комісії мір і вагів, що працювала у 1736—1742 рр., надійшла довідка про міри адміралтейської колегії¹⁴. Ця довідка дозволяє перевірити, як здійснювалось законодавство у галузі мір першої чверті XVIII ст.

У 1737 р. посаду вагемейстера займав Ієвлев. Він повідомляв, що для перевірки точності ваг «в бережении имеютца оные весы. Но и на те во время нужды весятца дорогие вещи, яко: позумент, шелк, дорогие краски и протчая»¹⁵. Біля ваг було 3 мідні гирі. Ними перевіряли точність гир в усіх магазинах. Вагемейстер Ієвлев повідомляв, що іноді контрольні ваги і гирі використовували для зважування. Цим, безперечно, порушувалася сама ідея існування вагів спеціально для перевірки точності ваг.

Досить детально вагемейстер розповідає і про міри рідких та сипких тіл, довжини та інших мір, які вживались в Адміралтействі.

Про міри рідких тіл він повідомляв, що для перевірки їх точності є набір «питейных мер»: відро, піввідра, кружка і чарка; «против оных поверяются во всех местах протчия меры, которые употребляются в магазинах для приемов и выдачей яко: пива, вина, уксусу и протчаго»¹⁶.

¹² ПСЗ, т. 5, № 3210.

¹³ Там же, т. 6, № 4130, § 25.

¹⁴ Там же, № 3937, гл. XII, § 31.

¹⁵ ЦДАСА, ф. 248, кн. 2/1656, арк. 561—563.

¹⁶ Там же, арк. 561 зв.

В Адміралтействі були зразкові міри довжини — залізний аршин і сажень. Цим аршином «поверяютца протчия аршины, употребляемые для полотен, пестрядей, конефасов, флагуков, сукон и протчаго в мундирных, и экипажских, и артиллерейских магазинах»¹⁷. З саженом же «поверяютца протчие сажени, которые употребляются для меры лесов, дров, плитного и дикого камней и протчаго»¹⁸.

Зразкові міри сипких мір, або хлібні міри, в Адміралтействі були мідні: четверик, півчетверик і малчетверик. З ними зв'язались дерев'яні міри, якими в магазинах приймали й видавали жито, горох та ін. При цьому в Адміралтействі не вважали за можливе установлювати залежність між мірами місткості і ваги, тому що «хлеб, так и протчей провиант, качеством не всегда бывает равен»¹⁹.

Вагемейстер не відзначає, чи проводилась перевірка точності ваг і мір 2 рази на рік, як цього вимагав регламент.

Крім названих мір, в установах Адміралтейства для приймання смоли, вапна і цементу користувалися спеціальними мірами, про перевірку точності яких не згадувалося зовсім. Для приймання смоли існувало 10 діжок, для яких зразком була дерев'яна діжка, що її прислали з Выборга. Кожна діжка вміщувала 48 канн, а важила 8 пудів 10 фунтів смоли.

Для вапна і цементу магазини Адміралтейства застосовували «напівдіжки» місткістю 20 пудів кожна. Таким чином, щодо мір у Адміралтействі, безумовно, існував певний порядок, однак тільки вузько відомчий, а це означає, що загальнодержавних контрольних установ не існувало.

Правдоподібно припустити, що вимога регламенту Адміралтейства про перевірку точності мір два рази на рік не виконувалась. Якби контроль за мірами був правилом, то вагемейстер обов'язково повідомив би про це у 1737 р.

Більше займалась мірами камер-колегія, до якої перейшли, поряд з іншими, справи нагляду і управління «окладными и неокладными приходы»²⁰. Тому фактично камер-колегія зайняла центральне місце в нагляді за організацією системи мір в митницях і на питейних дворах, хоч це не знайшло свого відбиття у законодавстві.

Створення поліцейських органів і колегій не підірвало першорядної ролі митниць у нагляді за мірами. Указ 1719 р. вимагав, наприклад, щорічного клеймування мір у петербурзькій митниці: «Аршины и медные разбитые фунты, пятерики и десятерики, равномерно пудовики клеймить в таможене со взятием в казну пошлин»²¹.

Але насправді, як і доти, метрологічні заходи пов'язувалися з конкретним випадком — скаргою на неточність мір. Новим було обґрунтування причин, що примушували подавати скаргу. Як правило, головним мотивом скарг було бажання дати казні додаткові джерела прибутків та турбота про «общенародную пользу». Так, у 1724 р. сенат вирішив контролювати міри у Москві. Указ цей було направлено в акцизну камеру, яка деякий час існувала окремо від камер-колегії, в зв'язку з доносом жителя Бронної слободи Федора Реславлева і селянина Якова Калашникова. Вони писали, що «в Москве и в других городах в весах и гирих всякая неправость. От чего от недовесу народу немалая обида...»

¹⁷ ЦДАСА, ф. 248, кн. 2/1656, арк. 561 зв.

¹⁸ Там же, арк. 562.

¹⁹ Там же.

²⁰ ПСЗ, т. 5, № 3466.

²¹ ЦДАСА, ф. 19, № 358, арк. 9.

Указ вимагав проведення щорічного клеймування ваг і гир. З клеймування в казну брати мито «повсягдно по препорции весовой меры».

Указ підкреслював, що від цього «в зборе денежной казны приходить будет в пополнение помногу тысяч рублей»²².

На основі цього указу московська велика митниця доручила сержанту Іллі Кореневу провести перевірку точності ваг, гир, безмінів аршинів на гостинних дворах і в усіх торгових рядах²³. Ілля Коренев одержав інструкцію, за якою повинен був «при доносителях и фискалах» клеймувати митною печаткою і записувати до спеціальної книги міри, відповідні указним²⁴.

Окремо треба зупинитись на організації мір і контрольної справи у містах Російської імперії. Відповідали за стан мір на місцях, та само, як і в центрі, різні установи: митниці, поліцмейстерські канцелярії, військові відомства, а певною мірою і камер-колегія.

У Дорогобужі, наприклад, при канцелярії «издавших лет» були «старинные хлебные медные заорленные две меры: одна полчетверти, другая московский четверичек, которых в показанную осьминную меру имеет быть тех четыре четверика, а в четверть восемь четвериков»²⁵. За цими мірами хліб не продавали, а в «торгу на площади» стояли дерев'яні хлібні міри: «колода в ней учиненные меры — осьмина да полосьмины». Дерев'яні міри були «ученены против заорленного медного московского четверика», тобто відповідали за розмірами йому і були «заклеймены с назжением от огня таможенным клеймом, которым рогатой скот клеймят и перебиты сверху под греблом железными прутами»²⁶.

Крім мір «в торгу», свої міри мала і дорогобужська митниця: «в липовых кадах, заорленные ж: одна четверть, одна осьмина, один четверик»²⁷.

Аналогічна організація мір була і в Смоленську. Для продажу і купівлі хліба тут існували дерев'яні міри «с обручами железными», які мали назву колодних, хлібних мір. Номенклатура їх була дещо інша, ніж дорогобужських колодних мір: «колода в ней: четверть, осьмина, полосьмины», тобто три розміри мір, а не два, і об'єм значно більший. Дерев'яні міри в Смоленську виготовлено у 1719 р. за зразком мідної міри, надісланої з центра. Контроль за мірами здійснювала смоленська поліцмейстерська контора²⁸.

Мір сипких тіл у смоленській прикордонній митниці, очевидно, не існувало.

Свої міри сипких тіл були у «смоленском магазине», надіслані сюди з провіантського приказу — заорлені гербом «медной литей четверик» і «две осьмины медные ж». З них робили дерев'яні копії²⁹, застосовували безпосередньо для вимірювань.

У митниці Нижнього Новгорода були мідні хлібні міри — восьмина і четверик, надіслані у 1679/80 рр.³⁰, а також міра тричетверикова, виготовлена з зеленої міді з гербом. Точність об'єму четверика пере-

²² ЦДАСА, ф. 248, кн. № 1/1655, ч. 1, арк. 113 зв.— 114 зв.

²³ Там же, арк. 115.

²⁴ Там же, арк. 116.

²⁵ Там же, арк. 22 зв.

²⁶ Там же, арк. 20.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, арк. 21.

²⁹ Там же, арк. 22—22 зв.

³⁰ Там же, 2/1656, арк. 748 зв.

вірялась. Нижньогородська губернська канцелярія повідомляла, що «медный четверик по силе присланного указа из государственной камер-коллегии взят был в Москву. И с московским померным четвериком свидетельствован»³¹. Внаслідок цього була перероблена і мідна восьмина. Відповідно до розмірів мідних мір для митниць виготовлялись «деревянные с железными обручами» восьмина і четверик і «выставлены при таможене под навесом».

Отже, перша чверть XVIII ст. не внесла істотних змін в організацію системи мір. У цей час відбувалось поступове нагромадження свого роду кількісних змін, що проявилися лише у другій чверті XVIII ст.

Не зазнала істотних змін і контрольна справа. У зв'язку з цим необхідно згадати один переказ про діяльність Петра I в галузі метрології. Суть цього переказу в тому, що ніби-то Петро I укоротив російський сажень * і аршин з таким розрахунком, щоб вони прийшли до кратного відношення з англійськими мірами — футом і дюймом і відповідно дорівнювали: сажень 7 футам, аршин — 28 дюймам.

Для цього сажень треба було укоротити приблизно на 2,5 см, щоб він становив 213,36 см.

Версія про діяльність Петра I в галузі метрології вперше з'явилась у 30-і роки XVIII ст. Потім до неї повертались на початку XIX ст., існує вона і нині³².

Справді, в першій чверті XVIII ст. подекуди стали застосовувати англійські міри. Наприклад, адміралтейська колегія повідомляла комісію мір і ваг, що «при строении корабельных и других судов всякая мерительная вещь мерееется футами, а не саженьми»³³, тобто англійськими мірами, а не російськими.

Але при Петрі I ще не відчувалось гострої необхідності у встановленні кратного відношення між російськими й англійськими мірами. Проте при відсутності еталонів, затверджених урядом, могли застосовувати на практиці міри довжини, які були в кратному відношенні з англійськими мірами.

Аршин, що дорівнював 28 англійським дюймам, очевидно, застосовувався артилерійським відомством. В артилерійській справі заборонялося застосування іноземних мір. Весь процес виготовлення пушок, починаючи від креслень, проходив у відповідності з російськими мірами. Оскільки застосовувались російські міри, а на практиці доводилось мати справу з іноземними, зокрема англійськими, артилерійське відомство дещо укоротило російський сажень і відповідно аршин, встановивши кратне відношення російських і англійських мір. Надати законного вигляду цьому простіше всього було, пов'язавши з реформаторською діяльністю Петра I, пославшись на те, що указ Петра I або не зберігся або просто його не відшукали. Починаючи з 30-х років XVIII ст. цей указ шукали і не знайшли тільки через те, що його взагалі не існувало. Петро I сприймав систему мір такою, якою вона була до нього. Так, наприклад, Петро I використовував лінійку з нанесеним на ній «полуаршином», який нічим не відрізнявся від піваршина, яким користувалися до нього³⁴.

³¹ ЦДАСА, ф. 248, кн. № 2/1655, арк. 248 зв.

* Старий російський сажень становив близько 216 см.

³² Б. А. Рыбаков. Русские системы мер длины XI—XV вв. Журн. «Советская археология», 1949, № 1, стор. 73.

³³ ЦДАСА, ф. 248, кн. 2/1656, арк. 563.

³⁴ Е. И. Каменцева. Меры длины первой половины XVIII в. Журн. «История СССР», 1962, № 4, стор. 129—130.

Розглядаючи характер мір, що застосовувались у першій чверті XVIII ст., цікаво розглянути питання про вживання мір сипких тіл і спробу часткової заміни їх мірами ваги.

У 1725 р. сенат прийняв указ, яким вимагав «купецким и всякого чина людям» «муку, крупу, солод и толокно и всякой молотой и толченой хлеб, как при Санктптербурхе, так и во всех городах и местах продавать в вес..., а не мерою для того в мерах, а наипаче в молотье между крупной и мелкой муки против весу не малое бывает различие и обман»³⁵.

Слід відзначити, що в указі відбилась певна тенденція до заміни мір сипких тіл мірами ваги. Заміна проходила дуже повільно, хоч у ряді випадків уже замість мір сипких тіл використовувались міри ваги.

Ще у XVII ст. для вимірювання молотого хліба поступово починає запроваджуватись зважування. Зерно ж вимірювали мірами сипких тіл³⁶. Процес заміни тривав аж до XIX ст. Про вживання мір сипких тіл у першій чверті XVIII ст. свідчать дані митних книг. У розпорядженні внутрішніх митниць, як правило, було дві міри сипких тіл для вимірювання хліба — мідні восьмина і четверик, розіслані в міста ще наприкінці XVII ст., в 1679 р. З цих мір на місцях виготовлялись дерев'яні копії. Такими мірами користувалися в митницях Орла, Тули, Коломни, Переяслава-Заліського, Ростова, Серпухова, Кашори, Воронежа, Архангельська, Вологди, Нижнього-Новгорода. У всіх перелічених містах центра Росії, а також великих торгових пунктах для вимірювання хліба застосовувались міри сипких тіл. У містах нижньої течії Волги — Царицині, Чорному Ярі й Астрахані не було мідних мір, «в которые продаются хлебные припасы»³⁷.

Отже, у цих містах не застосовували міри сипких тіл. Міри ваги застосовували для зважування хліба, але поряд з цим користувались надзвичайно примітивним вимірюванням кількостей — на око. Сучасники пояснювали це тим, що «в Астрахань, в Царицын, в Черный Яр за дальним разстоянием верховых городов, где такой провиант готовитца, никаким житом, кроме что молотого и без кулей, не привозитца»³⁸.

Записи митних книг показують, що зерно вимірювалося мірами сипких тіл. Боршно ж і крупи — і мірами ваги, і мірами сипких тіл.

Крім борошна, мірами ваги у XVII ст. вимірювали сіль. У Дорогобужі, повідомляли Комісії мір і ваг 1736—1742 рр., «у соляной продажи» були спеціальні ваги, «которыми соль приimana в казну, и ис казны в продаже, — коромысл железный, доски деревянные обиты железом на железных цепях»³⁹.

Відсутність будь-яких норм при користуванні мірами сипких тіл і мірами ваги в першій чверті XVIII ст. і викликала видання указу 16 січня 1725 р. про вживання мір ваги. Проте значення указу було мізерне.

Розглянутий матеріал показує, що значних метрологічних заходів наприкінці XVII ст. — першій чверті XVIII ст. не було проведено. Як система організації мір, так і принципи контролю за ними залишились майже без змін.

³⁵ ЦДАСА, ф. 248, кн. 1/1655, арк. 152 зв.

³⁶ Н. В. Устюгов. Очерки древнерусской метрологии. Исторические записки, кн. 19, М., 1947, стор. 339; В. И. Шунков. Меры сыпучих тел в Сибири XVII в., 36. «Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия», М., 1952, стор. 171.

³⁷ ЦДАСА, ф. 248, кн. 1/1655, арк. 106—106 зв.

³⁸ Там же, арк. 106 зв.

³⁹ Там же, арк. 23 зв.

Матеріали для пропагандистів

КП УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО ПЛАНУ ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ

Від редакції

Після переможного закінчення громадянської війни головні зусилля партії і народу були спрямовані на здійснення великого ленінського плану соціалістичного будівництва в нашій країні, основними ланками якого були індустріалізація і електрифікація країни, соціалістичне перетворення сільського господарства, культурна революція. Ці всесвітньо-історичної ваги завдання розв'язувалися партією в ході запеклої боротьби проти маловірів і капітулянтів, проти троцькістів, правих опортуністів, великодержавних шовіністів, місцевих націоналістів та інших ворожих угруповань.

Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ подолав усі труднощі і перешкоди на своєму шляху і у короткий історичний строк добився перемоги соціалізму в СРСР. Вірним і надійним оплотом КПРС та її Центрального Комітету в усіх їх заходах була Комуністична партія України. Послідовно здійснюючи ленінську національну політику, вона очолила об'єднавчий рух українського народу за створення першої в світі багатонаціональної соціалістичної держави — СРСР. Під її керівництвом український народ вніс гідний вклад у здійснення ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні. Разом з усією партією КП України рішуче боролася проти всіляких антиленінських угруповань, за єдність і залізну дисципліну в партії, за чистоту марксистсько-ленінського вчення.

При вивченні в системі партійного навчання історії КП України періоду соціалістичного будівництва пропагандистам слід ознайомитися з такою літературою: «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», видання друге, доповнене, К., Політвидав України, 1962, розділи X—XIV; «Нариси історії Комуністичної партії України», видання друге, доповнене, К., Політвидав України, 1964, розділи X—XIV; монографії, збірники статей і документів: В. М. Самофалов. Комуністична партія України у боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., Держполітвидав УРСР, 1963; Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів, К., Держполітвидав УРСР, 1963; М. І. Куліченко. Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР, К., Держполітвидав УРСР, 1962; Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., Держполітвидав УРСР, 1960. Крім матеріалів, вмішених у цьому номері, пропагандисти і слухачі можуть також використати статті, опубліковані в «Українському історичному журналі» за 1957—1965 рр., зокрема такі: А. Д. Залевський. Здійснення на Україні рішення X з'їзду партії про продподаток (1921 р.) (1958, № 1); П. П. Бачинський, М. А. Коновалов. Боротьба КП(б)У проти троцькізму на початку 20-х років (1964, № 4); їх же. Боротьба КП(б)У проти троцькістської ревізії ленінізму в 1924—1925 рр. (1965, № 2); П. П. Бачинський. Всенародний рух на Україні за утворен-

ня СРСР (1962, № 6); В. А. Чирко. Роль В. І. Леніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу Радянської України і Радянської Росії (1965, № 4); В. М. Самофалов. Ленінський призов у партію на Україні (1958, № 3); Є. М. Галушко, Б. К. Дудикевич. КПЗУ — організатор боротьби трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1964, № 4); І. І. Коломійченко. Торжество ленінського плану соціалістичного будівництва на Україні (1960, № 2); його ж. Посилення роботи КП(б)У на селі в період наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929 рр.) (1965, № 7); його ж. Боротьба Комуністичної партії України проти троцькістсько-зінов'ївського антипартійного блоку (1926—1927 рр.) (1964, № 6); П. С. Загорський. Комуністична партія України — організатор суцільної колективізації сільського господарства (1958, № 3); П. В. Шостак. Роль політвідділів МТС у зміцненні колгоспного ладу на Україні (1933—1934 рр.) (1963, № 6); В. С. Тріщенко. З досвіду організації масового контролю місцевими органами ЦКК КП(б)У — РСІ УСРР (1926—1929 рр.) (1963, № 2); Ю. В. Бабко. З історії партійного будівництва на Україні в 1935—1936 рр. (1965, № 8).

П. П. БАЧИНСЬКИЙ

ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНІ У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД (1921—1925 рр.)

Великим завоюванням Комуністичної партії є згуртування усіх народів Радянського Союзу у дружну, братерську сім'ю, зміцнення їх непохитної дружби в рамках єдиної союзної багатонаціональної держави. Це — результат ленінської національної політики.

За останні роки на Україні вийшло з друку кілька праць про здійснення Комуністичною партією України ленінської національної політики¹.

Проте і досі мало висвітленою лишається діяльність Комуністичної партії України, її Центрального Комітету і місцевих партійних організацій по здійсненню ленінської національної політики у відбудовний період. З цього питання є лише одна журнальна стаття². Окремі питання теми висвітлюються в ряді монографій³. В історичній літературі широко висвітлено об'єднавчий рух українського народу за створення СРСР⁴.

Комуністичній партії України доводилося здійснювати ленінську національну політику в дуже складних умовах. Дрібній буржуазії України на чолі з УСДРП та УПСР з допомогою іноземних багнетів двічі вдавалося захопити владу в свої руки. Вона всіляко розпалювала національну ворожнечу, намагалася посварити український народ з російським народом, звернути його з шляху соціалістичної революції, отруїти його свідомість ядом націоналізму. Громадянська війна затримала здійснення соціальних і національних перетворень на Україні. Здійснення ленінської національної політики дещо ускладнювалось і тим, що в перші роки соціалістичної революції частина керівних партійних і державних працівників України дотримувалась неправильних люксембургіанських поглядів на національне питання, іноді просто ігноруючи його. Були й такі, що заперечували необхідність будівництва Української Радянської держави. Національне питання недооцінювали

¹ М. И. Куличенко. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 годах, Харків, 1963; І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920), К., 1961; С. К. Гутяньський. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні, К., 1960; його ж. Ленін і українська радянська культура, К., 1963; В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965; В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963; О. О. Михайлов. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1941), К., 1963.

² А. В. Дольчук. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики на Украине в годы восстановительного периода (1921—1925 гг.). Сборник научных трудов. Работы кафедр общественных наук Криворожского горнорудного института, выпуск IX, Харків, 1959.

³ В. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1963; Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр., К., 1963; Б. М. Бабій. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1961.

⁴ М. Куличенко. Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР, К., 1962; П. П. Бачинський. За єдину сім'ю радянських народів, К., 1962; Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів, К., 1963; та ряд журнальних і газетних статей.

такі відповідальні працівники, як перший секретар ЦК КП(б)У Г. Пятаков, голова РНК УСРР Х. Раковський та інші. З великодержавних шовіністичних позицій виступав Дашковський та інші ліві закрутники. Вони вимагали «відкинути всяку гру в український уряд», намагалися довести, ніби ЦК КП(б)У являє собою штучну організацію, яку, мовляв, давно необхідно ліквідувати. Наслідком цього була недооцінка в партійних організаціях України значення національного питання в революційній боротьбі. Окремі працівники навіть заперечували існування української нації, а українську мову вважали за місцевий діалект єдиної російської мови. Звідси недооцінка значення української мови і розвитку української культури як могутнього засобу культурного піднесення мас, як знаряддя зміцнення союзу робітничого класу і селянства — необхідної умови успішного будівництва соціалізму.

В цей час виникла неправильна, антимарксистська, великодержавно-шовіністична «теорія боротьби двох культур». Прихильники цієї «теорії» намагались довести, ніби на Україні точиться боротьба між українською і російською культурами, безпідставно називали українську культуру відстаюю, селянською, заперечували необхідність всебічного її розвитку, ігнорували проведення українізації. Вони вимагали, щоб Комуністична партія допомагала розвитку української культури, як культури села, або ж була нейтральною, доводили, що українська культура не придатна для пролетаріату, а тому потрібно в майбутньому перебороти й асимілювати її вищою, російською культурою, яку вони вважали єдиною пролетарською культурою. Найяскравішим виразом цих хибних антиленінських поглядів були виступи Г. Зінов'єва, а пізніше другого секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Бебеля.

Шкідливість цієї «теорії» полягала в протиставленні російської культури українській, в пропагуванні самопливу в розвитку української радянської культури, в недооцінці керівної ролі партії в національно-культурному будівництві на Україні, що було складовою частиною соціалістичного будівництва. Природно, що пропагування і проведення цієї «теорії» в життя призвело б до загострення національних суперечностей і поглиблення культурної прірви між більшістю робітничого класу, з одного боку, і селянством, з другого. Фактично, вона лила воду на млин шовіністів з обох таборів. Як відзначав пізніше червневий Пленум ЦК КП(б)У (1926 р.) в тезах про підсумки українізації, лише з великим напруженням з безпосередньою участю В. І. Леніна, і при тому не зразу, а поступово, вдалось подолати недооцінку національного питання і зжити неправильне його розуміння серед керівної частини КП(б)У. Ще з більшим напруженням вдалось провести правильну лінію в національному питанні серед партійних мас⁵.

Програмою діяльності для Комуністичної партії України в галузі національної політики в 1921—1925 рр. були історична резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», написана В. І. Леніним, рішення X і XII з'їздів партії. В них на основі ленінських вказівок поставлено завдання зміцнити національну державність неросійських народів, згуртувати їх в єдиній союзній державі на основі федерації, допомогти їм ліквідувати фактичну нерівність, піднятися до рівня трудящих центральної частини Росії, створити умови для всебічного розвитку їх економіки, національної за формою, соціалістичної за змістом культури, посилити виховну роботу в дусі ідей пролетарського інтернаціоналізму, братерства, солідарності і дружби радянських народів.

⁵ Див. «Від IX з'їзду до I конференції КП(б)У. Резолюції та постанови пленумів», Харків, 1932, стор. 44.

Розробляючи конкретні заходи по проведенню в життя рішень X з'їзду РКП(б) в національному питанні, перша Всеукраїнська нарада КП(б)У (травень 1921 р.) в своїй резолюції вказала на необхідність дальшого зміцнення державних зв'язків Радянської України з Радянською Росією, вироблення конституційних основ, що регулюють взаємовідносини між ними, послідовного проведення в життя ленінської резолюції «Про Радянську владу на Україні»⁶. Одностайно схваливши рішення X з'їзду РКП(б), нарада закликала до непримиренної боротьби з антипартійними ухилами всередині партії як у бік великодержавного шовінізму, так і місцевого націоналізму.

Нешадно викриваючи українських буржуазних націоналістів, Комуністична партія України розгорнула велику роботу по зміцненню української радянської державності. В 1921—1922 рр. було повністю знищено куркульський націоналістичний бандитизм, розгромлено ряд націоналістичних організацій, проведено чистку радянського і господарського апарату від націоналістичних елементів. За допомогою комнезамів були значно зміцнені місцеві Ради. Поряд з цим провадилась надзвичайно велика робота по кодифікації законодавства України. Були створені кодекси та інші рівнозначні їм законодавчі акти з основних галузей радянського права, а саме: Цивільний кодекс УРСР, Земельний кодекс УРСР, Кодекс законів про працю УРСР.

Уряд РРФСР і УРСР, радянські дипломати М. В. Фрунзе, Ю. М. Коцюбинський, М. В. Левицький та інші багато зробили для зміцнення авторитету молодого Радянської української держави на міжнародній арені. В 1921—1922 рр. Україна уклала ряд договорів і угод з Литвою, Австрією, Латвією, Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Німеччиною, Туреччиною, Іраном. В Харкові, Києві, Одесі відкрились іноземні консульства. Навіть Польща, на території якої осіла численна націоналістична українська еміграція, визнала УРСР і направила в Харків свого дипломатичного представника. В свою чергу уряд УРСР направив у Варшаву своє повноважне представництво⁷.

З метою зміцнення державності в національних республіках, розширення їх співробітництва з Російською Федерацією і між собою уряд РРФСР уклав у 1921—1922 рр. ряд договорів з ними. Для скорішої відбудови народного господарства, проведення меліоративних робіт, поліпшення сільського господарства і т. п. національним радянським республікам були виділені великі кошти. В усіх республіках розгорнулися підготовчі роботи до здійснення ленінського плану ГОЕЛРО. Все це прискорювало процес зближення радянських народів, зміцнювало їх дружбу і співробітництво на шляху до створення єдиної союзної держави. Новим великим вкладом у цю справу було створення з ініціативи В. І. Леніна на початку 1922 р. дипломатичного союзу радянських республік і їх спільний виступ на Генуезькій, а потім на Гаазькій конференціях.

Інтереси соціалістичного будівництва, завдання оборони країни постійно вимагали об'єднання радянських народів в єдину, могутню союзню державу. Це усвідомлювали народи всіх радянських республік. Однією з перших поставила питання про утворення СРСР Комуністична партія України. В процесі обговорення форми і принципів утворення єдиної держави Комуністична партія України виступала проти помилкової ідеї «автономізації» радянських республік в складі РРФСР.

⁶ КП України в резолюціях, стор. 125—126.

⁷ Отчет ЦК КП(б)У с декабря 1920 г. по декабрь 1921 г., журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 9, стор. 1.

Форму і принципи створення союзної держави вказав В. І. Ленін. Комуністична партія очолила об'єднавчий рух радянських народів і привела їх до створення єдиної держави на принципах рівноправності з збереженням для кожної з республік права вільного виходу з союзу. Об'єднання і згуртування рівноправних народів на добровільних началах у єдиній багатонаціональній державі — Союзі Радянських Соціалістичних Республік — було найважливішою перемогою ленінської національної політики, ідей пролетарського інтернаціоналізму над націоналізмом усіх мастей.

Після утворення СРСР Комуністична партія України провела значну роботу по дальшому зміцненню української держави, по залученню широких мас трудящих до керівництва нею. Було досягнуто чіткого оформлення української державності в межах Радянського Союзу. Центральні органи УРСР були перебудовані у відповідності з загально-союзними органами. Робітники і селяни України брали активну участь у розробці й обговоренні загальносоюзної Конституції. На основі Конституції СРСР була розроблена Конституція Української РСР, яку затвердив у травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд Рад. Комуністична партія України, як і вся партія, виступила проти великодержавних шовіністів, які перекручували ленінські принципи рівноправності і добровільності об'єднання радянських республік, намагалися витлумачити утворення СРСР як фактичну їх ліквідацію. Великодержавний шовінізм становив у той час головну перешкоду на шляху зближення радянських народів, зміцнення їх дружби.

Разом з тим Комуністична партія України дала рішучу відсіч ухильникам у бік конфедералізму, виразником якого на Україні виступав Х. Раковський. Прихильники конфедералізму вважали, що створювати СРСР необхідно на основах не федерації, а конфедерації. Це могло підірвати міць єдиного фронту радянських республік проти світового імперіалізму. Червневий Пленум ЦК КП(б)У (1923 р.) засудив конфедералістські тенденції та пропозиції Раковського і заявив, що Комуністична партія України визнає лише федерацію, як єдино прийнятну форму об'єднання радянських республік в союзну державу, категорично відмежовується від ухилів у бік великодержавного централізму і конфедералізму⁸.

Велике значення в справі зміцнення органів влади мала адміністративно-територіальна реформа, проведена на Україні в 1922—1925 рр. Замість 12 губерній, 102 повітів, 1989 волостей і 15696 сільрад на початку відбудовного періоду, до 1 жовтня 1925 р. було створено 41 округ, 632 райони і 9972 сільради⁹. Для забезпечення всебічного розвитку національних меншостей, залучення їх до соціалістичного будівництва було створено 12 національних районів: 7 німецьких, 3 болгарських, 1 польський і 1 єврейський, до складу яких входило 173 сільські Ради відповідних національностей. Крім того, виникали національні сільради в тих районах, де національні меншості жили компактно і становили більшість населення села. Ліквідація губерній і укрупнення адміністративно-територіальних одиниць дали можливість зміцнити досвідченими кадрами з місцевого населення державний апарат і скоротити майже на 50% кількість працівників в ньому.

29 квітня 1924 р. почала діяти Центральна комісія національних меншостей при ВУЦВК. Діяльність цієї комісії була спрямована на поліпшення матеріального становища, піднесення культурного розвитку

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 115, арк. 5.

⁹ «Україна». Статистичний щорічник, Харків, 1926, стор. 2.

національних меншостей, на зміцнення братерського співробітництва всіх народів, які живуть на території УРСР. Відділ по роботі серед національних меншостей був створений при Народному комісаріаті внутрішніх справ. В складі губкомів, окружкомів і райвиконкомів теж були працівники по роботі серед нацменшостей. При Наркоматі народної освіти, губернських і деяких окружних відділах народної освіти були створені національні секції або відділи.

Для розгортання широкої масово-політичної роботи серед нацменшостей, інтернаціонального виховання їх, звільнення з-під впливу націоналістично-шовіністичних елементів Політбюро ЦК КП(б)У ще 15 квітня 1920 р. вирішило організувати при ЦК КП(б)У і губкомах партії національні відділи (пізніше бюро або секції) агітації і пропаганди¹⁰. На початку відбудовного періоду були такі національні відділи при ЦК КП(б)У: польське, єврейський відділ, латиська, литовська, естонська, румунська, німецька, татарська секції і угорський відділ пропаганди і агітації. У 1925 р. 18 окружкомів партії мали 26 відповідальних працівників по роботі серед польського населення, 35 окружкомів — 42 працівники по роботі серед єврейського населення, 14 окружкомів по одному працівнику для роботи серед німецького населення. Були також в окружкомах партії працівники, які вели роботу виключно серед молдаван (Первомайськ і Єлисаветград), болгар, татар, латишів, греків, китайців. Такі працівники були також в окружкомах комсомолу.

Здійснюючи ленінську національну політику, Комуністична партія утворила в жовтні 1924 р. в складі Радянської України Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку, до якої увійшли 11 районів Балтського, Тульчинського і Одеського округів з населенням понад 550 тис. чоловік і територією 8124 кв. км¹¹. Комуністична партія України провела велику роботу по оформленню Молдавської обласної партійної організації, радянських, профспілкових, комсомольських, кооперативних та інших організацій, організації видання газет молдавською мовою і т. п. Утворення АМРСР дало значний поштовх до політичного і культурного піднесення молдавського народу.

Однією з важливих ділянок роботи партії по здійсненню ленінської національної політики була українізація всього громадсько-політичного життя в республіці. До XII з'їзду РКП(б) в цьому відношенні було зроблено дуже мало. У 1923 р. Комуністична партія України рішуче засудила теорію «боротьби двох культур» і стала на шлях активної українізації, поставивши перед собою такі завдання: а) опанування всією партійною організацією України української мови, вивчення соціально-політичних та історично-побутових умов України; б) посилення керівництва українською культурою, яка почала бурхливо розвиватись, органічна участь партії в її будівництві; в) більшовицьке виховання, залучення до активної роботи і висування українських партійних кадрів (в першу чергу з робітників і селян) на керівні посади в усіх галузях радянського будівництва; г) зміцнення України як державного організму та її зв'язків з іншими республіками СРСР, залучення широких мас корінного населення до державного і господарського будівництва, наближення державного апарату до мас шляхом комплектування його працівниками, що знають побут, характер та звичаї місцевого населення.

Питання про українізацію було в центрі уваги Комуністичної пар-

¹⁰ Журн. «Коммунист», 1920, № 1, стор. 26.

¹¹ «Україна», Статистичний щорічник, стор. 2.

тії України протягом 20-х і початку 30-х років. Воно неодноразово обговорювалось на сесіях ВУЦВК, засіданнях РНК УРСР, Політбюро ЦК КП(б)У, пленумах ЦК і з'їздах КП(б)У, в губернських і окружних партійних та виконавчих комітетах, на партійних конференціях і місцевих з'їздах Рад.

Весною і літом 1923 р. відбулися зміни в керівництві КП(б)У і уряду України. Першим секретарем ЦК КП(б)У став у квітні 1923 р. Е. І. Квірінг, а головою РНК УРСР в липні — В. Я. Чубар. Він дуже добре знав інтереси, мову, побут і культуру українського народу. Надзвичайно велику роль у здійсненні українізації відіграли Г. І. Петровський і М. В. Фрунзе. Останній дуже чуйно ставився до запитів українського народу і розвитку його культури, виступав з доповідями на з'їздах Рад України і конференціях КП(б)У з цього питання.

Для розробки практичних заходів по впровадженню в життя рішень XII з'їзду партії з національного питання в галузі партійної роботи Політбюро ЦК КП(б)У створило 4 травня 1923 р. комісію в складі М. В. Фрунзе, В. П. Затонського, Е. І. Квірінга та ін.¹² 25 травня 1923 р. РНК УРСР організувала комісію в складі Г. Ф. Гринька, М. О. Скрипника, Я. П. Ряппо та ін.¹³ для розробки заходів по виконанню рішень XII з'їзду РКП(б) з національного питання в галузі радянського будівництва. Червневий Пленум ЦК КП(б)У (1923 р.) затвердив підготовлені комісією Політбюро ЦК КП(б)У заходи по українізації радянського, партійного і профспілкового апарату, преси, по підготовці українських кадрів, розгортанню організаційної і агітаційно-пропагандистської діяльності парторганізації¹⁴.

Прискоренню українізації сприяла постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 1 серпня 1923 р. про забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови¹⁵. В ній був розроблений ряд заходів які при додержанні рівноправності мов усіх національностей, що жили на території республіки, повинні були забезпечити українській мові місце, відповідне кількості та питомій вазі українського народу на території УРСР. Для розробки практичних заходів у галузі українізації і керівництва впровадженням їх у життя 2 листопада 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило таку комісію по українізації: В. П. Затонський (голова), О. Я. Шумський (заступник голови), Д. З. Лебедь, І. Л. Булат, М. О. Скрипник, О. В. Медведев, М. М. Попов¹⁶. В наступні роки склад комісії був значно розширений.

Великий поштовх до поглиблення українізації дало рішення квітневого Пленуму ЦК КП(б)У (1925 р.). Пленум розробив конкретні заходи по українізації внутріпартійної роботи й активної участі партії в національно-культурному будівництві¹⁷.

Політику українізації партія проводила, спираючись, насамперед на основні більшовицькі кадри, на робітничий клас. Було категорично заборонено будь-як примушувати українізуватися робітників — представників інших національностей. Дещо іншим був підхід до українізації державно-партійного апарату, профспілок. Тут вивчення української мови, культури, побуту і звичаїв місцевого населення було обов'язковим. Посилений наголос робився також на необхідності вивчення української

¹² ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 21, арк. 47.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 879, арк. 1.

¹⁴ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1923, № 3—4, стор. 17—19.

¹⁵ «ЗУ України», Харків, 1923, стор. 435.

¹⁶ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 24, арк. 194—195.

¹⁷ Див. журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 6, стор. 45—48.

мови, історії, культури і т. п. авангардом робітничого класу — Комуністичною партією України.

Успіхи в здійсненні ленінської національної політики, українізації всього громадсько-політичного життя стали помітними в 1925—1926 рр. На цей час на Україні була завершена відбудова народного господарства, створені умови для успішного розгортання важкої промисловості на шляхах індустріалізації країни. На відбудову і дальший розвиток промисловості України уряд СРСР направляв близько половини загальносоюзних капіталовкладень. Успішно розгорталися роботи по будівництву Штерівської і Дніпровської електростанцій. Уже в ті роки Україна являла собою одну з найрозвинутіших в економічному відношенні радянських республік. Успіхи у відбудові промисловості дали можливість прискорити процес консолідації робітничого класу, забезпечити його поповнення за рахунок припливу робочої сили з села. Все це не могло не позначитися на національному складі робітничого класу України. На кінець 1926 р. серед робітників промисловості і будівництва українці вже становили 41%, а в складі всіх робітників — 49,9%. Значні зміни відбулися в національному складі населення промислових центрів. Так, у Юзівці в 1923 р. українців було 7%, а в 1926 р. — 26%. Відповідно в Запоріжжі — 28 і 47%, в Луганську — 21 і 43%, в Дніпропетровську — 16 і 36%¹⁸.

Зміни в національному складі промислових робітників і розширення прийому селян в партію не могли не позначитися на національному складі КП(б)У. Якщо в 1924 р. в складі КП(б)У українців було 33%, то в 1925 р. — 38%, а в 1926 р. — 49%¹⁹. В 1924 р. в рядах ЛКСМУ українців було 50,9%, а в 1926 р. — 67,1%. Серед секретарів окружних комітетів комсомолу в цьому році українці становили 51,3%, а серед членів райкомів комсомолу — 71,1%²⁰.

Зміни в національному складі робітничого класу, Комуністичної партії і комсомолу прискорили процес українізації радянсько-партійного апарату. На кінець 1926 р. він майже цілком був українізований. З 523 спеціалістів, які працювали в наркоматах, українською мовою не володіли лише близько 9%²¹. В складі робітників окружного апарату українці становили 56%, серед членів сільрад — 87,9%, районних виконавчих комітетів — 81%, ВУЦВК — 59,5%. В складі керівних партійних кадрів українці складали: в 1924 р. — 36%, в 1925 р. — 37%, в 1926 р. — 52%²². Посунувся далеко вперед і процес українізації профспілок.

Значних успіхів було досягнуто в галузі національно-культурного будівництва. За короткий строк була здійснена українізація народної освіти, науки і видавничої справи. Досить сказати, що в 1926 р. в республіці було: українських шкіл — 79,1%, російських — 7,1%, змішаних (українсько-російських) — 7,3%, решта — інших національностей²³. Це було надзвичайно велике досягнення Комуністичної партії і Радянської влади. Адже до 1917 р. на Україні не було жодної української школи.

Значними були зрушення в справі українізації вищої і середньої спеціальної освіти. В 1925 р. на Україні було 35 вузів, 145 технікумів і

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 411, арк. 41.

¹⁹ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт. Харків, 1928, стор. 526.

²⁰ Там же, стор. 527.

²¹ Деятельность Рабоче-Крестьянского правительства Украины. Отчет десятому Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1927, стор. 175—176.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 233, арк. 247.

²³ Я. Ряппо. Що дала Жовтнева революція в галузі народної освіти на Україні, 1928, стор. 48, 87.

35 робітничих факультетів, в яких навчалось 60 265 студентів²⁴. Вуз за мовою навчання були українізовані на 28,5%, технікуми — на 50% і робітфаки — на 28%. В Катеринославі було українізовано 10% установ Головнауки, в Харкові — 29%, в Києві — 59%²⁵. Студентів-українців у вузах налічувалось 57,8%, а в сільськогосподарських і педагогічних інститутах — 61%. В технікумах студенти-українці складали 63,9%²⁶.

Після подолання економічних труднощів 1921—1923 рр. уряд України зробив багато для розгортання науково-дослідних установ, створення сприятливих умов для їх роботи. В 1926 р. на Україні працювали Академія наук, 10 науково-дослідних інститутів, 90 науково-дослідних кафедр, Український комітет краєзнавства, 9 академічних музеїв, 4 академічні бібліотеки, 6 обсерваторій, 3 ботанічних сади, Інститут марксизму-ленінізму і т. п. В інститутах і на кафедрах навчався 761 аспірант²⁷. Уряд України зробив усе можливе в тих умовах для поліпшення матеріального стану науковців, збільшення асигнувань на обладнання інститутів, лабораторій і т. п. Якщо в 1924 р. на розвиток науки було асигновано 918 тис. крб., то в 1925—1926 рр. — 1675 тис. крб.²⁸

Здійснюючи ленінську національну політику, Комуністична партія України приділяла особливо велику увагу розвиткові літератури, в першу чергу, української. В той час на Україні було кілька літературних об'єднань українських письменників, спілки «Плуг», «Гарт», «Ланка», «Західна Україна». Було налагоджено випуск літературно-художніх журналів «Шляхи мистецтва», «Плуг», «Червоний шлях», «Життя й революція», «Плужанин» та ін.

Важливе значення в посиленні керівництва розвитком літератури на Україні мали постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про ставлення до українських художніх угруповань» від 10 квітня 1925 р. та ЦК РКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» від 18 червня 1925 р. В них були визначені шляхи розвитку радянської літератури, в тому числі і української, в умовах будівництва соціалізму. Партія створила всі умови для розвитку театрального мистецтва і художньої самодіяльності. В 1925 р. на Україні працювало понад 4561 театрів і драматичних гуртків. З'явилися український театр і опера. Українізація радянсько-партійного апарату, народної освіти, друку, підготовка кадрів з місцевого населення, створення сприятливих умов для розвитку музичного і театрального мистецтва були складовою частиною роботи КП(б)У по будівництву нової пролетарської, соціалістичної за змістом та національної за формою української культури.

Комуністична партія України забезпечила всебічний розвиток національних меншостей. Утворення Молдавської АРСР значно посунуло вперед культурну роботу серед молдаван, прискорило процес її молдавізації. Розв'язанню питань культурної роботи серед нацменшостей сприяла організація на Україні національних районів і національних сілрад. В 1925/26 учбовому році на Україні майже в 1679 національних школах (єврейських, німецьких, польських, болгарських, татарських) навчалось понад 160 тис. учнів. Крім того, було 63 установи професійної освіти і 2064 установи політосвіти, які працювали мовами нацменшостей. Розгорталась також робота серед греків, вірмен,

²⁴ «Україна». Статистичний щорічник, 1926, стор. 36—37.

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 195, арк. 319.

²⁶ Я. Р я п о. Назв. праця, стор. 88.

²⁷ Деятельность Рабоче-Крестьянского правительства Украины. Отчет десятому Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, стор. 126.

²⁸ Там же, стор. 127.

чехів. Налагоджувалась підготовка вчителів, видавнича справа, з'явилися підручники, журнали і газети мовами нацменшостей. Робота уряду України і КП(б)У в цьому напрямку дістала високу оцінку. Президія Ради Національностей ЦВК СРСР визнала діяльність по обслуговуванню національних меншостей на Україні зразковою.

Одним з найважливіших заходів Комуністичної партії в справі здійснення ленінської національної політики на Україні було поліпшення економічного становища національних меншостей. В той час, коли сусідні капіталістичні держави безжалісно визискували національні меншості, примусово переселяли їх в інші місця, відбирали від них землю, прирікаючи їх на безправ'я, голод і злидні, Комуністична партія і Радянський уряд розробили широку програму економічної допомоги нацменшостям. З метою планового переселення і землевлаштування трудящого єврейського населення 18 листопада 1924 р. при ВУЦВК була створена спеціальна комісія. В 1924—1926 рр. для трудящих євреїв було відведено 117,2 тис. дес. землі, розбитих на 8280 ділянок. Майже всі ділянки були заселені²⁹.

Уряд України розробив ряд заходів по залученню пролетарської частини населення національних меншостей у промисловість шляхом організації підготовки і перепідготовки кваліфікованих кадрів. Були виділені також значні позики для розвитку кустарно-промислової і кредитної кооперації. Безпартійні робітничі і селянські конференції нацменшостей, які проходили в 1924—1925 рр., повністю схвалили національну політику Радянської влади.

В процесі здійснення ленінської національної політики Комуністичній партії України доводилося вести рішучу боротьбу з націоналізмом усіх мастей. Головну увагу партія спрямувала на подолання опору ухильників в бік великодержавного шовінізму, який був основною перешкодою на шляху до розв'язання національного питання. Упертий опір українізації чинили троцькісти. Голова ЦК профспілки металістів Лобанов, наприклад, доводив, що українізацію не потрібно проводити тому, що, нібито, буде надана перевага селу над містом, в якому панує російська пролетарська культура. Проведення українізації, на його думку, — це здача позицій пролетарської культури, відступ на позиції дрібнобуржуазної української культури³⁰.

Це була зовсім невірна і шкідлива точка зору. Пізніше в заяві до Виконкому Комінтерну ЦК КП(б)У визначив суть ухилу в бік великодержавного шовінізму. Цей ухил полягав у ігноруванні й недооцінці значення національного питання на Україні, а саме: 1) у приниженні значення України, як частини СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР як фактичну ліквідацію національних республік; 2) у пропагуванні нейтрального ставлення партії до розвитку української культури, у трактуванні її як відсталой, «селянської», на противагу російській, «пролетарській»; 3) у спробах будь-якою ціною зберегти перевагу російської мови у внутрішньому державному, громадському і культурному житті України; 4) у формальному ставленні до проведення українізації, у визнанні її лише на словах; 5) у некритичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучність українізації, про незрозумілу народові «галиційську» мову і т. п. і в культивуванні цих поглядів серед членів партії; 6) у намаганні не проводити політики українізації в містах, обмежившись тільки селом; 7) у надто тенденційному роздуванні окремих переколючень під час про-

²⁹ Отчет Рабоче-Крестьянского правительства Украины, стор. 180.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 195, арк. 314.

ведення українізації і в спробах виставляти їх як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (росіян, євреїв)³¹

Одночасно з боротьбою проти великодержавного шовінізму, проти великодержавних ухильників партії довелося вести боротьбу проти українського буржуазного націоналізму і проти націонал-ухильників. Українські націоналісти дещо пожвавили свою діяльність наприкінці відбудовного періоду в зв'язку з ростом буржуазних елементів у міст та куркульства на селі. Це не могло не відбитися і на ідеологічному фронті. Українські націоналісти покладали свої надії на реставрацію буржуазної влади на Україні за допомогою збройної іноземної інтервенції, намагалися ослабити дружбу українського народу з народами СРСР отруїти його свідомість ядом націоналізму.

Одним з організованих осколків українського націоналізму була легальна дрібнобуржуазна Українська Комуністична партія (УКП) яка налічувала в своєму складі в 1924 р. тільки 200 членів. Партія укапістів була наскрізь пройнята націоналістичними передсудами, не жила свого контрреволюційного минулого і в той же час насмілювалася називати себе комуністичною, претендувала на єдино правильну національну політику. Назва комуністів, яку укапісти собі присвоїли, тільки вводила в оману трудящі маси України, яким під виглядом комунізму укапісти подавали розбавлену петлюрівщину. В 1923—1924 рр. УКП стала центром тяжіння для всякого роду антирадянських елементів.

Незважаючи на це, ЦК УКП в своєму другому (перше у 1920 р.) зверненні до Виконкому Комінтерну від 27 серпня 1924 р. знову поставив питання про визнання УКП самостійною секцією Комінтерну. Для розгляду заяви УКП Виконкомом Комінтерну була створена спеціальна комісія у складі О. В. Куусінена, Сен-Катаями, О. А. Пятницького, Клари Цеткін та інших, а також представників ЦК КП(б)У М. М. Попова і М. О. Скрипника. Комісія до кінця викрила націоналістичну діяльність УКП. 24 грудня 1924 р. Президія Виконкому Комінтерну прийняла рішення про розпуск УКП, вказавши, що вона «об'єктивно працювала в напрямі національного розколу сил пролетарської диктатури на Україні незалежно від того, яку мету вона ставила перед собою»³². Цим рішенням була також розпущена і «ліва» фракція УКП, яка з 1923 р. відкололась від своєї партії й існувала самостійно. Виконком Комінтерну дав високу оцінку діяльності Комуністичної партії України, підкресливши при цьому, що вона є єдиним визнаним вождем трудящих мас республіки. Виконком Комінтерну запропонував укапістам вступити до Комуністичної партії України. Для прийому укапістів в КП(б)У була створена спеціальна комісія на паритетних началах. На липень 1926 р. в КП(б)У було на обліку 126 колишніх укапістів³³. Так була ліквідована остання українська дрібнобуржуазна націоналістична партія.

Проте з ліквідацією УКП не зникла небезпека прояву націоналізму на Україні. Як підголосок націоналістів виступив з статтею письменник і критик, член партії М. Хвильовий. В ній він проголосив націоналістичний заклик «Геть від Москви», пропагував орієнтацію зростаючої української культури на буржуазний Захід, на «психологічну Європу». З націоналістичних позицій виступив також тодішній нарком освіти УРСР О. Шумський. Він по-примиренському поставився до політично шкідливих виступів М. Хвильового, взяв його під захист, необгрунто-

³¹ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт, стор. 528.

³² Как и почему Исполком Коминтерна распустил УКП, Харків, 1925, стор. 148.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 75, арк. 75, 78—80.

вано закидав партійній організації республіки, ніби вона непослідовно проводить національну політику, заявляв, що в КП(б)У «панує російський комуніст», обвинувачував у «русотяпстві» керівні кадри КП(б)У, пропонував штучно форсувати темпи українізації, примусово українізувати робітників інших національностей.

ЦК КП(б)У в заяві до Виконкому Комінтерну вказував, що суть націоналістичного ухилу в ті роки полягала: 1) у недооцінці й нерозумінні ролі робітничого класу й Комуністичної партії у розв'язанні національного питання на Україні; 2) в суто бюрократичному націоналістичному підході до темпу і форм приєднання неукраїнської частини робітничого класу України до української культури, в розумінні форсування темпу, що практично переходило у вимогу примусово українізувати російських та інших робітників; 3) у певному зневір'ї в силах і здібностях нашої партії проводити національну політику на Україні, що приводило до постановки питання про «перетрушування» партійних кадрів на Україні, до упадництва і пораженьських настроїв щодо перспектив соціалістичного будівництва; 4) у систематичному намаганні підірвати довір'я до основних партійних кадрів, зокрема до російських товаришів, і особливо до тих, що прибували на Україну з інших союзних республік; 5) у цілком перевернутому уявленні про Комуністичну партію як про носія російського шовінізму, який нібито експлуатує комуністів-українців; 6) у злісному цькуванні українських комуністів, які проводили правильну партійну лінію, в кваліфікуванні їх як зрадників, ренегатів, «презренних малоросів» і т. п.; 7) у певній підтримці проповідування орієнтації української культури на капіталістичну Європу в протизагаду Москві³⁴.

Досягнення Комуністичної партії в здійсненні ленінської національної політики, підсумки українізації обговорив червневий Пленум ЦК КП(б)У (1926 р.). В ухвалених тезах Пленум поставив завдання: посилити темп українізації, дотримуючись при її проведенні різного підходу до української за походженням, але русифікованої частини пролетаріату і його суто російської частини. Пленум підкреслив необхідність категоричної відмови від будь-якої примусової українізації робітників і трудящих інших національностей, посилення партійно-виховної роботи в справі роз'яснення основ ленінської національної політики і методів її здійснення, боротьби з усіма формами шовінізму і з усіма проявами його в партії.

Комуністична партія України, вірна принципам пролетарського інтернаціоналізму і ленінській дружбі народів СРСР, під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У повела непримиренну боротьбу з проявами українського буржуазного націоналізму в своїх рядах. Комуністи України засудили націоналістичний ухил Шумського — Хвилювого і їх нечисленних прихильників, ще тісніше згуртували свої ряди навколо ЦК ВКП(б), розгорнули велику роботу по вихованню трудящих мас у дусі пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму.

Неухильно здійснюючи мудру ленінську національну політику, Комуністична партія уже у відбудовний період домоглася значного розквіту Радянської України. Завдяки всебічній допомозі уряду СРСР сільське господарство і промисловість України у 1925—1926 рр. досягли довоєнного рівня. Розквітла українська за формою, соціалістична за змістом культура. Партія вивела Україну на широку дорогу індустріалізації і колективізації сільського господарства, перетворення її в могутню індустріально-колгоспну державу.

³⁴ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, стор. 530.

Г. М. ШАРЛАЯ

**КП(б)У — ОРГАНІЗАТОР ШЕФСЬКОЇ ДОПОМОГИ
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ СІЛЬСЬКИМ ПАРТОРГАНІЗАЦІЯМ
(1929 р.— весна 1930 р.)**

Діяльність Комуністичної партії України по організації шефської допомоги робітничого класу селянству кадрами під час масового колгоспного руху майже зовсім не досліджена. В історичній літературі з цього питання нема жодної спеціальної праці. Тимчасом, колективізація сільського господарства, здійснена Комуністичною партією на основі розробленого В. І. Леніним плану соціалістичного кооперування селянських господарств, стала можливою завдяки допомозі робітничого класу селянству. Поряд з іншими формами ця допомога йшла і по лінії зміцнення села досвідченими кадрами.

В період розгортання колгоспного руху сільські партійні організації були малочисельними і не завжди охоплювали своїм безпосереднім впливом всі населені пункти республіки. Більшість сільських комуністів, молодих за своїм партійним стажем, не мала досвіду політичної роботи в масах. В багатьох селах в 1929—1930 рр. не було не тільки партійних осередків, а навіть комуністів. Так, в Сумському сільському районі на 21 сільраду було лише 2 сільських партосередки¹. Всього на Україні на 10 958 сільрад² з 25 млн. населення налічувалось близько 3 тис. партійних осередків з 25 тис. комуністів³. Таким чином, один осередок припадав майже на 4 сільради, а один комуніст — на 1000 мешканців села. Сільські партійні організації без зміцнення їх досвідченими працівниками фактично не могли організувати і очолити масовий колгоспний рух. Тому перед Комуністичною партією постало невідкладне завдання розв'язати цю проблему.

Керуючись ленінськими настановами про зміцнення сільських осередків за рахунок робітничого класу міста, XV з'їзд ВКП(б) для успішного проведення колективізації ухвалив зміцнити сільські організації досвідченими комуністами. XVI конференція ВКП(б) зобов'язала парторганізації промислових центрів готувати і направляти кадри на село. Листопадовий Пленум ЦК ВКП(б) (1929 р.) запропонував ЦК КП(б)У направити на село не менш 500 організаторів і пропагандистів.⁴

Виконуючи рішення партії, міські партійні організації республіки систематично посилали робітників-комуністів на село. Так, Костянтинівський РК КП(б)У з ініціативи заводських робітничих колективів восени 1929 р. направив в села району 25 комуністів-робітників, у тому числі 15 — секретарями і пропагандистами сільських осередків⁵. Парторганізація Кіровоградського заводу «Червона зоря» з жовтня 1929 р. по травень 1930 р. послала 7 робітників секретарями сільських парт-

¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 776, арк. 27.

² Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск II, Харків, 1930, стор. I.

³ КІРС в резолюціях і рішеннях пленумів, з'їздів і конференцій, ч. II, М., 1954, стор. 615.

⁴ Там же, стор. 453, 554, 616.

⁵ Робітнича газета «Прапор» (орган ВУРПС), 8 жовтня 1929 р.

осередків⁶. З 55 комуністів, призначених в серпні 1929 р. у села Дніпропетровського округу, 25 працювало секретарями парторганізацій⁷.

В січні 1930 р. 44 одеських робітників було надіслано для роботи секретарями сільпартосередків⁸. З міст направлялась велика кількість комуністів-робітників на адміністративну, кооперативну, колгоспну, фінансову та в інші галузі роботи. В першій половині 1929 р. у села Дніпропетровського округу прибули 100 комуністів на постійну роботу і 48 — строком на 9 місяців⁹, а в першій половині 1930 р. — 320 комуністів¹⁰. За постановою ЦК КП(б)У від 26 серпня 1929 р. Дніпропетровська окружна парторганізація послала в сільськогосподарські округи республіки 155 комуністів, Харківська — 132, Артемівська — 90, Донецька — 80.

Значну допомогу в справі переведення дрібних селянських господарств на рейки усупільненого виробництва надали партійні організації, які з особистої ініціативи надсилали комуністів у підшефні райони. Так, парторганізація Кіровоградського заводу «Червона зоря» на протязі перших восьми місяців 1929/30 господарчого року надіслала в села округу 85 робітників, не рахуючи комуністів, які ввійшли до складу 25-тисячників¹¹. Промислові підприємства Маріуполя протягом 1929 р. — першої половини 1930 р. направили в сільські райони 290 комуністів¹². Тільки партійною організацією Ленінського району Харкова в 1929 р. було направлено в села для постійної роботи 370 і тимчасової — 200 робітників-комуністів¹³. У села республіки на протязі 1929 — весни 1930 рр. виїхало у складі шефських бригад близько 15 тис. комуністів.

Збільшення на селі комуністів-робітників привело не тільки до кількісного зростання партійних організацій, але й до поліпшення їх якісного складу, що підносило боєздатність у боротьбі проти куркульства, значно поживало громадське життя на селі.

В умовах розгортання масового колгоспного руху партія вжила необхідних заходів і щодо поліпшення діяльності сільських Рад, зміцнення їх досвідченими кадрами організаторів з числа робітників. XV з'їзд ВКП(б) зобов'язав партійні організації поповнити радянські органи на селі новими силами з тим, щоб вони забезпечили виконання завдань, зв'язаних з соціалістичною перебудовою сільського господарства.

Важливу роль в цьому відіграла шефська допомога робітничого класу під час чергових перевиборів сільрад взимку 1928/29 р., часткових у першій половині 1930 р. Враховуючи слабкість сільських партійних осередків, недостатню організованість бідняцько-середняцької маси, низький загальноосвітній рівень, ЦК ВКП(б) у постанові від 9 листопада 1928 р. «Про шефську роботу» зобов'язав колективи промислових підприємств «взяти найенергійшу участь у проведенні кампанії перевиборів сільрад»¹⁴. У постанові ЦК КП(б)У про перевибори сільрад від 23 січня 1929 р. вказувалось на необхідність зміцнення сільрад,

⁶ Журн. «Партактивіст», 1930, № 9, стор. 38.

⁷ Партархів Дніпропетровської області, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1395, арк. 152—153.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 164, арк. 26.

⁹ Партархів Дніпропетровської області, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1541, арк. 34, од. зб. 1339, арк. 34.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 670, арк. 49.

¹¹ Журн. «Партактивіст», 1930, № 9, стор. 38—39.

¹² Партархів Донецької області, ф. 11, оп. 1, од. зб. 314, арк. 4, 17.

¹³ Партархів Харківської області, ф. 5, оп. 1, од. зб. 38, арк. 32.

¹⁴ Газ. «Правда», 15 листопада 1928 р.

згуртування бідняцько-середняцького блоку, надання рішучої відсічі куркульським та іншим ворожим елементам¹⁵.

Керуючись директивами ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, місцеві партійні організації приділяли велику увагу питанням посилення шефської допомоги робітничого класу трудящому селянству.

В серпні 1928 р. Херсонський окружком партії провів спеціальну нараду партосередків підприємств разом з активом шефського товариства з метою подання допомоги селянству в перевиборах сільрад¹⁶. Питання про участь робітників у цій кампанії розглядалось на окружному з'їзді профспілок Луганщини¹⁷, а також на бюро Дніпропетровського, Донецького окружкомів партії, на секретаріаті Куп'янського окружкому КП(б)У та ін.

Партійні організації фабрик, заводів, шахт, будов широко розгорнули роз'яснювальну роботу серед робітничих колективів в зв'язку з посиленням шефства над селом під час перевиборів сільрад. На початку 1929 р. це питання обговорювалось на зборах робітників Дніпропетровського заводу ім. В. І. Леніна¹⁸, на партзборах залізничників станції Куп'янськ-вузлова¹⁹, в усіх цехах Бердянського заводу «Первое мая», на кушових нарадах цехів, комсомольському активі, жіночих зборах Миколаївського суднобудівного заводу²⁰.

Під керівництвом партійних організацій, колективи промислових підприємств створювали шефські бригади робітників і направляли їх на село для подання допомоги в діяльності сільрад і проведенні їх перевиборів. Колектив Маріупольського заводу ім. Ілліча на початку 1929 р. послав у села 56 робітників²¹, Харківського заводу «Світло шахтаря» — 83²², Миколаївського суднобудівного заводу — 113²³, заводу Донсоди ім. В. І. Леніна — 134 чол.²⁴, підприємства Артемівського округу — 1365 чол.²⁵, Дніпропетровського — 400²⁶, Донецького — 489²⁷, Київського — 600²⁸.

Робітничі бригади, що виїхали на село, разом з сільськими партійними організаціями проводили збори, бесіди, на яких роз'яснювали трудящим масам суть політики Комуністичної партії, мобілізували їх на боротьбу проти куркульства, передавали досвід роботи пролетарських організацій міста. Поряд з цим бригади вели масово-політичну роботу по розгортанню колективізації сільського господарства.

Участь представників робітничого класу в звітно-перевибірній кампанії сільрад позитивно вплинула на активність виборців. Так, в селах Гросулівського району Одеського округу до приїзду робітників на звітні збори з'являлось 10—15% виборців, а після цього, внаслідок

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 87, арк. 1.

¹⁶ І. З. Орел. Комуністична партія України — організатор шефства робітничого класу над селом в період підготовки колективізації (1926—1929 рр.). Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук, вид-во КДУ, 1960, № 4, стор. 17.

¹⁷ Партархів Луганської області, ф. 34, оп. 1, од. зб. 1058, арк. 110.

¹⁸ Партархів Дніпропетровської області, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1310, арк. 346.

¹⁹ Партархів Харківської області, ф. 3, оп. 1, од. зб. 306, арк. 12.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 829, арк. 398, 508.

²¹ Робота металістів на селі за 1929 р., Харків, 1929, стор. 8.

²² «Шахтерка» (газета робітників і службовців Харківського заводу «Світло шахтаря»), 13 березня 1929 р.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3444, арк. 27.

²⁴ Газ. «Кочегарка» (орган Артемівського окружкому КП(б)У, окрвиконкому та окрпрофради), 8 січня 1929 р.

²⁵ Партархів Донецької області, ф. 8, оп. 1, од. зб. 675, арк. 29.

²⁶ І. Бабушкін. Нові форми зв'язку міста з селом, Харків, 1929, стор. 11.

²⁷ Партархів Донецької області, ф. 9, оп. 1, од. зб. 701, арк. 31.

²⁸ Газ. «Шеф Київщини» (орган Київської Окршефради), 27 лютого 1929 р.

роботи, проведеної шефами, — 70—75%. Зростання активності селянства під час перевиборів Рад у зв'язку з приїздом робітничих бригад мало місце також в Київському, Миколаївському, Харківському та інших округах республіки.

У відповідь на шефську допомогу робітничого класу селяни обирали членів бригад до складу сільрад. Наприклад, в Карл-Марксівському районі Дніпропетровського округу до складу Рад ввійшло 72 робітники²⁹, в Харківському округу — понад 100 робітників³⁰. Багато посланців з міста було обрано головами сільрад. З членів робітничих бригад Полтави сільради очолили 5 робітників³¹, в Київському округу — 10³². Всього на Україні серед голів сільрад 6,7% становили робітники³³. В складі сільрад після перевиборів у 1928/29 рр. в порівнянні з 1926/27 рр. майже на третину збільшилась кількість комсомольців, членів КНС, комуністів — голів сільрад, вдвічі більше стало жінок у Радах, а кількість батраків зросла майже у 8 разів.

Важливу роль у зміцненні радянських органів на селі і перебудові їх роботи відіграло викриття партією антиленінських, правоопортуністичних поглядів щодо ролі і функцій сільських Рад. Пушена в хід правими елементами «теорія» про відмирання сільрад у районах суцільної колективізації і передачу їх функцій правлінням колгоспів була розрахована на те, щоб зірвати курс партії в галузі соціалістичної реконструкції сільського господарства, на послаблення керівної ролі робітничого класу в робітничо-селянському союзі.

Деякі місцеві організації, не розібравшись в суті цих тверджень, стали на шлях ліквідації сільрад. В селі Підгорному Мажевського району, після затвердження Статуту сільгоспартії, колишній есер вніс пропозицію ліквідувати сільраду і вона була прийнята. Скориставшись такою ситуацією, куркулі і сектанти, що пролізли в колгоспи, стали відкрито агітувати за вихід з артілі. Лише рішуче втручання районних організацій привело до відновлення сільської Ради³⁴. Лінія на передачу функцій сільрад колгоспам, а функцій райвиконкомів — МТС мала місце і в Миколаївському округу. Одержавши сигнали, що в окремих місцях є наміри ліквідувати сільради, «Правда» в передовій статті «Вибори и Советы» закликала партійні організації дати відсіч цим опортуністичним настроям і тенденціям, спрямованим на згорання діяльності низових Рад у районах суцільної колективізації³⁵.

20—22 січня 1930 р. ЦВК СРСР скликав Всесоюзну нараду з питань радянського будівництва. На підставі її рекомендацій ЦВК і РНК СРСР 25 січня ухвалили постанову «Про нові завдання Рад в зв'язку з колективізацією, що широко розгорнулась на селі», в якій підкреслювалось: «Всі спроби ліквідувати сільради, ослабити чи принизити їх керівну роль в зв'язку з масовою колективізацією як у відкритій, так і в замаскованій формі шляхом передачі прав сільрад правлінням колгоспів — всі ці спроби є по суті антирадянськими і відбивають настрій

²⁹ Газ. «Звезда» (орган Дніпропетровського окружного КП(б)У, окрвиконкому, скрпрофради та міськради), 10 лютого 1929 р.

³⁰ Н. Спектор. Партія — організатор шефства рабочих над деревней. М., 1957, стор. 60.

³¹ М. І. Горлач. Роль профспілок України в соціалістичному перетворенні сільського господарства, «Український історичний журнал», 1960, № 6, стор. 34.

³² Державний архів Київської області, ф. 112, оп. 1, спр. 7414, арк. 7.

³³ С. В. Босий. З історії боротьби проти куркульства під час виборів до сільських Рад України в 1928/29 р., «Український історичний журнал», 1958, № 2, стор. 92.

³⁴ М. Василенко. Ради й колективізація сільського господарства, Харків, 1930, стор. 13.

³⁵ Газ. «Правда», 17 листопада 1929 р.

наших класових ворогів, що прагнуть підірвати диктатуру пролетаріату і послабити силу її органів»³⁶. В постанові вказувалось, що переобранню підлягають лише ті сільради, які не перебудували своєї роботи і не стали на чолі масового колгоспного руху.

Під керівництвом партійних організацій робітничий клас України брав активну участь у переобранні сільрад.

Бригада робітників Дніпропетровського заводу ім. Г. І. Петровського, викривши в с. Краснопілля зв'язок куркулів з головою сільради, домоглась виключення його з партії і переобрання сільради. Бригада разом з сільськими організаціями за час з 4 січня по 25 лютого 1930 р. організувала 2 колгоспи, куди ввійшло понад 300 господарств. З ініціативи робітничих посланців з Миколаєва, в Уманському окрузі було переобрано 8 сільрад, що не справлялися із завданнями по керівництву колективізацією³⁷.

У січні 1930 р. робітники Московського заводу «Серп і молот» звернулись до Московської Ради з проханням надіслати робітників — депутатів міських Рад на село. Патріотичний почин москвичів був підтриманий робітниками-депутатами міськради Дніпропетровська, Одеси та інших міст республіки. 25 лютого 1930 р. ЦК КП(б)У, враховуючи побажання передових робітників, визнав за необхідне для посилення роботи сільрад направити в села республіки до 15 березня 1930 р. 1000 членів міських Рад³⁸. Відповідно до цього рішення з Дніпропетровська було послано в села 150 робітників-депутатів міськради³⁹, з Артемівського округу — 150 чоловік⁴⁰, Маріупольського — 27⁴¹, Київського — 250⁴², Харківського — 400⁴³.

Зміцнення сільських рад досвідченими кадрами з середовища робітничого класу допомогло партії посилити органи диктатури пролетаріату на селі та їх роль у керівництві колективізацією сільського господарства.

Соціалістична перебудова села дуже гостро поставила питання також і про колгоспні кадри. У селянства не було необхідного досвіду в організації і налагодженні діяльності великого колективного господарства. Колгоспи відчували потребу в досвідчених керівниках-господарниках, які разом з тим були б і вмілими організаторами селянських мас у боротьбі за здійснення ленінського плану соціалістичного перетворення села.

Партійні організації підприємств по лінії шефства надсилали кращих своїх організаторів для постійної роботи в колгоспах. Так, з робітників (не рахуючи 25-тисячників), направлених на село парторганізацією Кіровоградського заводу «Червона зоря» за час з жовтня 1929 р. по травень 1930 р., 41 були обрані головами колгоспів, 3 — головами кущових об'єднань колгоспів⁴⁴.

Листопадовий Пленум ЦК ВКП(б) 1929 року ухвалив направити в села 25 тис. кращих організаторів з робітничого класу. На фабриках,

³⁶ Совещание о новых задачах Советов в связи с широко развернувшейся коллективизацией в деревне (январь 1930 г.), М., 1930, стр. 111.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3858, арк. 81; ф. 2605, оп. 3, спр. 92, арк. 132.

³⁸ ПА ИП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 100, арк. 1.

³⁹ Газ. «Зоря», 15 лютого 1930 р.

⁴⁰ Газ. «Комуніст», 12 березня 1930 р.

⁴¹ Партархів Донецької області, ф. 11, оп. 1, од. зб. 355, арк. 8—10.

⁴² Державний архів Київської області, ф. 112, оп. 1, од. зб. 7414, арк. 224.

⁴³ Газ. «За соціалістичну перебудову», 26 березня 1930 р.

⁴⁴ Журн. «Партактивіст», 1930, № 9, стор. 38.

заводах, шахтах, будовах партійні організації України провели значну роботу по роз'ясненню постанов Пленуму.

Робітничий клас широко відгукнувся на заклик партії — подати допомогу селянству в соціалістичному перетворенні села, в налагодженні колгоспного виробництва. З числа двадцятип'ятитисячників на Україні при завданні 7500 чоловік виявили бажання поїхати на село 16 526 робітників, з яких було відібрано 8618 чоловік.

Враховуючи гостру потребу колгоспів у досвідчених кадрах організаторів, ЦК КП(б)У прийняв рішення направити в села республіки ще 2000 робітників, які й виїхали в лютому—березні 1930 р. Серед двадцятип'ятитисячників комуністи становили близько 60%. Більш ніж 10-річний виробничий стаж мали 52%⁴⁵. Двадцятип'ятитисячники стали організаторами боротьби селянської бідноти і середняків проти куркульства, ініціаторами створення нових колгоспів, активними борцями за реконструкцію сільського господарства і зміцнення колгоспного виробництва.

Велику допомогу кадрами робітничий клас подав машинно-тракторним станціям, що будувались на Україні під час розгортання масового колгоспного руху і відігравали величезну роль у соціалістичному перетворенні сільського господарства. Для МТС необхідні були технічно освічені кадри, які в той час мав тільки робітничий клас. Тому на роботу директорами, заступниками директорів МТС, механіками, трактористами, слюсарями та ін. в кінці 1929 і на початку 1930 р., як правило, призначались працівники промислових підприємств.

Поряд з цим партійні організації налагоджували на виробництві підготовку кваліфікованих кадрів для села, як з числа робітників, так і з самих колгоспників. Так, наприклад, за вказівками Дніпродзержинського, Амур-Нижньодніпровського, Кайдакського і Червоно-Чечелівського райкомів КП(б)У на кошти профспілок підприємств були організовані в лютому 1930 р. тримісячні курси для голів колгоспів, на яких навчалось 180 робітників⁴⁶. На Луганському паровозобудівному заводі восени 1929 р. були створені курси для організаторів-колективістів⁴⁷, а при Успенській і Олександрівській профшколах навесні 1930 р. пройшли підготовку 80 голів колгоспів⁴⁸. Особливо широкого розмаху набула підготовка трактористів на підприємствах. Шляхом виробничого навчання фабрично-заводські колективи готували також з колгоспників кваліфікованих ковалів, слюсарів, токарів і т. д.

Допомога селу кадрами, що подавалась робітничим класом під керівництвом Комуністичної партії, сприяла піднесенню боєздатності сільських партійних і радянських організацій, зміцненню союзу робітничого класу з селянством.

⁴⁵ «За соціалістичну перебудову», 21 березня 1930 р.

⁴⁶ Партархів Дніпропетровської області, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1559, арк. 161.

⁴⁷ Газ. «Пролетарий», 23 жовтня 1929 р.

⁴⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 579, арк. 211.

Замітки

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ НА БУКОВИНІ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1905 р.

Перша російська революція 1905—1907 рр. мала великий вплив на розвиток революційного руху трудящих мас Буковини, які страждали під гнітом австро-угорської монархії.

Вже перші звістки про початок революції в Росії викликали широкий рух солідарності чернівецьких робітників з російським пролетаріатом. 29 січня 1905 р. у Чернівцях відбувся багатотисячний мітинг, на якому робітники висловили свої глибокі симпатії героїчній боротьбі революційного пролетаріату братньої Росії. Після мітингу було організовано демонстрацію під лозунгами «Геть царизм!», «Хай живе революція!»¹.

Протест М. Горького проти кривавої розправи царизму над робітниками Петербурга й арешт письменника в зв'язку з цим знаходилися в центрі уваги трудящих Чернівців. П'єса «На дні», показана в приміщенні музичного товариства (нині обласна філармонія) у січні 1905 р., викликала бурхливі овації на честь пролетарського письменника і вибухи гнівних окриків на адресу самодержавства: «Слава Горькому!», «Геть абсолютизм!»². Страйки робітників носили бойовий характер і часто перетворювались у політичні демонстрації, як це було, наприклад, у травні, липні, жовтні і листопаді 1905 р. Між робітниками і поліцією нерідко виникали збройні сутички³.

В результаті революційного пробудження організовано, з політичним піднесенням і стійкістю пройшли першотравневі демонстрації чернівецьких робітників в 1905 р. Особливо слід відзначити святкування міжнародного дня солідарності й огляду бойових сил пролетаріату в 1906 р. Святкуванню Першого травня передувала тривала конспіративна підготовка. Значну роль у революційному піднесенні на Буковині відіграли емігранти — учасники революційного руху в Росії. Одна з міських газет повідомляла, що в Чернівцях було «повно російських емігрантів»⁴.

Російські емігранти, ці «носії революційних ідей», як їх називала в своїх донесеннях поліція⁵, виступали перед робітниками, розповідали про В. І. Леніна, про революційну боротьбу російського пролетаріату і селянства, про святкування Першого травня 1905 р. в Росії. Чернівецькі робітники слухали їх з «напруженою увагою» і «влаштовували їм бурхливі овації»⁶, а потім ці виступи жваво обговорювались у робітничому середовищі.

Революційне піднесення серед робітників міста під час підготовки до святкування Першого травня викликало репресії з боку австрійської жандармерії і поліції, міських властей. Чернівецьким робітникам у ході підготовки до святкування доводилось вести боротьбу з буржуазними націоналістами і з опортуністами австрійської соціал-демократії, які намагались використати святкування і першотравневу демон-

¹ Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО), ф. 3, оп. 1, од. зб. 9299, арк. 1—3; газ. «Буковина», 19 січня 1905 р.; газ. «Czernovitzer Allgemeine Zeitung», 31 січня 1905 р.; газ. «Gazeta Polska», 2 лютого 1905 р.

² Газ. «Буковина», 23 січня 1905 р.; газ. «Czernovitzer Allgemeine Zeitung», 4 лютого 1905 р.; газ. «Gazeta Polska», 29 січня, 2 лютого 1905 р.

³ ДАЧО, ф. 3, оп. 1, од. зб. 9301, арк. 1—14; К. Ципко, Зрадницька роль українських буржуазних націоналістів на Буковині в роки першої російської революції, Збірник «50 років першої російської революції», Наукові записки Чернівецького державного університету, т. XXVI, серія історичних наук, випуск другий, Львів, 1957, стор. 103—104; газ. «Радянська Буковина», 22 листопада 1955 р.; газ. «Буковина», 27 квітня; 6 травня; 8 травня; 16 листопада 1905 р. «Gazeta Polska», 14 травня 1905 р.

⁴ Газ. «Буковина» 21 грудня 1905 р.

⁵ І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 рр.), К., 1960, стор. 151.

⁶ Газ. «Радянська Буковина», 10 січня 1956 р.

страцію для свого впливу, вихолостити з них революційний дух, виступали проти політичних лозунгів і т. п.

Однак, незважаючи на всі перешкоди, підготовки до святкування пролетарського свята велась успішно. Наприкінці квітня серед трудящих міста розповсюджувались прокламації, які закликали робітників усіх національностей об'єднати свої зусилля на боротьбу проти капіталістів, за своє соціальне і національне визволення, наслідувати приклад російського пролетаріату.

Про те, що робітники готуються до першотравневого свята, повідомляли міські газети. Так, газета «Буковина», яка за графіком мала вийти 1 травня 1906 р., вийшла 30 квітня з мотивуванням: «...позаяк завтра (1 травня.— М. П.), робітники всіх категорій від праці здержуть ся, про те видаємо нашу часопись міста (замість.— М. П.) завтра — вже нині. ...День 1-го мая святкуватимуть робітники... зборами й демонстраційними походами... Віче (мітинг.— М. П.) й демонстраційний похід відбуде ся і в Чернівцях»⁷.

Нарешті настав довгожданий весняний день. За домовленістю збір робітників призначався, як завжди, на площі Австрія (нині Радянська площа). З ранку стали збиратися групами і поодинокі робітники. На 9 годину на площі зібралось, як свідчать явно занижені дані буржуазних газет, понад 3 тис. чоловік⁸.

Серед натовпу високо майоріли червоні прапори з бойовим закликом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Вийшли на площу з червоними прапорами і транспарантами робітники цегельних заводів «Клокучка», «Патрія», залізничники, деревообробники, друкарі, робітники комунальних підприємств та ін. Деревообробники вийшли з транспарантом: «Геть абсолютизм! Вимагаємо загального виборчого права!». а друкарі з лозунгами — «Встановити 8-годинний робочий день!».

Незабаром пролунала команда: «Шикуватися в колони!». Могутня лава робітників чіткими рядами рушила по вулиці Ратуші (нині вул. Леніна). В передніх рядах пролунала революційна пісня «Шалійте, шалійте, скажені кати», за нею — «Вічний революціонер», потім «Марсельеза».

Багато чернівчан, зібравшись біля міської Ратуші, чекали на демонстрантів. Серед них було і чимало робітників, яким не вдалось пробратися на площу Австрія через заслін жандармерії. З наближенням демонстрантів присутні біля Ратуші підхопили «Варшав'янку» і влилися в колони демонстрантів. Намагання поліції і жандармів примусити робітників розійтись не мали успіху. Заздалегідь знаючи план маршруту демонстрації і місце проведення мітингу, поліція і жандармерія намагались перекрити шлях демонстрантам на Панську вулицю (нині вул. Кобилянської). По колоні швидко поширилась ця звістка. «Не вийде,— пролунали голоси,— силою пройдемо!» Між поліцією і демонстрантами зчинилась давка. У хід були пущені палиці, пролунали постріли. Демонстранти почали розбирати бруківку і закидати нею жандармів. Шлях був звільнений, колона рушила вперед.

На Цвітній вулиці (нині вул. Котовського) відбувся мітинг. Один за одним виступали оратори, які говорили про значення святкування Першого травня, висловлювали протест проти жорстокої експлуатації і нелюдських умов життя, закликали робітників до страйків, до згуртування своїх сил у боротьбі за політичні свободи. Учасники мітингу висловлювали свою солідарність і симпатію героїчному робітничому класові братньої Росії. Бурхливі оплески пролунали над площею, коли один з промовців «привітав російських робітників емігрантів» і підкреслив «заслуги російського пролетаріату» перед пролетаріатом «цілої Європи». Учасники першотравневого мітингу одностайно прийняли звернення, в якому закликали усіх робітників тісно об'єднати свої ряди, посилити пильність і боротьбу за свої права⁹. Після мітингу демонстранти знову стали в колони і організовано, з революційними піснями пройшли по Цвітній вулиці до міської Ратуші, а потім розійшлися в різних напрямках міста.

Першотравнева демонстрація і мітинг чернівецьких робітників знайшли широкий відгук не лише в місті, а й далеко за його межами. Газета «Буковина» писала: «Робітнице съязто І мая в Чернівцях відбуло ся при численній участі, якої не було, від коли відбуваєть ся се съязто в Чернівцях»¹⁰.

Після святкування Першого травня у Чернівцях жандармерія і поліція, представники місцевої влади почали переслідувати робітників, які брали участь у святкуванні Першотравня. У відповідь на це робітники виступили з протестами, провели страйки. Починаючи з 17 травня, страйкуючі щодня влаштовували демонстрації на вулицях міста з політичними й економічними вимогами¹¹. 21 травня біля заводу «Патрія» відбувся мітинг цегельників, в якому за офіційними даними взяло участь

⁷ Газ. «Буковина», 19 квітня 1906 р.

⁸ Газ. «Czernovitzer Allgemeine Zeitung», 3 травня 1906 р.

⁹ Газ. «Буковина», 21 квітня 1906 р.

¹⁰ Там же.

¹¹ І. Компанієць. Назв. праця, стор. 150—151; газ. «Буковина», 10 травня 1906 р.; газ. «Czernovitzer Allgemeine Zeitung», 22 травня 1906 р.

близько тисячі чоловік. Цегельники висунули вимогу поновити звільнених на робот збільшити заробітну плату, запровадити 8-годинний робочий день, дозволити вільн святкувати Перше травня, надати загальне виборче право та ін. Поліція і жандармерія намагались розігнати учасників мітингу, арештували деяких з них. Та робіники мужньо відбили напад поліцейських. Налякані власті кинули проти страйкуючигусарів 10-го полку, які напали «рубуючи і тратуючи на всі боки». Близько 10 чоловік було тяжко поранено, багато покалічено¹².

У відповідь на криваву розправу над цегельниками прокотилася нова хвиля страйків. 24 травня на Центральній площі зібрався мітинг страйкуючих робітників. Між робітниками і поліцією сталася нова сутичка. Коли поліцейські намагались розігнати мітинг і арештували одного з робітників, страйкарі силою вирвали з ру поліції арештованого, вступили в сутичку з нею. Поліцейські змушені були втекти і забарикадуватись у сусідньому будинку. Тільки викликаним на допомогу загонакінної поліції вдалося розігнати страйкарів. Кількох робітників було поранено¹³.

Боротьба чернівецьких робітників, як і всіх трудящих Буковини, проти соціального і національного гніту, за свої економічні і політичні права тривала і в наступний період. Вона сприяла піднесенню їх класової свідомості, відіграла важливу роль у визвольному русі.

П. В. МИХАЙЛИНА

КРАЄЗНАВЕЦЬ Ю. С. ВІНОГРАДСЬКИЙ

Відомий краєзнавець Ю. С. Віноградський, який жив і працював у м. Сосниці, зробив поважний внесок у вивчення народного життя на Чернігівщині, місцевої топонімії, діалектології, фольклору, етнографії, археології тощо.

Він належав до числа тих дослідників старшого покоління, які, не пориваючи щільного зв'язку з рідною місцевістю, протягом цілого життя лишалися вірними так званому «обласному», регіональному напрямку (як-от С. С. Гамченко і В. Г. Кравченко в м. Житомирі, Є. Ф. Сіцинський в м. Кам'янці-Подільському, Д. І. Яворницький в Дніпропетровську).

Закінчивши з срібною медаллю гімназію в м. Чернігові, Віноградський здобув вищу освіту в Київському університеті, де кафедру історії в ті роки очолював В. Б. Антонович.

Жовтнева революція відкрила перед ним можливість цілком віддатись улюбленій справі. В 1919 р. в Чернігові Юрій Степанович очолює Комітет охорони пам'яток культури. Наступного року він засновує Сосницький краєзнавчий музей — один з перших на Україні. Призначений директором музею, Ю. С. Віноградський з щедрою самовідданістю включився в масовий краєзнавчий рух. За його допомогою на Сосниччині утворюються краєзнавчі гуртки при сільських школах і клубах, відкриваються шкільні музеї, серед яких особливо виділяється музей Менської середньої школи. Члени гуртків збирають різноманітні краєзнавчі матеріали, надсилаючи їх навіть до наукових установ Києва.

Юрій Степанович налагоджує кореспонденцію з мовознавчими, етнографічними й історичними установами Академії наук Української РСР. В наукових архівах Інституту археології та Інституту фольклору та етнографії АН УРСР зберігаються цікаві збірки статей, дописів та звітів, одержаних Всеукраїнським археологічним комітетом і Етнографічною комісією від Ю. С. Віноградського на протязі 20—30-х років.

Одержуючи відкриті листи на право проведення археологічних розкопок і розвідок, Юрій Степанович за цей період своєї діяльності відкрив на Сосниччині численну кількість неолітичних стоянок і майстерень по виробі крем'яних знаряд, зокрема в Бурімці та в Маслові. В сс. Феськівці, Дяговій, Ляшківцях, Змітневій, Волосківці та інших ним були виявлені й обслідувані городища часів Київської Русі.

Після робіт Д. Самоквасова «Северская земля и северяне по городищам и могилам» (М., 1909) та П. Голубовського «Историческая карта Черниговской губернии до 1900 г.» (Труды XIII Асс., т. II, М., 1908) наступний етап археологічного вивчення Чернігівщини пов'язаний з ім'ям та діяльністю Віноградського. Внаслідок проведених ним польових досліджень пощастило з'ясувати питання, де були «мнози грады черниговские». Складені ним детальні археологічні карти Сосниччини та су-

¹² Газ. «Буковина», 10 травня 1906 р.; газ. «Руска Рада», 12 травня 1906 р.; газ. «Czernowitzer Allgemeine Zeitung», 22 травня 1906 р.; газ. «Gaseta Polska», 17 травня, 20 травня 1906 р.

¹³ І. Компанієць. Назв. праця, стор. 150—151; «Радянська Буковина», 22 листопада, 14 грудня 1955 р., газ. «Буковина» 14 травня 1906 р.

міжних придеснянських районів значно доповнили карти Голубинського та Самовасова і вже давно чекають на своє опублікування.

Високої оцінки заслуговує фольклористичний доробок Юрія Степановича. На підставі записів Виноградського та С. М. Терещенкової, опублікованих в ювілейному збірнику, присвяченому академіку В. Гнатюку (Львів, 1929 р.), було розв'язано низку важливих методологічних питань про генетичний зв'язок між окремими фольклорними жанрами, зокрема між віруваннями та легендами.

Юрій Степанович пішов на пенсію, коли йому було 80 років, але й тоді не покинув краєзнавчої справи.

За пропозицією Чернігівського музею, він узяв активну участь у збиранні матеріалів до історії міст і сіл України: опрацював ономастичні дані 1610-ти населених пунктів Чернігівщини та понад 100 назв річок і урочищ цієї території. Машинописний текст рукопису передано до Чернігівського історичного музею. Ця праця, виконана в останні роки життя, гідно завершує цикл краєзнавчих робіт Юрія Степановича з ономастики та діалектології. З них слід назвати хоча б деякі:

Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості), зб. «Чернігів і Північне Лівобережжя», К., 1928; До історії колонізації Середньої Чернігівщини, ч. I (Загальні уваги. Термінологія сучасних залюднених пунктів. Назви річок Середньої Чернігівщини та географічні рівнобіжні), Історично-географічний збірник, т. III, К., 1929; До історії колонізації Середньої Чернігівщини, ч. II (Залюднення, колонізаційні рухи та культурні впливи за часів найдавніших), Історично-географічний збірник, т. IV, К., 1931; Назви міст, сіл та річок Чернігівщини, журн. «Мовознавство», т. XIV, К., 1957; Перші звістки про міста і села Чернігівщини та походження назв пунктів і об'єктів природи, рукопис.

Додамо до цього список археологічних праць Ю. С. Виноградського, опублікованих останнім часом: Раннеславянские памятники в окрестностях г. Сосницы, Краткие сообщения Института археологии, вып. I, К., 1954; Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея (К 35-летию со дня основания), Краткие сообщения Института археологии, вып. V, К., 1955; Находка бронзовых украшений в Менском и Сосницком районах, Краткие сообщения Института археологии, вып. 9, К., 1960.

В 1964 р. вийшли дві праці: «Про деякі фонетичні особливості менських і сосницьких говірок на Чернігівщині в пам'ятках XVII—XVIII ст.» (збірник «Українська діалектологія і ономастика», т. I, К., 1964) і «Спогади про кобзарів та лірників Менського району Чернігівщини», (журн. «Народна творчість та етнографія», 1964, № 1). Обидві статті свідчать про глибоке й різнобічне знання рідного краю, вивченню якого Юрій Степанович віддав усе своє життя.

Ю. С. Виноградський помер 4 березня 1965 р. у м. Сосниці. Він лишив по собі великий і цінний науковий доробок, проте його друковані праці розпорошені по різних, часто малодоступних виданнях. Вихід у світ цих праць окремим виданням, а також публікація рукописної спадщини були б гідним вшануванням пам'яті їх автора.

В. П. ПЕТРОВ

З ІСТОРІЇ ЛІТОЧИСЛЕННЯ В НАШІЙ КРАЇНІ

Людське суспільство з найдавніших часів глибоко цікавилось такими природними явищами, як рух Сонця, Місяця, зірок, зміни пір року, доби, холоду й тепла, ясності і хмарності, дощу і снігу, блискавки і грому тощо. Уважно спостерігаючи природу, ще первісні люди прагнули зрозуміти все і пояснити причини цих дивовижних для них явищ. На підставі багатотисячолітнього практичного досвіду люди поступово пізнавали природу: навчилися передбачати періодичність природних явищ і пристосовувати до них своє трудове й побутове життя. Це й був початок створення примітивного календаря, який удосконалювався протягом ряду тисячоліть у багатьох стародавніх країнах.

Слово календар походить від латинського *calendae* — календи, назва першого дня кожного місяця у стародавньому Римі до н. е. Пізніше в Римі календами називали книги, де записувалися дні, місяці, свята, визначні військові події, збори сенату і т. д. Тоді й була вироблена відома нам наукова система літочислення, основа якої зберігається до наших днів.

Найдавніші календарі створено ще за 3—2 тис. років до н. е. у Вавілонії, Ассирії, Єгипті, Індії, Китаї, Кореї й інших стародавніх країнах Азії та Африки. Всі вони мали свої особливості й неточності. Найбільш поширеними були сонячні календарі, в яких основною одиницею став рік; місячні, в яких такою одиницею був місяць, тобто фаза небесного світила; нарешті, сонячно-місячний, в якому поєднані особливості двох попередніх календарів. У результаті цього сонячний ка-

лендар поділений на місяці, кожний місяць — на тижні, а тиждень — на дні.

Тривалість року сонячного календаря пов'язана з закономірною зміною пір року, що відбувається в результаті руху Землі навколо Сонця і дорівнює 365 дням, 5 год., 48 хв., 46 сек. Рік, поділений на чотири квартали, або чотири пори року. У свою чергу нічне світло дорівнює 29 дням, які поділені на 4 тижні. Кожний тиждень відповідає чверті днів нічного світла. Ці закономірні природні явища й покладені в основу календаря у народів стародавнього світу.

Перший найбільш досконалий науковий календар створений у стародавній Римській рабовласницькій державі ще в 46 р. до н. е. римським імператором Юлієм Цезарем і одержав назву юліанського. У складанні календаря брав участь єгипетський астроном Созіген. За цим календарем рік починався першого січня, що відповідало в Римі початку весняних польових робіт. За юліанським календарем три роки підряд мають по 365 днів, а четвертий, що дістав назву високосного, — 366 днів. Цей додатковий день припадає на 29 число лютого місяця. Щоб визначити простий і високосний роки, тоді було прийнято число 4, на яке ділився лише високосний рік. Рік ділився на 12 місяців з тією кількістю днів, як і в нашому сучасному календарі.

Але юліанський календар не був точний. У ньому рік довший за справжній на 11 хв. 14 сек. За сотні років ця незначна, на перший погляд, неточність привела до великого відхилення юліанського календаря від астрономічного часу, тобто від руху Землі навколо Сонця. Про цю неточність добре знав і Созіген, але усунути її тоді ще не могли і не надавали їй великого значення. Так минули століття. Юліанський календар за кожні 400 років випереджав астрономічний час майже на три доби. Це привело до того, що наприкінці XVI ст. різниця між астрономічним часом і юліанським календарем становила 10 днів. З такою невідповідністю перш за все не мирилося вище духовенство католицької церкви; юліанський календар суперечив багатьом релігійним догмам під час визначення днів святкування пасхи, вознесіння, трійці тощо. Щоб усунути різницю між астрономічним часом і існуючим календарем, потрібно було повернути весняне рівнодення з 11 на 21 березня.

Для розв'язання цього важливого питання восени 1582 р. з ініціативи римського папи Григорія XIII був скликаний церковний собор, який ухвалив: до 5 жовтня додати ще 10 днів і вважати цей день 15 жовтня. У рішенні собору зазначалося, що в майбутньому на кожних 400 років високосними вважати не 100 років, а лише 97.

За дорученням Григорія XIII новий календар розробив італійський вчений Луджі Ліліо. Завдяки точним підрахункам календар був наближений до астрономічного часу — руху Землі навколо Сонця. Відтоді літочислення за юліанським календарем одержало назву старий стиль, а за григоріанським — новий стиль.

Щоб надалі новий календар відповідав астрономічному часу, було запроваджене додаткове правило визначення високосних років, згідно з яким високосними роками серед вікових вважалися лише ті, де число сотень ділилося на 4, наприклад, 1600, 2000. За новим календарем тривалість року довша за справжню лише на 26 сек. Отже, якщо за юліанським календарем за 128 років набігала одна доба, то за григоріанським такий час набіжить лише за 3500 років.

Після рішення церковного собору римський папа запропонував негайно запровадити новий календар в усіх країнах з католицькою вірою (Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Нідерланди та Польща). Проте реформа календаря викликала опозицію серед протестантського духовенства. Багато країн Західної Європи новий календар відхилили. Це видно з того, що Німеччина прийняла григоріанський календар тільки в 1700 р., Англія — в 1752 р., Швеція — в 1753 р. і т. д. Православна церква взагалі відхилила григоріанський календар.

Запровадження того або іншого календаря впливало на політичне й культурне життя країн Східної Європи, зокрема Росії, України і Білорусії, де протягом багатьох віків навколо даного питання точилася гостра боротьба між релігійними угрупованнями, іноземними завойовниками, різними соціальними класами.

Ми так детально зупинилися на особливостях юліанського і григоріанського календарів тому, що вони відігравали велику роль у літочисленні в нашій країні. Численні архівні документи й публікації від часів Київської Русі до наших днів датувалися згідно з тим або іншим календарем. А це має важливе значення для історичної науки загалом і кожного історика зокрема.

Як свідчать стародавні руські літописи і пам'ятки матеріальної культури, наші далекі предки — східні слов'яни — з давніх давен мали свій календар, що враховував такі явища, як рух Землі навколо Сонця і рух Місяця навколо Землі. Слов'яни поділяли рік на весну, літо, осінь і зиму, місяці й тижні. В літописах та інших тогочасних письмових документах зустрічаються стародавні слов'янські назви місяців: січень, березень, травень, липень, серпень, листопад, грудень та ін., які зберігаються й тепер на Україні, в Білорусії та інших країнах.

Після прийняття християнства (988—989 рр.) в Київській Русі запроваджується більш досконала система літочислення, що з давніх часів існувала у Візантії. Тоді ж запозичується нова назва місяців: януарь, февраль, март, апрель, май і т. д. За візантійським календарем, створеним на основі юліанського, літочислення велось

не з часу міфічного «народження Христа», а від вигаданого «створення богом світу». За біблійською легендою церковники вважали, що від «створення світу» до міфічного «народження Христа» (відомий тепер у літературі початок нашої ери) минуло 5508 років. (Насправді, як доведено наукою, людське суспільство існує близько мільйона років.)

Після прийняття християнства в Київській Русі і протягом ряду наступних століть в Росії і на Україні літочислення велося від «створення світу». Наприклад, за тогочасним — візантійським календарем прийняття християнства на Русі позначалося 6496 р., тобто до 988 додавалося 5508. У Київській Русі і в Росії до 1492 р. початком року вважалося перше березня (міфічний початок «створення світу»). З 1492 р. початок року в Росії стали позначати першим вересня. Але порядкове число років рахувалося від так званого «створення світу».

З далішим розвитком феодальних відносин, швидким піднесенням промисловості, розширенням внутрішньої й зовнішньої торгівлі, утворенням всеросійського ринку і зміцненням міжнародних зв'язків Росії з європейськими та іншими державами, а також у зв'язку з недосконалістю попереднього календаря старе літочислення уже не відповідало розвитку держави. В Росії виникла необхідність введення нового календаря. Церковники запропонували царському урядові запровадити в Росії юліанський календар, поширений тоді в багатьох країнах світу, де панувала протестантська і православна віра.

Наприкінці 1699 р. російський уряд вирішив запровадити юліанський календар. 15 грудня Петро I видав наказ про введення в Росії нового літочислення. За цим календарем слідом за 31 грудня 7208 р. наступний рік починався з першого січня 1700 р. Нове літочислення стало рахуватися від міфічного різдвя Христового (нашої ери).

На Україні відбулося багато релігійних і політичних подій, пов'язаних із запровадженням календарів. Так, від 988 р. до середини XIV ст. діяв візантійський календар. У середині XIV ст. основні українські землі загарбали польські й литовські феодали і запровадили юліанський календар. Отже, церква продовжувала літочислення від так званого міфічного створення світу, а державним календарем вважався юліанський. За Люблінською унією 1569 р. майже всі українські землі загарбала шляхетська Польща, яка запровадила з 1582 р. григоріанський календар у державному масштабі. У зв'язку з цим він поширився і на Україні, але тільки в урядових установах.

Для введення нового календаря на Україні в церковних справах римський папа Григорій XIII направив у м. Острог свого посланця Посевіна, який мав завдання переконати князя К. Острозького в необхідності відлучити на константинопольського патріарха Єремія і українське духовенство щодо запровадження на Україні і в Білорусії нового календаря. Проте ці заходи папи не дали позитивних результатів. Посевін зустрів на Україні одностайний протест і змушений був поспішно повернутися назад.

Виконуючи волю римського папи, весною 1583 р. львівський архієпископ Соліковський закликав до себе представників вищого православного духовенства України та вірмен, яким запропонував негайно прийняти новий календар. Але духовенство категорично відмовилося виконувати ці вимоги. У відповідь на наступ католицизма константинопольський патріарх Єремія в 1583 р. скликав собор вищого духовенства православної церкви, на якому було ухвалено не визнавати нового календаря і провадити боротьбу проти католицизму.

Все це посилювало наступ католицького духовенства на православне населення України. Зокрема, у Львові під час богослужіння озброєні католицькі фанатики чинили напади на православні церкви і монастирі, розгонили людей, закривали храми, били ікони і т. д. Подібні злочинства відбувалися і в інших містах України. У відповідь на це православне населення змушене було також озброюватися і захищати свої церкви від нападів католиків. Внаслідок тривалої і небезпечної для Польщі боротьби польський король у січні 1584 р. видав грамоту, якою дозволив православним користуватися старим календарем, і запевнив їх, що в майбутньому ніхто не буде їм чинити ніякого насильства в релігійних справах. Але й після цього наступ католицького духовенства на православне населення України не припинився. Найгостріша боротьба відбувалася в Галичині, де соціальний і католицький гніт був найбільший.

Фактично на Україні боротьба народних мас проти запровадження нового календаря набула національно-визвольного характеру. Її активно підтримало запорізьке козацтво, церковні братства, ремісники, широкі трудящі маси населення. Тому те випадково на Україні навіть після церковної Брестської унії 1596 р. уніатське духовенство під тиском народних мас змушене було в церковних справах керуватися старим календарем.

Від 1583 р. до 1654 р. на Україні всі урядові документи датувалися за григоріанським календарем. Документи православної церкви і всі релігійні свята до 1700 р. датувалися за візантійським календарем.

Після возз'єднання України з Росією на Лівобережній Україні був введений візантійський календар. Але на тих українських землях, які залишалися під владою Польщі, офіційним вважався григоріанський календар. Православна церква там до кінця XVII ст. користувалася візантійським календарем, а з початку XVIII ст., як і в Росії, прийняла юліанський. Уніатська церква в західних українських і білоруських землях у релігійних справах також користувалася юліанським календарем.

В Росії юліанський календар без особливих змін залишався до перемоги Великого Жовтня. На підставі декрету Ради Народних Комісарів РРФСР від 26 січня 1918 р. в усій нашій країні запроваджується григоріанський календар, за яким замість першого лютого старого стилю стали вважати 14 лютого нового стилю. Це пояснюється тим, що юліанський календар відстав від григоріанського тоді вже на 13 днів. Літочислення за новим календарем ведеться від початку нашої ери, тобто від міфічного різдв Христова.

Григоріанський календар також має свої недоліки. Уже давно вчені намагалися удосконалити його, щоб зробити однакову тривалість кварталів і місяців. Над створенням нового календаря в 1953—1954 рр. при Економічній і Соціальній раді ООН працювала Асоціація всесвітнього календаря, яка й виробила проект нового календаря. Він передбачає 4 однакові квартали. У кожному кварталі має бути 2 місяці по 30 днів і один — 31 день. Таким чином, 12 місяців охоплює 364 дні, або 52 тижні. Останній 365 день виділено окремо і названо Міжнародним святковим днем — днем миру, доброї волі і співдружності народів. У високосні роки другий додатковий день також без назви встановлюється після першого півріччя і не входить до місяців і тижнів. У цьому календарі кожний квартал починається з неділі і закінчується суботою, в результаті чого числа місяців щорічно припадають на однакові дні тижня.

Проект нового календаря підтримали більшість країн світу. Але США, Великобританія, Ватикан та інші країни, керуючись релігійними мотивами, не погодилися на запровадження нового календаря. Незважаючи на це, настане час, коли люди позбудуться релігійних забобів, і в усіх країнах світу буде запроваджено досконалий календар, календар наукового літочислення і нового суспільства.

Д. І. МИШКО

ДОЛЯ ОСТАННЬОГО КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Чимало синів «плодовитої матки козацької» містилися в XVIII ст. стіни Соловещької фортеці, але найбільш відомим серед них був Петро Іванович Кальнишевський — останній кошовий Запорізької Січі. Він займав свій високий пост з 1765 р. до моменту ліквідації «козацької держави», тобто десять років підряд, чого до того часу в коші «зроду-віку не бувало».

За спиною Кальнишевського стояла козака старшина, ставлеником якої був останній кошовий. Вихідець з дворянського роду, багата людина¹, Кальнишевський вірою і правдою служив російському уряду, хоч гордіїв вузол межових позовів царизму з виборним урядом Січі в останні десятиріччя існування коша ускладнював взаємовідносини сторін.

Були, звичайно, доноси і на Кальнишевського. В «освічений» вік Катерини, коли уряд заохочував доноси і суспільство було заражено ними, ніхто не міг бути застрахованим від обвинувачень у державному злочині.

У січні 1767 р. полковий старшина Павло Савицький власноручним листом доводив до відома Петербургу, що кошовий отаман разом з військовим писарем і військовим осавулом готуються в найближчі місяці зрадити Росію, як тільки не будуть розв'язані на користь коша прикордонні суперечки. Якщо вірити доносителю, аща старшина вже домовилась «вибрати у військо двадцять чоловік добрих і послати їх до турецького імператора з проханням прийняти під турецьку протекцію»².

Наскільки дають змогу судити матеріали, уряд не дав руху цьому документу. Він вважав його наклепницьким і не мав сумніву у вірності кошового. Ми «ніколи найменшого сумніву мати не могли про вашу з усім військом до нас вірність», — писала Катерина II Кальнишевському 19 грудня 1768 р.³ Тому ніхто не зазнавав

¹ Під час арешту Кальнишевського в його зимівниках (хуторах) було описано 639 коней, 1076 голів великої рогатої худоби різного віку, 14 045 овець і кіз, 2175 пудів пшениці і жита. Див. Очерки истории СССР. XVIII в. Вторая половина, М., 1956, стор. 586.

² ЦДАДА, фонд держархіву, розряд 7, оп. 2, 1767, спр. 2234, арк. 10 зв.

³ А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. Ч III. Изд. второе. Одесса, 1846, стор. 8.

попереднього дізнання по доносу Савицького. Кошовому ніколи не інкримінували підготовку державної зради. Він так і помер, не знаючи про донос Савицького. Донос здали в архів і, як несправедливий, вклали в папку, в якій підшиті розпорядження 1801 р. про дарування Кальнишевському волі.

Разом із запорозьким військом Кальнишевський воював з кримськими татарами і турками в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. За хоробрість його було нагороджено в середині кампанії золотою медаллю, обшитою брильянтами⁴, а війську запорозькому оголошено подяку.

Ніхто інший, як Г. Потьомкін, за три роки до падіння Січі, в якому він відіграв таку фатальну роль, висловлював пошану і любов війську запорозькому, підкреслював свою повсякчасну готовність бути на послугах «вельмишановного свого батька», як називав він облесливо кошового.

У 1772 р. Потьомкін розіграв такий фарс: він попросив Кальнишевського записати його в козаки, що було з охотою виконано. В розмовах між собою козаки називали нового рицаря Грицьком Нечесою через буклі його парика⁵.

Не скупився на компліменти кошовому новоросійський генерал-губернатор і в дні переможного закінчення війни. «Запевняю вас щирсердо, що ні одного випадку не залишу, де передбачу доставити яку-небудь бажанням вашим вигоду, на справедливості і міцності засновану», — так писав Потьомкін Кальнишевському 21 червня 1774 р.⁶ Не минуло після цих велерічних звірень і року, як Січ за розпорядженням того ж Потьомкіна була зруйнована, а кошовий заарештований.

4 червня 1775 р. великий загін під командуванням П. А. Текелія неждано-негадано нагрянув на Січ. Кошовий отаман Кальнишевський, військовий писар Глоба і військовий суддя Головатий були взяті під варту, а майно їх, так само, як і військо, описане.

3 серпня 1775 р. вийшов указ Катерини II, в якому оголошувалося, що «Січ Запорізька вкрай уже зруйнована, із знищенням на майбутній час і самої назви запорозьких козаків, не менш як за ображання нашої і. в. через вчинки і зухвалість, учинені від цих козаків у непокору нашим височайшим повелінням»⁷.

Про Кальнишевського маніфест умовчував. Після арешту кошовий зник невідомо куди. Як у воду впала людина. Ні родичі, ні друзі не знали, де перебуває він і чи живий взагалі.

Козацькі пісні натякали, що кошовий відправлений на проживання на Дон⁸. Нащадки січовиків склали легенду, нібито Кальнишевський утік з-під арешту в Туреччину, там одружився, мав сина⁹.

Тільки через століття після трагедії, яка сталася на Нижньому Подніпров'ї в 1775 р., в пресі з'явилися перші відомості про долю Кальнишевського після знищення коша.

Відомий російський історик народницького напрямку П. С. Єфименко, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, літом 1862 р. випадково розговорився з селянами біломорського села Ворзогорі. Старожили розповіли йому, що на початку XIX ст. в Соловецькому монастирі був ув'язнений якийсь кошовий отаман, що його вони самі бачили. Більше нічого певного селяни не могли повідомити, але й цього було досить. Єфименко напав на слід Кальнишевського.

У 1863 р. в архіві Архангелогородської канцелярії Єфименко відшукав «Справу по повідомленню державної військової колегії контори про відсилку для тримання в Соловецький монастир кошового Петра Кальнишевського, липня 11 дня 1776 р.»¹⁰.

У 1875 р. в листопадовій книжці «Русской старины» вчений надрукував статтю «Кальнишевський, останній кошовий Запорізької Січі»¹¹.

У публікації переказано вигадки, які повідомили Єфименкові поморські селяни, і разом з тим уперше документально доведено, що після знищення Нової Січі Кальнишевський нікуди не тікав, а був висланий на Соловки, провів там в одиночному ув'язненні багато років і помер на острові.

⁴ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 82—83.

⁵ Там же, стор. 125—127.

⁶ Там же, стор. 164.

⁷ ЦДІАЛ, ф. 796, оп. 55, 1775, спр. 402, арк. 2.

⁸ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 201.

⁹ «Русская старина», 1875, кн. 11 (ноябрь), стор. 412.

¹⁰ Справа ця досі зберігається в ДААО, ф. 1, оп. 1, т. 6, 1776, спр. 12024, але вона не єдина, присвячена Кальнишевському. В тому ж фонді ДААО є ще чотири справи на Кальнишевського, які залишилися невідомими Єфименкові.

¹¹ Статтю під таким заголовком написав Петро Савич Єфименко, а не його дружина, також історик, Олександра Яковлівна Єфименко, яку М. Колчин помилково вважає автором названого повідомлення. Див. М. Колчин. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI—XIX вв. Исторический очерк с предисловием А. С. Пругавина, М., 1908, стор. 92, а також «Русская старина», 1887, кн. 12 (де-

Як історик-прагматист, Єфименко не ставив своїм завданням з'ясувати причини заслання Кальнишевського, умови ув'язнення його в монастирі, причини «помилування» на початку XIX ст. Він обмежився тим, що повідомив читачам установлений безперечний факт: після падіння останнього коша Кальнишевський був висланий у Соловецький монастир і там загинув.

Спробуємо заповнити прогалини статті П. С. Єфименка.

Після арешту Кальнишевського разом з військовим писарем і суддею відправили в Москву і посадили всіх трьох у контору Військової колегії до остаточного визначення їх дальшої долі.

Уряд не хотів судити останніх представників влади Січі Запорізької. Він вирішив розрахуватися з ними безшумним адміністративним шляхом. Такі методи розправи з небезпечними ворогами цілком влаштовували царизм. Беззаконня не бентежило його.

Г. О. Потьомкін, колись ревний «шанувальник» Кальнишевського, а тепер такий же ревний його пенависник, сформулював обвинувальний висновок з властивою йому галантністю. Наведемо цей документ без змін з огляду на його безсумнівний визначний інтерес:

«Наймилостивіша государине!

Вашій імператорській величності відомі всі зухвали вчинки колишнього Січі Запорізької кошового Петра Кальнишевського і його спільників судді Павла Головатого і писаря Івана Глоби, яких віроломне буйство таке велике, що не осмілюєся вже я, наймилостивіша государине, перерахуванням оного засмучувати ніжне і людяне ваше серце, а до того ж і не бачу ні найменшої потреби починати будь-які розслідування, маючи як явний довід оригінальні до старшин ордери, що показують великі злочини їх перед освяченим вашої імператорської величності престолом, які за всіма цивільними і політичними законами заслужили, по справедливості, страти. Але як повсякчасна блискучої душі вашої супутниця добродішність перемагає суворість злості лагідним і матернім виправленням, то і осмілюєся я найпідданче представити: чи не зволите височайшим указом згаданим відданим до праведного суду вашого в'язням, що відчувли тяжкість свого злочину, оголосити милосердя звільнення їх від покарання, якого вони заслуговують, а замість того, після пережитої вже небезпеки від близького перебування їх до колишніх запорозьких місць, повеліти відправити їх на довільне тримання в монастирі, з яких кошового — в Соловецький, а решту — в існуючі в Сибіру монастирі, із наданням з колишнього, секвестрованого запорозького майна: кошовому по карбованцю, а решті по півполтинника на день. Те ж, що залишається потім, використати, по всій справедливості на задоволення розорених ними віропідданих ваших рабів, які, підкорюючись божественному вашому наказові, терпіли буйство колишніх запорожців без найменшого опору, чекаючи врятування свого від десниці вашої і зазнавши збитків більше ніж на 200 000 карбованців, яким і не залишу я відповідне робити задоволення, наймилостивіша государине.

Вашої імператорської величності вірно найпідданий

раб князь Потьомкін.

На цьому підписано власною ї. і. в. рукою таке: «Бути за цим».

14 травня 1776 року Царське Село»¹².

8 червня 1776 р. урядовий сенат повідомив синод про доповідь Потьомкіна і височайшу конфірмацію, підписану на ній. З свого боку сенат наказав оголосити Кальнишевському і його товаришам указ і негайно розіслати заарештованих по місцях ув'язнення: кошового — в Соловецький монастир, а Глобу і Головатого — в далекі сибірські монастирі «під найсуворішим наглядом від одного місця до іншого військових команд». Мало цього. Потьомкін запропонував синоду наказати монастирським властям, щоб «утримувати в'язнів цих безвипускно з монастирів і віддати не тільки від листування, але й від усякого із сторонніми особами спілкування»¹³.

Виховані в дусі слухняності, синодальні старці направили 10 червня 1776 р. тобольському архієпископу Варлааму і настоятелю Соловецького монастиря Досифею укази, що зобов'язували поводитися з арештантами так, як в указі сенату наказано.

Особливе «підкування» було виявлено до «головного злочинця» — колишнього отамана низового запорозького війська. Начальнику соловецької в'язниці було запропоновано «в'язня, якого туди послали, тримати під неослабною вартою солдатів, що в тому монастирі перебували»¹⁴.

25 червня 1776 р. Кальнишевського вивезли з Москви в Архангельськ. Конвой складався з семи чоловік: секунд-майора першого Московського піхотного полку

¹² ЦДІАЛ, ф. 796, оп. 57, 1776, спр. 234 а, арк. 3—4.

¹³ Там же, арк. 1 зв.

¹⁴ Там же, арк. 6 зв.

Олександра Пузиревського, унтер-офіцера і п'яти рядових. Військова контора дала Пузиревському настановлення, щоб він «тримав арештанта під пильним наглядом і під час дороги від усякого з сторонніми особами спілкування віддаляв».

11 липня Кальнишевського доставили в Архангельськ, а звідти на найнятому в купця Вороніхіна за двадцять карбованців судні перевезли в Соловки і здали архімандриту на довічне ув'язнення. В підмогу варті не по розуму ретельний архангелогородський губернатор Є. Головцин нарядив з губерньської роти сержанта і трьох рядових, яких дозволяв залишити постійно в монастирі для охорони каземату колишнього кошового, якщо Досифей визнає за можливе і необхідне зробити це¹⁵.

30 липня соловецький настоятель повідомляв у синод, що напередодні прийняв від Пузиревського арештанта Кальнишевського і тримати його буде за царським указом, який він одержав із синоду¹⁶.

«Тримати за указом» означало тримати в суворому ізоляторі «безвипускно з монастиря і віддаляти не тільки від листування, але й від усякого із сторонніми особами спілкування під неослабною вартою солдатів, що перебували в монастирі»¹⁷. Так писав кожного разу проти прізвища Кальнишевського архімандрит у відомостях, які він періодично відправляв у синод з позначенням, коли, за що, ким присланий той чи інший колодник і як тримати наказано.

Від допомоги Головцина вартовими Досифей відмовився рішуче і не зовсім ввічливо. Сержанта з трьома солдатами було відправлено назад в Архангельськ. Архімандрит не збирався ділитися з губернатором лаврами тюремника Кальнишевського. Свою поведінку Досифей виправдовував посиленням на синодальний указ, який наказував йому тримати «колишнього отамана» під охороною монастирських солдатів¹⁸.

П. Єфименко вважає, що перевезенням майна Кальнишевського з Москви до Архангельська зайнято було шість підвод з дев'яти, які становили поїзд Пузиревського¹⁹. Цей висновок біограф Кальнишевського зробив на підставі такої фрази з листа майора до Головцина: «Під час відправлення ж мене від тієї контори (з Москви. — Г. Ф.) коней дано було для мене трое, унтер-офіцеру і трьома рядовим — три ж, а потім інші два чоловіки знаходились при арештанті, під яким було теж трое коней»²⁰. В даному разі дослідник дуже довільно поводиться з документами і робить висновок, який не випливає із змісту матеріалів. Якщо йти за логікою Єфименка, то треба буде сказати, що на трьох возах везли мундири майора.

Насправді ж військові цінності і все особисте майно кошового було конфісковано. Він прибув в Архангельськ без речей. Ніякого майна не вантажили на судно Вороніхіна. В монастир Кальнишевський нічого не привіз, крім одягу, який був на ньому. Тому в справі Кальнишевського нема «опису майна», що постійно зустрічається в арештантських справах. Тільки 330 карбованців, відпущених казною на утримання колишнього кошового, передав монастирським властям Пузиревський²¹. Коли ж ці гроші почали кінчатися, монастир звернувся до Головцина (лист від 23 червня 1777 р.) з проською надіслати на наступний рік призначену колодникові суму, щоб «оний кошовий через відсутність для себе харчування не міг зазнати голоду і в інших потребах нестатку»²². Зайво говорити про те, що ченці не загрожували б в'язню нуждою через одинадцять місяців після його ув'язнення в монастир, коли б Кальнишевський привіз із собою шість возів майна.

У Соловецькому монастирі Кальнишевського кинули в один з найпохмуріших казематів Головленкової в'язниці, що містилася у вежі однойменної назви, розташованої на південному боці фортечної стіни.

Ув'язнення було жахливе, умови існування нелюдські. М. Колчин так описує каземат, в якому сидів Кальнишевський: «Перед нами маленькі, приблизно в два аршини заввишки, двері з малюсінським віконцем по середині їх; двері ці ведуть у житло в'язня, куди ми і входимо. Воно має форму лежачого зрізаного конуса з цегли, завдовжки майже в чотири аршини, завширшки в сажень, висота при вході — три аршини, у вузькому кінці — півтора. Біля входу праворуч ми бачимо лаву, що була ложею для в'язня... На другому боці рештки розламаної печі. Стіни... сірі, запліснявілі, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці кімнати є маленьке віконечко вершків шість у квадраті; промінь світла, наче крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було в найсвітліші

¹⁵ ДААО, ф. 1, оп. 1, т. 6, 1776, спр. 12024, арк. 2.

¹⁶ ЦДІАЛ, ф. 796, оп. 57, 1776, спр. 234 а, арк. 14.

¹⁷ ЦДАДА, ф. 1201, оп. 5, ч. 2, 1785, спр. 5330, арк. 7; спр. 5593, арк. 4—4 зв.

¹⁸ ДААО, ф. 1, оп. 1, т. 6, 1776, спр. 12024, арк. 18.

¹⁹ «Русская старина», 1875, кн. 11 (ноябрь), стор. 415.

²⁰ ДААО, ф. 1, оп. 1, т. 6, 1776, спр. 12024, арк. 19.

²¹ Там же, арк. 17.

²² Там же, 1777, спр. 12552, арк. 1 зв.

дні і то з великою напругою зору. Якщо ув'язнений намагався через це вікно подивитися на світ божий, то перед його очима поставало лише кладовище, що знаходилося прямо перед вікном. Тому, хто побуває близько півгодини в задушливій атмосфері каземату, стає моторошно, кров приливає до голови, з'являється якийсь безмежне почуття страху... У кожного, хто побував тут, навіть коли б він був найсуворішою людиною, мимоволі виривається з груди якщо не крик жаху, то тяжке зітхання і з язика зривається запитання: «Невже тут можливе життя? Невже люди були настільки міцні, що витримували роки цього гробового життя?»²³.

Лишається додати, що стеля комірки «великого злочинця» ненабагато відрізнялася від решета, і Кальнишевський не раз приймав «холодний душ». У справах монастирського архіву знайдено доповідь від 12 жовтня 1779 р. намісника ієромонаха Симона архімандриту Ієроніму такого змісту: «На багаторазову... просьбу П. І. Кальнишевського для потреби до поправлення і перекриття йому келії, в якій він живе, що від дощу велика теча виникає, від чого і одяг у нього гниє, і просить ваше високопреподобіє наказати особу, крім монастирських найнятих на теслярську роботу робітників, за його рахунок найняти чотирьох чоловік і весною з іншими монастирськими робітниками надіслати за показанням на його ім'я, хто і якими цінами»²⁴.

Архімандрит «зважив» на просьбу в'язня. За гроші Кальнишевського відремонтували каземат, в якому він знемагав.

В'язничий режим відзначався винятковою суворістю. П. Кальнишевський перебував у комірки, яку оглянув М. Колчин, безвихідно, був живцем замуrowаний. Ворзогорські селяни розповідали П. Єфименкові, що «отамана козаків» виводили з камери лише три рази на рік: на великдень, спаса і різдво²⁵. З архівних документів не випливає і цього.

У літній час чотири чоловіки постійно по черзі охороняли Кальнишевського, в той час як на варті біля всіх інших арештантів було по черзі по двоє солдатів²⁶. Взимку каземат під № 15, в якому перебував П. Кальнишевський, охороняли троє солдатів, у той час як на всіх інших арештантів припадало по одному вартовому²⁷. Так було в усякому разі до 1781 р., коли в Кальнишевського з'явився «конкурент» — важливий секретний колодник на ім'я «колишній Пушкін». Його охороняли ще суворіше — четверо солдатів у зимовий час²⁸.

Персональний склад варті, що стояла біля каземату № 15, був постійний. Як правило, одні і ті ж вартові, причому найнадійніші солдати монастирського гарнізону, протягом багатьох років охороняли Кальнишевського: Іван Матвеев, Антін Михайлов, Василь Нестюков, Василь Соханов. Колишній кошовий був закріплений за цими солдатами, він мав, так би мовити, «особисту охорону». Очолював варту, яка стерегла «великого грішника», сам начальник соловецького загону — офіцер.

Весільний час Г. Потьомкін не забував свого «нерозлучного друга». Він періодично запитував синод, чи живий ще Кальнишевський?²⁹.

Як відомо, кошовому повинні були видавати по одному карбованцю на добу за рахунок конфіскованих військової казни і майна. Це виконувалося.

Перші роки «порціонні гроші» на в'язня видавала монастирю на рік уперед Архангелогородська губернська канцелярія з сум, одержаних від казни. Перебої в надісланні грошей, що виникали, на в'язневі не відбивалися. Так, 23 червня 1777 р. монастир доводив до відома Головщина, що з 330 карбованців, прийнятих від Пузиревського, через три дні не залишиться ні одної копійки. Ченці просили канцелярію забезпечити кошового харчовими грошима на наступний рік. 29 липня 1777 р. Головщин наказав видати монастирю для Кальнишевського 365 карбованців (до 26 червня 1778 р.) і попередив старців, що заявки на гроші треба давати завчасно³⁰. В червні 1778 р. солдат Ілля Кашкін за довіреністю монастиря одержав в Архангельську гроші на наступний рік (365 карбованців), до 26 червня 1779 р. включно³¹. В червні 1779 р. монастирю видали 366 карбованців харчових грошей для Кальнишевського — до літа 1780 р.³²; в червні 1780 р. видали 365 карбованців — до 26 червня 1781 р.³³ Потім наставла затримка.

11 липня 1782 р. соловецький архімандрит Ієронім поскаржився в синод, що з 26 червня 1781 р. він не одержує на Кальнишевського грошей і «оний кошовий через рік з лишком перебуває на штатному монастирському утриманні, через що монастир

²³ М. Колчин. Назв. праця, стор. 9—10.

²⁴ ЦДАДА, ф. 1201, оп. 2, ч. 1, 1779, спр. 949, арк. 1.

²⁵ «Русская старина», 1875, кн. 11 (ноябрь), стор. 413.

²⁶ ЦДАДА, ф. 1201, оп. 2, ч. 2, спр. 1926, арк. 10.

²⁷ Там же, оп. 5, ч. 2, 1790, спр. 5487, арк. 3.

²⁸ Там же, арк. 7.

²⁹ ЦДАДА, ф. 796, оп. 57, 1776, спр. 234 а, арк. 48.

³⁰ ДААО, ф. 1, оп. 1, т. 6, 1777, спр. 12552, арк. 2.

³¹ Там же, т. 7, 1778, спр. 13115, арк. 4 зв.

³² Там же, т. 7, 1779, спр. 13688, арк. 4 зв.

³³ Там же, 1780, спр. 13951, арк. 1.

собі зазнає марного збитку»³⁴. Синод негайно доповів про це сенату, і той вирішив повернути монастирю невидані за минулі місяці харчові гроші на Кальнишевського «в указному розмірі і надалі видавати їх з Вологодської казенної палати з прибутків Вологодського намісництва».

У монастирі кошовому видавали «указновстановлену платню» в кінці кожного місяця за прожитий час.

У ЦДАДА зберігся «Зшиток, виданий конторою монастирського правління скарбникові ієромонахові Іоанну для запису видачі харчових грошей колишньому Січі Запорізької кошовому Петрові Кальнишевському». Із справи видно, що один з вартових солдатів акуратно, раз на місяць, одержував у монастирського скарбника гроші на утримання арештанта, по одному карбованцю на добу, видавав розписку скарбникові і на замовлення в'язня купував їжу.

У зшитку шість записів за першу половину 1781 р. Наведемо першу з них — січневу: «Місяця січня, 31 дня, видано солдатів Василю Нестюкову для передачі арештантові Петрові Кальнишевському, який перебуває у нього під наглядом за указом, харчових грошей по одному карбованцю на день. Разом за цей місяць тридцять один карбованець. Ту кількість грошей тридцять один карбованець солдат Василь Нестюков прийняв і розписався»³⁵. Точно такі ж записи за лютий, березень, квітень, травень. Невелике відхилення сталося в червні. 30 червня солдат Василь Соханов одержав для передачі арештантові 25 карбованців, з 1-го по 26 число, а не за весь місяць. Сталося це тому, що губернська канцелярія видала, як відомо, монастирю гроші для Кальнишевського до 26 червня 1781 р. включно.

Слід відзначити, що Кальнишевський одержував солідний на той час «оклад» і не зазнавав матеріальних труднощів. Йому не доводилось, як іншим ув'язненим, жити впроголодь.

У другій половині XVIII ст. казна виплачувала монастирю на кожного колодника, зарахованого на чернече постачання, по 9 карбованців на рік³⁶. Отже, карбованець Кальнишевського переважав більш як у 40 раз звичайну норму утримання колодника. З таких асигнувань він міг виділити кошти на поточний і капітальний ремонт «свого» каземату, міг дещо відкласти на «чорний день». Відомо, що на пам'ять про себе в'язень залишив монастирю багате євангеліє (роботи московських майстрів) вагою більш як 34 фунти і вартістю 2435 карбованців, про що охоче розповідають соловецькі настоятелі³⁷.

У кам'яному мішку Головленкової тюрми, опис якої наводився, Кальнишевський провів 16 років, після чого йому відвели більш «комфортабельну» одиночну камеру поруч з куховарнею, де він просидів під замком ще 9 років.

Указом Олександра I від 2 квітня 1801 р. колишньому кошовому було «даровано прощення» і право за своїм бажанням вибрати місце проживання. Петрові Кальнишевському було тоді рівно 110 років; з них останню чверть віку він знемагав в одиночних казематах монастирських катівень. Незважаючи на таке тривале ув'язнення, кошовий не втратив розуму. Не можна не визнати, що це була воістину багатирська, казкова натура, справжній запорозький дуб! Але вічна півтемрява казематів зробила свою справу: Кальнишевський осліп.

П. Кальнишевський не міг скористатися «даром» нового тирана. 7 червня 1801 р. амністований отаман написав листа архангельському цивільному губернаторові Мезенцеву, в якому дякував урядові за запізнілі щедроті і просив дозволити йому «в обителі цій чекати із спокійним духом кінця свого життя, що наближається». Це рішення він не без гумору обгрунтовував тим, що за 25 років перебування у в'язниці до монастиря «звук цілком», а волею тепер «і тут втішається повною мірою»³⁸. Але, щоб провести на волі «решту днів безбідно», звільнений просив зберегти за ним арештантське грошове постачання — по одному карбованцю на день³⁹. Цар задовольнив прохання кошового.

Волею «втішався» Кальнишевський недовго. В 1803 р. він помер.

Могила Кальнишевського знаходиться на головному подвір'ї Соловецького кремля перед Преображенським собором, поруч з могилами Авраамія Паліцина і Петра Толстого. До цього часу на ній лежить надгробна плита із сірого відполірованого граніту, «прикрашена» ханжеською епітафією, складеною ченцями: «Тут поховано тіло покійного кошового бувшої колись Запорізької грізної Січі козаків отамана Петра Кальнишевського, засланоного в цю обитель за височайшим повелінням у

³⁴ ЦДІАЛ, ф. 796, оп. 57, 1776, спр. 234 а, арк. 34 зв.—35.

³⁵ ЦДАДА, ф. 1201, оп. 5, ч. 2, 1785—1786, спр. 5336, арк. 4.

³⁶ ДААО, ф. 1, оп. 1, т. 4, 1767, спр. 7709, арк. 8, 9, 10, 29 та ін.; 1766, спр. 7214, арк. 1 та ін. справи.

³⁷ Мелетий. Историческое описание ставропигиального первоклассного Соловецкого монастыря. М., 1881, стор. 127.

³⁸ ЦДАДА, фонд держархіву, розряд 7, оп. 2, 1767, спр. 2234, арк. 6.

³⁹ Там же, арк. 6 зв.—7.

1776 році на смирення. Він у 1801 році, за височайшим же повелінням, знову був звільнений, але вже сам не побажав залишити обитель, у якій знайшов душевний спокій смиренного християнина, що щиро усвідомив свої провини.

Помер 1803 року, жовтня 31 дня, в суботу, 112 років від народження. смертю благочестивою, доброю».

М. Колчин передає почуту ним у монастирі легенду про Кальнишевського. Після тривалого ув'язнення кошового раптом виявилось, що в'язень — безвинний страдалець. Тому цар, звільнивши його, захотів хоч чим-небудь винагородити отамана козаків за перенесені муки і звелів спитати в нього, чого він хоче собі у винагороду.

— Старий я став,— нібито відповідав Кальнишевський,— мирські почесті мене не приваблюють, багатство мені не потрібне; не прожити мені і того, що в мене є, одна в мене турбота: приготувати себе до майбутнього життя, а ніде у цього не зроблю так добре, як у цій святій обителі; тому перша моя просьба дозволити мені дожити свій вік у Соловках, а друга просьба, якщо цар-батюшка хоче мене вшанувати, хай він накаже збудувати для злочинців справжню тюрму, щоб вони не знемагали, як я, в задушних казематах фортеці⁴⁰.

Цей вигаданий діалог обійшов праці дослідників⁴¹, проник у періодичну пресу⁴², перетворився в бувальщину, яка пояснює новий тур будівництва тюремних приміщень у Соловках на початку XIX ст.

Легенда, записана Колчиним, не має під собою абсолютно ніякої реальної основи.

Що Кальнишевський ні в чому не винний, було відомо уряду в 1775 р., коли його заарештували, а не стало ясно в 1801 р., коли знесиленому в'язню цар «великодушно» дарував волю.

Царизм терпів січовиків і загравав з їх керівництвом доти, поки мав потребу в них, як у силі, що брала участь у складі нерегулярних військ російської армії у воєнних походах, а в мирний час несла сторожову прикордонну службу.

На середину 70-х років XVIII ст. обстановка змінилася. Росія повернула степи Причорномор'я. Запорожжя перестало бути аванпостом на півдні. Воно опинилося в тилу російських володінь. Потреба в запорозьких козаках, як у допоміжній військовій силі, відпала, а турботи царизму від січовиків збереглися.

Запорожжя з його самобутнім демократичним устроєм було в нових умовах як сіль в оці у царизму. Формально виборна організація, що збереглася в козацькому стані, ніяк не гармоніювала з самодержавною російською дійсністю.

Соціальне розшарування козацького суспільства і концентрація багатства в руках меншості не заважали Запорізькій Січі залишатися осередком вільності, бунтарських, антифеодальних настроїв і виступів. На Січ з надією дивилося закріпачене російське селянство. Втеча селян туди не припинялася. Миритися з цим царизм далі не міг.

Уряд Катерини II провадив політику соціального і національного поневолення України. Січ була перешкодою цій політиці. Тому її знищили, а кошову старшину на чолі з Кальнишевським замурували в монастирські в'язниці.

У березневій за 1801 р. відомості соловецьких арештантів, яку монастир подав у столицю, проти імені Кальнишевського виведено одно слово «прощено»⁴³. Яке лицемірство! Жаль, що у відомості не пояснено, які «злочини» Кальнишевського забути, але нам відомо, чому він був випущений з в'язниці саме в 1801 р.

Указом від 2 квітня 1801 р. було скасовано Таємну експедицію і звільнено багатьох в'язнів, яких тримали по її відомству⁴⁴. Цей жест повинен був засвідчити ліберальний курс уряду Олександра I.

Указу від 2 квітня передувала перевірка списків колодників, яких тримали в різних місцях ув'язнення. Архангельський губернатор Мезенцев, у числі інших начальників губерній, подав на розгляд уряду іменний список арештантів, що перебували в Соловецькому монастирі, в містах Кемі та Архангельську. При цьому уряд визнавав можливим випустити з соловецької в'язниці двох ув'язнених — А. Єленського і П. Кальнишевського. Останній, замучений цензами, маючи 110 років від народження, не викликав більше ніяких побоювань, і цар не хотів пропустити нагоду продемонструвати свою «людяність».

Г. Г. ФРУМЕНКОВ

⁴⁰ М. Колчин. Назв. праця, стор. 10—11.

⁴¹ А. С. Пругавин. Монастырские тюрьмы в борьбе с сектанством, М., 1905, стор. 87.

⁴² Газ. «Правда Севера», 6 січня 1961 р.

⁴³ ЦДАДА, фонд держархіву, розряд 7, оп. 2, 1801, спр. 3640, арк. 219.

⁴⁴ Див. «Справу про знищення Таємної експедиції і звільнення осіб, яких тримали по відомству її», ЦДАДА, фонд держархіву, розряд 7, оп. 2, 1801, спр. 3640

На допомогу викладачу історії

ТЕМАТИЧНИЙ ОБЛІК ЗНАНЬ З ІСТОРІЇ

В період комуністичного будівництва творчі шукання істориків-методистів спрямовані на подолання суперечності між швидким зростанням наукової і суспільно-політичної інформації та можливістю засвоєння її учнями. Шлях до розв'язання цієї проблеми вчителі історії та суспільствознавства вбачають у тому, щоб зосередити зусилля учнів на засвоєнні найважливішого матеріалу.

Одним з ефективних методів навчання цих предметів у старших класах є тематичний облік знань учнів. Його мета і завдання де в чому спільні з повторювально-узагальнюючими уроками. Але в даному випадку розв'язується більш широке завдання: оцінити знання всіх учнів з певного розділу програми і водночас доручити самим учням зробити узагальнюючі висновки по цьому навчальному матеріалу. Цим визначається своєрідність методики такого уроку.

У тих класах, де запроваджується тематичний облік, уроки дещо видозмінюються. На них ведеться поточний облік тільки тих знань, які зв'язують раніше вивчений матеріал з новою темою, тобто забезпечується вивчення нового матеріалу на базі вже засвоєного. Методика історії рекомендує повторення за зв'язками. Такий поточний облік займе на кожному уроці всього 3—5 хв., і завжди вистачить часу на головне: ґрунтовне опрацювання нового матеріалу і закріплення його в різних формах. Останнє стає можливим на кожному уроці, і при цьому є ще шанс оцінювати знання учнів.

Отже, поточний облік не усувається з уроків. Сама перевірка знань дедалі більше набуває навчального характеру, бо опирається не на домашнє завдання, а на роботу в класі. Учителю немає ніякої потреби переносити перевірку засвоєння нового матеріалу на наступний урок, бо така робота може бути виконана в ході закріплення нових знань на тому самому уроці. Тому й домашнє завдання перестає бути обов'язковим для кожного уроку і дається тільки тоді, коли воно носить творчий характер. Цим створюються стимули для виконання домашніх завдань, бо кожне з них міститиме елементи нового.

Ніколи не буде плідного навчання без самостійної роботи учнів удома. Але треба, щоб саме на уроці правильно поєднувалися зусилля вчителя та учня в навчальному процесі і щоб тягар у навчальній роботі не перекладався на домашнє завдання, щоб його необхідність була мінімальною.

Учитель звичайно планує в класі на кожну чверть по два-три уроки тематичного обліку з великих розділів курсу (через 8—15 уроків) і один — по вивченій частині хронології.

Учнім заздалегідь роз'яснюється порядок здійснення тематичного обліку і одночасно дається план відповідного уроку. Запитання треба сформулювати так, щоб учні могли міркувати і робити висновки самі, внаслідок аналізу вивчених історичних фактів.

З іншими учителями даного класу слід домовитися, щоб вони на той час не переривали учнів домашніми завданнями.

Учитель перед уроком тематичного обліку знань визначає, кому з учнів слід виставити залікову оцінку за даними поточного опитування, кого перевірити епізодично (якщо даних поточного обліку для виставлення оцінки недостатньо), а кого — більш ґрунтовно. Це єдине в організації уроку, про що учитель не повідомляє учнів наперед.

Тематичний облік знань здійснюється на одному-двох уроках (залежно від кількості учнів) в присутності всього класу в формі фронтальної бесіди з питань, що їх має кожен учень. Припустима постановка й інших питань, якщо вони деталізують, конкретизують план уроку і підводять учнів до необхідних висновків. Така необхідність може виникнути, коли відповідає слабкий учень і йому слід допомогти мислити у вірному напрямі.

Якщо кілька учнів недостатньо перевірені, то цю роботу не слід переносити на післяурочний час, а краще завершити на початку наступного уроку.

До тематичного опитування готуються і ті учні, яких учитель уже оцінив під час поточного обліку, тому на даному уроці інколи уточнюються оцінки.

Звичайно, тематичний облік — не екзамен, і учитель визначає ступінь засвоєння учнем певного розділу як за відповідями зараз, так і за ступенем активності на попередніх заняттях.

Після кожного облікового уроку учні, які показали незадовільні знання, мають можливість протягом тижня одержати консультацію і виправити оцінку. Ніколи не було в нашій практиці випадку, щоб учень не скористався цим правом. Отже, прогалини в знаннях виявляються своєчасно і не просто фіксуються «двійкою», а усуваються в процесі навчання. Сам цей метод перевірки і обліку знань та система роботи виховує в учнів бажання працювати.

При поширеній нині системі перевірки знань учнів остаточне рішення про оцінку учня за чверть учитель виносить в кінці чверті. Учень часом працює ривками, сподіваючись виправитися в останні дні чверті. При введенні тематичного обліку навчальні стимули діють протягом усієї чверті. Це полегшує боротьбу школи за розв'язання проблеми неспішності й недисциплінованості учнів.

Однак тематичний облік знань неможливий без умілої постановки поточного опитування. У тісному взаємозв'язку цих двох видів перевірки — успіх справи.

З введенням тематичного опитування з кількох предметів в одному класі необхідно рівномірно розподіляти відповідні уроки протягом кожної чверті. Таку координацію можуть здійснювати директори і завучі середніх шкіл.

Позитивний вплив нової системи перевірки знань учнів 9—10 класів має безсумнівний виховний вплив. Учні відчувують більшу відповідальність за результати своєї праці і працюють сумлінніше. Зростає їх інтерес до уроків нової структури, що забезпечує творчий, дослідницький характер роботи учнів. Усувається і їх перевантаження.

Шкільне тематичне опитування у масовій школі дедалі поширюється. Його методика вдосконалює творча армія вчителів і цим допомагає нашій школі озброїтися ще одним ефективним засобом у боротьбі за високу успішність та комуністичне ставлення учнів до праці.

П. С. ДИШЛЕВИЙ

ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРИКАТУРИ НА УРОКАХ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Серед різноманітних засобів унаочнення новітньої історії почесне місце займають карикатури, що відповідають політичній напругності та загостреності цього курсу. Карикатура приваблює старшокласника своєю лаконічністю і виразністю, сприяє розвитку його схильності проявляти активне ставлення до відтворених художником подій, бути співчасником творчого осмислення їх суті. Цей засіб унаочнення дещо гіперболізує суттєві якості або особливості явища політичного життя, саме на них акцентуючи увагу глядача.

Застосування карикатур учитель починає з характеристики цього жанру образотворчого мистецтва. Вираз карикатура походить від італійського *caricature* — перебільшувати, переантажувати. Це — сатиричний або гумористичний малюнок, головний значення викривати, висміювати, осуджувати вади соціального та побутового характеру.

Після ознайомлення учнів з деякими типовими політичними карикатурами відомих радянських або зарубіжних авторів пояснюємо, чому в курсі новітньої історії ширше вдаватимемося до застосування таких зображень. Цей період історії людського суспільства насичений надзвичайно складними й важливими політичними подіями, які не проходили поза увагою видатних карикатуристів. Крайні з них давали цим подіям політичну оцінку в гострій сатиричній інтерпретації, виконували справжній сенс завуальованих політиками явищ, осуджували їх, переводячи з мови логічних понять на мову зорових образів.

На сторінках періодичної преси нерідко зустрічаємо політичні карикатури кращих радянських та зарубіжних майстрів: Кукриніксів, Бор. Єфімова, Ю. Ганфа, Херлуфа Бідструпа, Лео Хааса, М. Абрамова, В. Фомічова, Гр. Оганова, О. Козюренка, В. Литвиненка та ін. Наголошуємо й на документальній достовірності політичних карикатур, що не менш важливо для вивчення історії. З великого числа політичних карикатур для роботи добираємо ті, які найкраще допомагають конкретизувати факти навчальної програми.

В ході уроку з допомогою епідіаскопа спрямовуємо зображення карикатури на екран денного світла. Ще більший інтерес старшокласників викликають заздалегідь виготовлені, збільшені з допомогою того самого приладу репродукції.

Особливо легко відтворювати лінійні, штрихові малюнки загостреним тушовим олівцем на жорсткій поверхні ватманського або олександрійського паперу. Для цього ніяких художніх здібностей не потрібно. Якщо ж епідіаскопа немає, в школі завжди знайдуться здатні до малювання учні, які за завданням учителя залюбки скопіюють у збільшеному вигляді нескладні зображення політичної карикатури.

Розмір такої копії має відповідати стандартному аркушу ватмана, щоб сприймалася вона без напруження з найбільш віддаленої точки класної кімнати.

На уроках новітньої історії карикатури застосовуються так само, як будь-які інші засоби площинного унаочнення.

Спираючись на спостережливість учнів, з їх активною участю, учитель розкриває зміст зображуваного, аналізує твір. Належну увагу слід приділяти художнім особливостям і творчій манері автора. Адже кожний відомий митець має свій власний творчий почерк, ознайомлення з яким розширює естетичний діапазон учнів. Необхідно навчити старшокласників добре розбиратись у зіткненні ситуацій, гріслів, контрастних зіставленнях та протиставленнях, таких характерних для карикатури. Учитель повинен повнін використати авторський або редакційний коментар до зображення, що розглядається. Корисно навідними запитаннями активізувати мислення учнів, підвести їх до розкриття історичної суті малюнка.

Застосування карикатур здійснюється в органічній єдності з іншими засобами унаочнення та конкретизації навчального матеріалу. Розбір карикатури включається в розповідь або бесіду вчителя для більш яскравого розкриття суті тих подій, що вивчаються.

Вивчаючи всесвітньоісторичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, використовуємо карикатуру В. Дені «Привид бродить по Європі» (1924 р.). Наведена в заголовку перша фраза «Маніфесту Комуністичної партії» символізує торжество ідей цього визначного твору марксизму в перемозі Великого Жовтня. Комунізм перетворився у нездоланну силу, яку художник зобразив буквально кількома штрихами у вигляді гігантської постаті робітника з рушницею. Ця грізна фігура навісає над дуже занепокоєними імперіалістами, що в циліндрах сидять за столом. Ставимо учням запитання: Чи випадкова пропорційна невідповідальність в розмірах постатей робітника і капіталістів? Чому художник показав служителів капіталу такими жалюгідними?

Старшокласники приходять до вірного висновку про те, що Великий Жовтень відкрив нову еру в історії людства — еру торжества соціалізму, розкріпачення трудящих від ярма капіталу під керівництвом світового робітничого класу, банкрутства жалюгідної купки імперіалістів.

У перші роки Радянської влади художники часто випускали карикатури у вигляді плакатів. Це давало змогу краще донести їх зміст до найширших народних мас.

Розповідаючи про утворення Комінтерну, використовуємо плакат В. Дені «III Інтернаціонал» (1921 р.). Міцна робітнича рука на темному фоні з'єднана з написом «III Інтернаціонал» у вигляді блискавки. Ця «блискавка» звалила з ніг розгубленого капіталіста.

Ця карикатура добре передає те революційне піднесення, яке охопило капіталістичний світ під впливом Великого Жовтня. Важливу роль у згуртуванні революційних сил, спрямованих проти імперіалістичної реакції, відігравав Комуністичний Інтернаціонал.

Пропонуємо порівняти деталі: енергійну руку трудящої людини та пухлу, прикрашену персями, — експлуататора. Таке протиставлення допомагає розкрити суть зображеного.

Під час вивчення теми «Економічний розвиток капіталістичних країн в 1924—1939 рр.» згадуємо, що після провалу воєнної інтервенції проти країни Рад настала смуга визнання СРСР капіталістичними країнами, які прагнули встановити з ним вигідні для себе торговельні, економічні відносини. Цей важливий етап міжнародних стосунків знайшов яскраве відтворення в малюнку Б. Єфімова «Дипломатичні тертя в прийомній тов. Чичеріна», що був опублікований в газеті «Известия» в 1924 році. Через відхилені двері видно заклопотаного наркома Г. В. Чичеріна. Перед ним стовбичать буржуазні дипломати в традиційних циліндрах, з монокліями. Наввипередки один перед одним, зовсім неіделікатно штовхаючись, протягують свої грамоти-визнання. Вартовий червоноармієць вражений таким натиском. Ця карикатура викликає особливий інтерес учнів.

Наростання загрози другої світової війни активізувало боротьбу миролюбивих сил. Це знайшло відображення і в карикатурі. Висвітлюючи матеріал про утворення двох воєнних війни і боротьбу СРСР за мир і колективну безпеку, використовуємо малюнок Б. Єфімова «Звірі на свободі» (1936 р.). Ступаючи по-кошачому, підкрадаються Гітлер та Муссоліні у вигляді хижих звірів — вовка й шакала — до своїх жертв. Вираз скаженої люті не викликає тривоги ні у Даладье, ні у Чемберлена, які сидять на гіллі дерева, потираючи руки від задоволення. Таке саме почуття на обличчі дяді Сема, що виглядає з-за стовбура. Художник виразно показує, що агресія з самого початку не одержала належної відсічі з боку правлячих кіл Англії і Франції. Далі наводимо конкретні факти про те, як озброювалась Німеччина, спираючись на безпосередню англо-американську фінансову допомогу, як розгорталась фашистська агресія завдяки політиці «невтручання» західних держав.

Розповідаючи про віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР і утворення антигітлерівської коаліції, використовуємо роботу Кукриніксіів «Нещадно розіб'ємо і знищимо ворога!» (1941 р.). Віроломство ворога художники показують своє рідними містечкиними засобами: гітлерівська потвора прорвалася крізь текст Договору про ненапад між СРСР і Німеччиною, одягаючи маску миротворця і стиснувши парабелум. Та могутня постать червоноармійця всаджує багнет у приплюснуті череп маньяка. Це вселяє певність у глядача, що ворогу доведеться жорстоко розплачуватися за віроломство.

Під час висвітлення корінного перелому в ході другої світової війни та переможного наступу Радянської Армії учитель може використати яскраві карикатури з ювілейної виставки журналу «Перець», присвяченої 20-річчю визволення Радянської України від фашистських загарбників: «Над прірвою» (В. Гливенка та О. Козюренка), «За Дніпром-Славутою», «Казка українського лісу», «На Шпрее» (О. Козюренка) та ін.¹

Великий інтерес серед старшокласників викликають карикатури прогресивних зарубіжних авторів, що час від часу публікуються в журналах «За рубежом», «Новое время», «Крокодил», в центральних газетах «Правда», «Известия», «Комсомольская правда». Здебільшого цілком відповідають навчальним і виховним вимогам школи малюнки відомого датського художника-комуніста Херлуфа Бідструпа, який оперативні відгукується на найважливіші події сучасності і відтворює їх у своєрідній, неповторній манері — пристрасно і лаконічно, чітко підкреслюючи розвиток подій. Його малюнок незмінно супроводжується невеличким поясненням, діалогом персонажів або власним коментарем.

Особливо сильне враження на учнів справляють серії малюнків Х. Бідструпа на певну тему. За ними можна розгорнути цілу розповідь. Спадкоємність дій агресивних, реакційних сил імперіалізму в новітній час добре розкриває робота Х. Бідструпа «Естафета». Герінг передає факел, яким підпалював Рейхстаг, кривоногий потвори Геббельсу. Той — несамовитому фюреру. З готовністю простяг руку, щоб перехопити естафету, дуче Муссоліні. Останній передає її катові іспанського народу Франко. Потім факел пожеж та воєн знову опинився в Гітлера, який став роздумувати полум'я другої світової війни. Сконав Гітлер, факел антикомунізму підхопив Черчилль, передав Трумену. Цю серію карикатур доцільно використати в підсумковій бесіді на уроці «Агресивна зовнішня політика правлячих кіл імперіалістичних країн на чолі з США після другої світової війни».

При вивченні теми «Федеративна Республіка Німеччина» використовуємо карикатуру Херлуфа Бідструпа «Вставай, Німеччино!» Розгромлену імперіалістичну державу, зображену у вигляді жінки, підпирає дядько Сем. І відроджувана Західна Німеччина з його допомогою вже піднімає меч з ефесом, що являє собою фашистську свастику. Знайомимо учнів з текстом, яким автор супроводжує карикатуру: «Західні окупаційні власті на чолі з США домоглися поділу Німеччини і відродження німецької військової промисловості».

Розкриваючи агресивну зовнішню політику імперіалізму після другої світової війни, ми часто наголошуємо на тому, кому потрібні війни, в чітких інтересах розпалюються агресивні дії, заради якої мети. Демонструємо малюнок Х. Бідструпа «Кров і акції» (1950 р.). Учні бачать типових монополістів. Один з них розвалився в кріслі за масивним бюро своєї контори, з затиснутою між пухлими пальцями сигарою. Другий — біля таблиці дивідендів. Графічна крива не випадково піднімається круто в роки 1941—1945, після деякого спаду знову йде вгору напроти позначення «1950 р.».

Запитуємо учнів: Чим пояснити залежність між зростанням прибутків і цими датами? Які відомі зовнішньополітичні події припадали на ці роки? Учні згадують другу світову війну, початок агресії американського імперіалізму в Кореї.

Розповідаючи про подальше поглиблення загальної кризи капіталізму в післявоєнний період, учитель наводить нові факти розпаду світової колоніальної системи імперіалізму, використовуючи малюнок Н. Долгорукова «На колоніальному кладовищі», опублікований у газеті «Правда» 5 листопада 1964 р.

Учитель протиставляє агресивній політиці керівних кіл імперіалістичних країн на чолі з США боротьбу Радянського Союзу та соціалістичних країн за збереження миру. Це добре ілюструють два малюнки В. Фомічова «Два світи — дві конкретні справи...» (1965 р.). На першому зображений вихід льотчика-космонавта О. Леонова з корабля «Восход-2» в космічний простір, на другому — імперіалістичний хижак, що вчиняє розбійницький напад на Демократичну Республіку В'єтнам.

Досвід показує, що використання політичних карикатур на уроках новітньої історії цілком виправдовує себе. Цей засіб унаочнення може бути застосований кожним учителем і не потребує особливих зусиль та умов.

Н. М. МІНЗБЕРГ

¹ Журн. «Перець», 1964, № 19.

До історії міст і сіл Радянської України

«ТОПОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ХАРЬКОВСКОГО НАМЕСТИНЧЕСТВА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Серед джерел історії України другої половини XVIII ст. важливе місце посідають топографічні описи намісництва, що їх складали в зв'язку з проведенням губерньської реформи. Про значення, якого їм надавав російський уряд, свідчить указ сенату від 1 листопада 1777 р., де говориться, що Сенат заслухав рапорти Московського і Воронежського губернаторів і, розглянувши надіслані відомості про міста із зазначенням років їх заснування, географічного розміщення, кількості населення за станами, кількості прибутків по кожному місту і т. ін., вказав, що такі описи бажано б мати і з інших губерній¹.

Особливу увагу російський уряд приділив складанню топографічних описів українських намісництв у зв'язку з остаточною ліквідацією автономії України. О. Шафонський, автор «Черниговского наместничества топографического описания», в листі до генерала Єропкина писав, що Катерина II, «бажаючи мати про всі намісництва докладні топографічні або місцеві описи, в 1784 р. всім своїм намісникам або генерал-губернаторам указати веліла, щоб вони за надісланими до них начертаннями, доручили здібним людям зробити для особистого її величності користування такий опис про губернії взагалі і про повіті й міста зокрема»².

Відати топографічними описами було доручено статс-секретарю П. О. Сойманову. Саме до нього зверталися з листами малоросійський генерал-губернатор П. О. Румянцев у зв'язку з відправкою топографічного опису Київського намісництва, обіцяючи найближчим часом надіслати такі ж описи Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництв³, а також генерал-губернатор воронезький і харківський Чертков⁴.

Топографічні описи українських намісництв не всі однаково цінні, але всі вони містять великий матеріал з історії України другої половини XVIII ст. Для вивчення Слобідської України велике значення має «Топографическое описание Харьковского наместничества», вперше надруковане в Москві в 1788 р. і через 100 років перевидане професором Д. І. Багалієм з його ж передмовою. Крім цієї передмови та короткої замітки Черняєва в «Киевской старине» під назвою «Справка об авторе «Топографического описания Харьковскаго наместничества», інших досліджень про цей твір немає. Тимчасом документ надзвичайно цінний. Спершу автором його вважали директора Харківського училища І. Переверзева, про що чітко говориться в «Словаре русских светских писателей» митрополита Євгенія. Пізніше цю точку зору прийняли, як вказує Д. І. Багалій, харківські дослідники — О. Я. Єфименко та професор І. П. Сокальський. Але в 1886 р. у березневому номері «Киевской старины» з'явилася стаття Черняєва з твердженням про те, що автором «Топографического описания Харьковскаго наместничества» був капітан армії Н. Загоровський. Черняєв посилався на опубліковану в праці Бартенева «XVIII век» відомість цензора і префекта Московської слов'яно-греко-латинської академії ігумена Мойсея, який у лютому 1787 р. дозволив друкувати «Топографическое описание Харьковскаго наместничества» капітана армії Загоровського. Д. І. Багалій у згаданій передмові схилявся до думки Черняєва. Словник Брокгауза і Ефрона в одному місці приписує авторство цього опису Переверзеву, в іншому — Загоровському. Пізніше в «Русском биографическом словаре», виданому 1902 р., Д. І. Багалій висловив переконання, що автором опису все-таки був Переверзев. Таким чином, питання про авторство «Топографического описания Харьковскаго наместничества» остаточно не було вирішено.

У 1902 р. в Харкові вийшов «Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в военно-ученом архиве С.-Петербурга» І. Катаєва з короткою характеристикою «Топографического описания Харьковскаго наместничества».

¹ Полное собрание законов Российской империи, т. XX, стор. 567.

² М. Бережков. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание», Нежин, 1910, стор. 12.

³ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. ВУА, спр. 18767, арк. 1.

⁴ Там же, спр. 19134, арк. 1.

ства» 1785 р., що, як правильно вважав Д. І. Багалій, лежав в основі «Топографического описания» 1788 р., але, на жаль, Д. Багалій, вважаючи його загубленим, не використав. У фонді ВУА Центрального Державного військово-історичного архіву в Москві нам вдалося знайти «Топографическое описание Харьковского наместничества» 1785 р. Там же, а також у Харківському обласному державному архіві зберігається короткий витяг з цього опису з картами намісництва і повітів, який не має ніякої наукової цінності.

Розглянемо топографічні описи 1785 р. і 1788 р. Зіставлення й аналіз їх дають можливість чіткіше визначити авторство цих документів.

«Топографическое описание Харьковского наместничества» 1785 р. частинами надсилали П. О. Соїманову за підписом харківського і воронезького генерал-губернатора Черткова. Першу частину було отримано 3 вересня 1785 р., другу — 21 жовтня, третю — 2 листопада. Об'єднані, вони склали єдиний твір з трьох частин: I. О наместничестве вообще; II. О губернском и уездных городах; III. Об уездах Харьковского наместничества. В кожній частині на сторінках зліва ставилося запитання, справа — відповідь. Порівняння з топографічними описами інших намісництв, зокрема Київського, Новгород-Сіверського і Чернігівського, дає нам право говорити, що такі запитання російський уряд направляв усім губерніям для складання подібних описів. Автори топографічних описів намагалися якомога ширше відповісти на запитання. Але за межі відповідей виходять лише «Топографическое описание Черниговского наместничества» Шафонського і «Топографическое описание Харьковского наместничества» 1788 р. Хоч в основі останнього лежить опис 1785 р., але це різні документи, написані різними людьми. Постає питання: чому виникло два топографічних описи Харківського намісництва і хто їх складав?

Топографічний опис 1785 р. — це відповіді на згадані запитання. Очевидно, генерал-губернатор Чертков доручив складання опису якомусь офіцерові, можливо, тому ж Загоровському. Про те, що автор не українець і зовсім не зв'язаний з українським народом, свідчать його ж слова: «малороссияне», «они», «у них малороссиян». Автор не розумів побуту і звичаїв українського народу, а українське село відтворив у сентиментальному дусі. Змалювавши чистенькі, біленькі хатки, він твердить, ніби в кожній хаті завжди на столі лежить ситний хліб, а на свята рідко у кого не було баранячого м'яса чи птиці⁵. Він звинувачує українців у тому, що вони мало дбають про землеробство, зокрема говорить: «З природженого нахилу до неробства і забав,—видумали величезну кількість зайвих свят»⁶.

Зовсім по-іншому ставиться до українського народу автор топографічного опису 1788 р. Тут замість слова «малороссияне» вживається «українці», «Україна». В описі неодноразово підкреслюється розум і досвід українського народу, його позитивний вплив на великоросіян, які живуть на Україні і по сусідству. Автор з боєм визнає, що значна частина українських сімей дуже бідне. «Більшість,—говориться в описі,—животіє; однією сохою, одним серпом, однією косою і одним ціпом не багато напрацює, а буває, що такий господар пролежить самий гарячий час хворий, то й залишиться на рік без хліба, йде з усією сім'єю в найми або жебракувати»⁷. Автор підкреслює, що такий стан веде до зубожіння суспільства, а причини цього — у розподілі господарств, відокремленні дітей од батьків. Ідеал автора — великі родини. Він пропонує обмежити відокремлення синів, щоб не дробилося господарство. Відсутність багатств у українців намагається пояснити також їх характером. «Українці,—говорить він,—не користолобиві, не зажерливі, тому випускають з рук багато доходів, які потрапляють до інших, чужинців».

Що автор цього опису був місцевою людиною, говорять і детальні вказівки про те, в якому році яка була зима, які її наслідки, а також ряд інших подробиць. Він, мабуть, не належав до поміщиків, оскільки об'єктивно говорить про великі прибутки цього класу. Але автор не виступає і виразним інтересів селянства. Він прибічник приватної власності, представник панівного класу. Говорячи про шкоду, якої завдали лісам гуральні, автор підкреслює, що ця шкода особливо велика в громадських лісах. Сліди і залишки гуралень подібні, на його думку, до шляху саранчі, яка пожирає на полях рослинність і робить висновок: «Цією споглядальністю виправдовується право приватного володіння у віковій власності переважно перед правом громадського одноразового користування»⁸.

Автор опису 1788 р. — прибічник розвитку міст і торгівлі. Заявляючи, що «місто без торгівлі — неживий істукан», він виступає проти торгівлі в окремих селах, бо таке руйнує суть міста⁹. Отже, це погляди передової людини, представника панів-

⁵ ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 19134, арк. 21.

⁶ Там же, арк. 22.

⁷ Топографическое описание Харьковского наместничества, Харьков, 1888, стор. 37, 38.

⁸ Там же, стор. 32.

⁹ Там же.

ного класу, прихильника розвитку всього українського суспільства. Йому, як і багатьом іншим представникам української історіографії XVIII ст., властива ідеалізація українського народу, якому характерний «дух європейської людськості, відчуженість від азійської дикості», українці слухняні, але їм невластиве рабське плазування. Автор ідеалізує взаємовідносини між класами і вважає, що тут «дух загального змагання закриває дорогу деспотизму і монополії», а через це в українському суспільстві панують «тиша» і «життєва приємність»¹⁰. А те, що в описі 1788 р. читаємо документи, яких не існує в описі 1785 р., зокрема грамоти слобідським полкам, про заснування харківського училища, цікаві дані з подробицями про становище в училищі,— стверджує думку, що автором «Топографического описания Харьковского наместничества» 1788 р. був Іван Опанасович Переверзев, директор Харківського училища. Йому також належать «Краткие правила российского правописания для употребления малороссиян по свойству украинского диалекта». Капітан армії Загоревський, можливо, є автором топографічного опису 1785 р.

Чому Переверзев вирішив скласти новий топографічний опис? Нам здається, на це запитання можна відповісти, виходячи з поглядів самого Переверзева. Топографічний опис 1785 р., як ми бачили, не відбивав інтересів слобідсько-українського суспільства, невірно висвітлював багато питань, складених строго офіційно, як відповіді на запитання. Тоді уже був написаний топографічний опис Шафонського з широким історичним вступом і докладним викладом матеріалу, про який чув і з яким, очевидно, був знайомий Переверзев. Ось чому Переверзев узявся за перо.

В описі 1788 р. є історичний вступ, як і у Шафонського, а сам опис має назву «Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению деяний и хронологии из татарской истории Баядур-хана-Абулгадзи, Российской истории князя Щербатова, Начертания европейской истории Годфрида Ахенвалла и политической истории Самуила Пуффендорфа». Джерелами для його написання були, як бачимо, найпоширеніші в XVIII ст. історичні твори, на основі яких подано історичний вступ. У ньому говориться про загарбання російських земель Литвою і Польщею та про становище українських земель у складі цих держав, воз'єднання України з Росією. У вступі, подібні до інших історичних творів XVIII ст., вказується на спільність походження російського, українського й білоруського народів. Проте автор невірно висвітлює утворення української народності, заявляючи, що причиною цього було тільки відокремлення українських земель від Великої Росії. У вступі є чимало помилок, повторених Переверзевим за Пуффендорфом, перекручені прізвиська, невірні дати. Так, територія слобідських полків ніби доходила аж до Азовського моря, Чаплинського названо Яринським і т. ін. Зовсім не висвітлено боротьбу українського народу проти пансько-шляхетської Польщі, хоч автор згадує Наливайка і Павлюка. Вступ, загалом, не має великої цінності для сучасника. Але друга його частина, власне опис Харківського намісництва, містить чимало дуже важливих для історика матеріалів.

Характерно, що ця частина опису Переверзева значною мірою повторює опис 1785 р., подекуди навіть текстуально, хоч автор дає свою оцінку того чи іншого явища. Джерелами, як це видно з тексту, були офіційні матеріали. Саме з них узято дані про кількість населення, кушів, міщан, цехових, однодворців, селян, про податки, взяті із останньої, четвертої ревізії. В описі вказується й на інше джерело — межові книги. Як відомо, в той час у Слобідській Україні межкування фактично вже закінчилося. Для написання топографічного опису використано інші офіційні дані й відомості, що їх, очевидно, було підготовлено спеціально для цього за наказом генерал-губернатора.

Ще до відкриття намісництва, як вказує Д. І. Багалій, з'явилося кілька офіціальних описів Харківщини. Це «Екстракт о слободских полках» з детальним історико-географічним описом, «Описание городов и знатных местечек в провинциях Слободской губернии 1767—1773 гг.», «Ведомости о провинциях и комиссарствах Слободско-Украинской губернии и состоящих в оных местечках, селах, деревнях и находящихся в оных жителях мужского и женского пола и подразделением их на сословия», складені в 1773 р. для відомого мандрівника Гульденштедта і використані для опису.

Опис 1785 р. надзвичайно багатий на статистичні дані, яких немає в описі 1788 р.

Взявши за основу топографічний опис 1785 р., Переверзев доповнив його іншими офіціальними даними, архівними документами і власними спостереженнями, зокрема, відомостями про купівлю хліба населенням Харківщини, розвиток культури, навів жаловані грамоти слобідським полкам і т. ін. Окремі дані Переверзева розходяться

¹⁰ Топографическое описание Харьковского наместничества, 1888, стор. 42.

з даними опису 1785 р., що говорить про те, що автор уточнював їх, використовував пізніші відомості.

Чимало достовірних даних, наведених у топографічному описі Харківського намісництва, робить його важливим джерелом для вивчення історії Слобідської України останньої чверті XVIII ст. Давши історію виникнення слобідських полків, автор детально описує міста Білгородської лінії. Викликають інтерес грамоти слобідським полкам. У грамотах 1668 і 1669 років, відзначаючи вірну службу сумського полковника Г. Кондратьєва, сотників, атаманів і всіх «жителів усякого чину і віку», російський уряд жалував слобідським поселенцям право «промишляти в своїх містах різними промислами безоборочно і безмитно»¹¹. Грамоти дають можливість простежити процес заселення Слобідської України, становити слобожан у другій половині XVII ст. Автор говорить про систему управління в полках, управління Слобідською Україною з боку Росії, зазначає, що «слобідські всі чини здебільшого були вихідцями з дворянства або старшинських дітей, а із простолюдинів рідко»¹². Далі детально описується географічне положення Харківського намісництва, його ґрунт, клімат, ріки, озера. На ріках багато гребель і тому немає рік судноплавних. Велика увага приділяється лісам, але зазначено, що вони здебільшого приватні, належать поміщикам і козакам. Незначна кількість громадських лісів є власністю цілих сіл. Тут ліси погані, не охороняються. Автор повністю підтримує економічні заходи уряду щодо передачі лісів поміщикам після межування. Тут же говориться про 976 винокурних заводів на Харківщині. Автор незадоволений тим, що винокурні мають і селяни, бо саме вони спустошують ліси. «Сія всезагублююча лісів язва пожирала в один рік здобутки цілих століть»¹³, — пише він.

Значне місце приділено землеробству: описові ґрунту, характеристиці способів обробітку землі, наведено дані про врожайність. На Слобідській Україні більше сіють ярового хліба, ніж озимого, зазначає автор, бо «бувають непогожі мокрі або безснігові зими, коли озимий посів часто випрізає»¹⁴. Переверзєв намагається відвернути звинувачення автора опису 1785 р. і пояснити, чому на Слобожанщині мало виробляли і багато ввозили хліба. На його думку, причиною цього була велика кількість військ, винокурень, а також некорислюбний характер українців, а головне — їхнє бідарство.

Крім землеробства і скотарства, жителі Слобідської України займалися гуральництвом, садівництвом, про що й розповідається в описі. Продукти здебільшого продавали. Автор детально змальовує ремесло, називаючи ремісничі спеціальності в губерньському й повітових містах. Лише в Харкові нараховувалося близько 20 ремісничих спеціальностей: чоботарі, римарі, кушніри, шаповали, столярі, склорізи, колісники, стельмахи, бондарі, мідники, шлюсарі і т. п. Ремісники об'єднувалися в цехи.

Цінні для нас сторінки про широкий розвиток сільських промислів і становище сільських ремісників, які через нестачу землі, ніякого хліборобства не мали, або мали обмаль, а під час жнив йшли на заробітки в степові місця. Це були, як бачимо, сільські напівпролетарі.

Велике місце в «Топографическом описании Харьковского наместничества» відведено торгівлі. Ярмарки відбувалися не тільки в містах, а й у селах, приватних і казенних слободах. На них продавалося багато іноземних товарів, а особливо російських: мідь, залізо, чавун, кришталь, скло, продавалося багато волзької, донської і дніпровської риби, коней, рогатої і дрібної худоби, сала, шкір, сукольних кафтанів, шерстяних ковдр, вовни, воску, меду, льону, овочів і т. п. Особливо цінні відомості про стан торгівлі в Харківському намісництві наводяться в топографічному описі 1785 р. Ми дізнаємося, звідки і які товари привозять на Харківщину, на яку суму їх продають. Так, сукиї, оксамиту, плюшу та інших шовкових тканин, що привозять з-за кордону і з Росії, продається на 250 тис. крб. з кредитом, залізних виробів, дерев'яного посуду, взуття — на 40 тис., горілки місцеві купці продають на 15 тис. і т. п.¹⁵ Ці дані, можливо, не зовсім точні, знайомлять як з станом торгівлі, так і з розвитком окремих промислів на Слобідській Україні.

У топографічному описі 1785 р. багато місця приділено питанню про державні прибутки з Харківського намісництва. Тут наводяться дані про загальну суму державних прибутків намісництва, з яких статей вони складалися, які податки і згідно з якими законами й указами платили купці, міщани, ремісники, однодверці, селяни і т. п. Дані опису показують, що лише неокладних податків народні маси платили 19 видів.

Цікаво читати про зовнішній вигляд міст, характер будов, шляхи сполучення, пошту, а також органи управління. Для управління Слобідською Україною існували:

¹¹ Топографическое описание Харьковского наместничества, 1888, стор. 14.

¹² Там же, стор. 18.

¹³ Там же, стор. 31.

¹⁴ Там же, стор. 33.

¹⁵ ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 19134, арк. 35.

губернське правління, де засідали генерал-губернатор, губернатор і два радники, палати — казенна, кримінальна, громадянська. Губернськими установами були: совісний суд, верхній земський суд, губернський магістрат, верхня розправа, громадська опіка. На чолі міста стояв городничий. До міських установ належали повітовий суд, повітове казначейство, дворянська опіка, нижній земський суд, міський магістрат, нижня розправа, сирітський і словесний суд. Крім того, на все намісництво поширювалася влада дворянського предводителя, був один губернський землемір, архітектор, механік. Лікарів на все Харківське намісництво нараховувалося 12¹⁶.

На сторінках опису знайшли характеристику культури й побут українського народу. Детально змальовано Харківське училище і колегіум, предмети, які там викладалися, кількість учнів, їх житлові умови. Як і в топографічному описі Шафонського, тут багато матеріалу етнографічного, особливо в описі 1785 р.: одяг українців, багатих і бідних, чоловіків і жінок, взуття, будови, хатне вбрання, обряди. Автор розповідає про численні могили.

Велику цінність мають матеріали про повітові міста. Опис цих міст зроблено за єдиним планом: географічне положення, рік заснування (іноді даються невірні дати), кількість жителів в місті й повіті, їх головне заняття, герб, кількість сіл, слобід, хуторів у повіті, землі, лісу і т. п.

Дані «Топографического описания Харьковского наместничества» про соціально-економічний, політичний і культурний розвиток Слобідської України доповнюють матеріали архівів і роблять його важливим джерелом історії України.

М. А. ЛИТВИНЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Про час виникнення Кам'янця-Подільського історики висловили багато цікавих думок, часом протилежних. Деякі з них відзначали, що Поділля в часи князювання Ярослава (1019—1054) входило до складу Давньоруської держави. М. Молчановський¹, наприклад, твердив, що перша згадка про територію сучасного Поділля відноситься лише до 1100 р., коли князі на Вітичевському з'їзді віддали Давиду Ігоровичу замість Володимира Божський (на р. Півд. Бузі) та інші міста. За свідченнями вірменських літописів, у 1062 р. вірмени — вихідці з міста Ані, що допомагали київському князю Ізяславу в боротьбі з половцями, поселилися у Києві, Кам'янці на Поділлі та інших містах Русі². Л. Коваленко висловив думку про те, що питання про час виникнення Кам'янця-Подільського не обмежується історією самого міста, мова повинна йти про Поділля за часів Давньоруської держави³.

Дехто з істориків, посилаючись на карту грецького географа К. Птоломея, вважав, що Кам'янець-Подільський як місто уже існував у II ст. н. е. під назвою Клепадава⁴. Інші висловили сумнів щодо вірогідності цих відомостей і на підставі свідчень пізніших джерел віднесли час заснування Кам'янця-Подільського до 2-ої половини XIV ст.⁵

Упорядники географічного покажчика до перших восьми томів Повного зібрання руських літописів вважали, що в давньоруський період існувало два міста з однаковими назвами: Кам'янець-Волинський і Кам'янець-Подільський. В залежності від цього вони всі літописні події, які зв'язані з Кам'янцем, розподілили між двома однойменними містами⁶. М. Карамзін, С. Соловйов, Д. Зубрицький⁷ під літописним Кам'янцем давньоруських часів розуміли Кам'янець-Подільський; М. Барсов, М. Даш-

¹⁶ ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 19134, арк. 17.

¹ Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года, К., 1885, стор. 69—70.

² Див. В. К. Восканян. Древняя Русь и Украина в судьбах армян. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, Ереван, 1961, стор. 59—92.

³ Л. А. Коваленко. З історіографії Поділля. Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції, Хмельницький, 1965, стор. 53.

⁴ С. М. Середонин. Историческая география. Пг., 1916, стор. 62.

⁵ Див. Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. 2, Спб., 1843, стор. 350; Летописец Великих князей Литовских, «Воспоминание на 1852», кн. 5, Спб., стор. 16.

⁶ Див. Указатель к первым восьми томам ПСРЛ. Указатель географический, Спб., 1907.

⁷ Н. М. Карамзин. История государства Российского, т. 4, Спб., 1892, стор. 9, прим. 12; С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. 2 (т. 3), М., 1960, стор. 144, прим. 278; Д. И. Зубрицкий. История древнего Галицко-Русского княжества, ч. 3, Львов, 1855, стор. 137.

кевич⁸ та інші — Кам'янець-Волинський. О. Андріяшев від Кам'янця-Подільського відрізняв Кам'янець-Волинський, Кам'янець-Литовський (або Лоснянський), Кам'янець (Камінь)-Каширський і Кам'янець-Кобринський⁹. Упорядники географічного покажчика до 2-ої кн. С. М. Соловйова «Історія Росії» відомості про Кам'янець розподілили між Кам'янцем-Волинським, Кам'янцем-Подільським і Кам'янцем-Литовським¹⁰ (окремо виділено також Кам'янець на р. Лосні, хоч це той же Кам'янець-Литовський). Таке розмежування цілком відповідає пізнішим літописним свідченням.

Звернемося до документів, які й допоможуть з'ясувати нам поставлене питання. В кінці XII ст. один з Кам'янців належав волинському князю Роману Мстиславичу, який ворогував з київським князем Рюриком Ростиславичем і галицьким князем Володимиром Ярославичем. Літопис розповідає, що в 1196 р. ці князі змовилися між собою і напали на володіння Романа. Володимир напав на Перемишль, а син київського великого князя Ростислав Рюрикович разом з «чорними клобуками» пограбував волость Романа біля Кам'янця¹¹.

Упорядники географічного покажчика вважають, що ця подія відбулась біля Кам'янця-Подільського. З тексту літопису видно, що події спочатку розгорнулися в районі міста Полонного, а потім поширилися на Кам'янець. Пізніше було доведено, що тут мова йшла про Кам'янець-Волинський, розташований на лівому березі р. Случ. На захід від нього на відстані 12—13 км на р. Хоморі стояло місто Полонне.

Згадка про Кам'янець є також у літописі в зв'язку з подіями кінця 20-х років XIII ст. Київський князь Володимир разом з Михайлом Чернігівським напав на володіння Данила і оточив Кам'янець. В цьому поході брали участь «куряны (жителі Курська.— С. Г.), и пиияци, и новгородци (сіверські.— С. Г.) и туровьци»¹². Під Кам'янець прибули також половці на чолі з Котяном¹³.

Для боротьби з таким військом у Данила не вистачало сил, тим більше, що галицькі бояри були в союзі з київським князем. Данило вирішив продовжувати боротьбу іншим шляхом. Він звернувся до Котяна з проханням: «Отче! Измяти войну сю, прїими мя в любовь себе»¹⁴. Котян відокремився від союзників, «...взя землю Галичскую иде въ землю Половецкую и не обратися къ нимъ». (Тут мова йде про тих, хто штурмував Кам'янецькі укріплення)¹⁵. Упорядники географічних покажчиків до перших восьми томів Повного зібрання літописів і 2-ої кн. С. М. Соловйова «Історія Росії», на нашу думку, цілком обгрунтовано пов'язали ці відомості з Кам'янцем-Подільським¹⁶. З лаконічних літописних свідчень можна зробити такий висновок: залишивши князів біля Кам'янця-Подільського, половці пограбували південно-східну частину Галицької землі (Пониззя) і пішли в степи, які починалися на схід від Ушніці.

На наш погляд, упорядники географічного покажчика допустили помилку, коли віднесли факт нападу на Кам'янець галицьких бояр і болоховських князів у 1235 р. до Кам'янця-Подільського. Літопис чітко визначає район дій: «Придоша галичане на Каменецъ и вси болоховьски князи съ ними, и повоеваша по Хомору и поидоша ко Каменцю, вземши полонъ великъ поидоша»¹⁷. Річка Хомора, як відомо, розташована на Волині, на відстані 10—12 км від Кам'янця-Волинського. Виходить, що і згаданий у літописі Кам'янець слід шукати в цьому районі. Відзначимо, що аналогічну неточність допустили автори географічного покажчика до 2-ої кн. «Історії Росії» С. М. Соловйова¹⁸.

Особливе значення для розгляду нашої теми мають події 1240—1241 рр. Дізнавшись про взяття Києва, великий князь Михайл, який перебував у цей час на Волині, виїхав у Польщу, а галицько-волинський князь Данило — в Угорщину просити допомоги для боротьби з татаро-монголами¹⁹. Батий поспішав на захід, щоб до їх повернення захопити Галицько-Волинську Русь: «Батыю же вземшоу градъ Кыевъ и слышавшу ему о Даниле, яко въ Угрехъ естъ, поиде самъ Володимеру и приде къ городу Колодязьну, и постави порока 12 и не може розбїти стѣны, и начать пере-

⁸ Н. П. Барсов. Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885, стор. 117, прим. 209; Н. Дашкевич. Княжение Данила Галицкого, К., 1873, стор. 52.

⁹ А. М. Андріяшев. Очерки истории Волинской земли до конца XIV в., К., 1887, стор. 74.

¹⁰ С. М. Соловьев. Назв. праця, стор. 761.

¹¹ ПСРЛ, т. 2, стор. 149.

¹² Там же, стор. 167.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Див. Указатель к первым восьми томам ПСРЛ. Указатель географический; С. М. Соловьев. История России, кн. 2.

¹⁷ ПСРЛ, т. 2, стор. 174.

¹⁸ С. М. Соловьев. Назв. праця, стор. 134, 761.

¹⁹ ПСРЛ, т. 2, стор. 178.

мовляють люди; они же послушавше злого съвета его, передашася и сами избити быша. И приде Каменцю, Изяславию, взять я; видевь же Кремянець градъ Данилов, яко невозможно прияти ему, и отыде от них, и приде къ Володимерю, и взя и копьемъ и изби и не щадя, также и градъ Галичъ, нныи грады многи, им же несть числа»²⁰. На основі цього тексту зроблено висновок про те, що татаро-монголи після взяття й зруйнування Києва просувались на Галицько-Волинську Русь Київсько-Бельським шляхом (через Котельницю, Колодажин, Кам'янець, Ізяслав, Кременець, Данилов)²¹.

Це твердження дістало повну підтримку в історичній науці.

Виникає питання, чи справді татаро-монголи просувались на захід лише одним шляхом — Києво-Бельським, а згадуваний у літописі Кам'янець — це Кам'янець-Волинський?

У давньоруський період на захід від Києва пролягало ще два шляхи: Києво-Холмський (через Дорогобуж, Пересопницю, Луцьк, Володимир) та Києво-Галицький (через Божський, Кудин, Меджибж, Теребовль).

Батиеві орди не могли не спустошити широко відомі своїм багатством міста Пониззя — Кам'янець (Подільський), Бакоту, Калюс, Ушницю, Онут, Василів.

Про ці міста Поділля у літописі ми не маємо згадки. Мабуть, перші літописці, взявши за основу головний шлях просування татаро-монголів на захід — Києво-Бельський, записали лише ті міста, які відзначились під час оборони або зуміли встояти під натиском Батиевих орд.

Відомості про боротьбу населення двох міст Кам'янців літописець не розрізняє, а подає як факт, що стосується одного міста.

Пізніший автор записав, що Кам'янцем-Подільським татаро-монголи не змогли оволодіти²². І це цілком ймовірно. Якщо татаро-монголи не змогли взяти Колодажина і Данилова, то тим більше вони не змогли б оволодіти Кам'янцем на Поділлі, відомим своїми неприступними природними укріпленнями.

З літопису можна зробити висновок, що Кам'янець-Волинський татаро-монголи взяли й зруйнували, а Кам'янцем-Подільським вони не змогли оволодіти.

Важливе значення в з'ясуванні історії давньоруського Кам'янця мають археологічні матеріали. Протягом 1964—1965 рр. науковими працівниками Кам'янець-Подільського педінституту та історичного музею проведено розвідувальні археологічні дослідження на території старого міста і Кам'янецької фортеці. На лівому березі р. Смотрич біля Гончарної башти виявлено культурний шар IX—X ст., представлений типовою слов'янською керамікою того часу²³. На території старого міста знайдена також кераміка XI—XII ст.²⁴ Біля башти Денної (Кам'янецька фортеця) виявлено суцільний шар XII—XIII ст. Він представлений великою кількістю зразків типового для тих часів керамічного посуду²⁵. Археологічні знахідки свідчать про існування Кам'янця уже в IX—X ст.

С. К. ГУМЕНЮК

²⁰ ПСРЛ, т. 2, стор. 178.

²¹ А. М. Андриашев. Назв. праця, стор. 74.

²² ПСРЛ, т. 2, Спб., 1843, стор. 339 (Густинський літопис).

²³ І. С. Винокур, С. К. Гуменюк. Археологічні пам'ятки Хмельниччини, Кам'янець-Подільський, 1965, стор. 32; С. К. Шкурко. Археологические наблюдения за земляными работами в г. Каменце-Подольском. Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції, Хмельницький, 1965, стор. 83—84.

²⁴ І. С. Винокур, С. К. Гуменюк. Назв. праця, стор. 32; С. К. Шкурко. Назв. праця, стор. 83—84.

²⁵ Там же.

Огляд джерел та літератури

РАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ПРО ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Перемога Радянського Союзу, як і поразка німецького фашизму, була історично обумовлена, стала закономірним наслідком переваг радянського суспільства й соціалістичної системи господарства. Головний і основний урок минулої війни полягає в тому, що всьому світові було доведено непереможність нового суспільного ладу — соціалізму. Водночас досвід війни переконує, що в нашу епоху всі воєнні авантюри імперіалістів повертаються врешті проти них самих.

В 1965 р. волелюбні народи світу відзначали 20-річчя перемоги антигітлерівської коаліції над фашистською Німеччиною та її союзниками. Урочисте святкування цієї дати в Радянському Союзі й за кордоном показало, що тема Великої Вітчизняної війни залишається актуальною й злободенною.

Вивчення її досвіду допомагає прогресивному людству розпізнавати джерела воєнної загрози, посилювати боротьбу за зміцнення безпеки. В. І. Ленін, говорячи про необхідність вивчення досвіду воєн, щоб використовувати його для захисту країни, писав: «Треба пояснити людям реальну обстановку того, яка велика таємниця, в якій війна народжується... Треба пояснити людям з усією конкретністю ще і ще раз, як стояла справа під час останньої війни і чому вона не могла стояти інакше»¹. В. І. Ленін підкреслював, що роз'яснити це питання треба з надзвичайною докладністю, розповідаючи і аналізуючи, що було під час попередньої війни, в чому полягала сама суть питання, без знання якої ні про яку боротьбу проти війни не може бути й мови². Комуністична партія завжди пам'ятає ці мудрі слова свого вождя.

Події Великої Вітчизняної війни продовжують перегукуватися з подіями сучасного міжнародного життя. І тому сучасність висуває перед істориками як важливе завдання об'єктивно показати історію минулої війни. Знання історії необхідне не тільки для правильного усвідомлення минулого, а й для передбачення майбутнього. Саме тому В. І. Ленін приділяв велику увагу вивченню історії воєн. «Смішно не знати воєнної історії», — говорив він³. Велике пізнавальне значення має висвітлення подій, зв'язаних з визволенням Радянської України від німецько-фашистських окупантів.

В 1943—1944 рр. Червона Армія мала перед собою одне з найважливіших завдань — визволити з-під фашистського ярма мільйонні маси трудящих України, використати людські ресурси для перемоги над ворогом, відбити у противника величезну господарську базу. Результати наступальних операцій на Україні мали вирішальний вплив на весь хід Великої Вітчизняної війни та наслідки другої світової війни загалом. Отже, в історіографії Великої Вітчизняної війни тема звільнення України займає особливе місце. Вона привернула увагу істориків ще в ході війни. В післявоєнні роки її розробляють набагато інтенсивніше.

Понад двадцять років існує радянська історіографія Великої Вітчизняної війни. Але досі величезна робота, проведена громадянськими, воєнними істориками й мемуаристами, архівістами, не дістала ще достатнього узагальнення. В ряді статей радянських істориків опублікованих в 1961—1964 рр.⁴, ця прогалина заповнена лише частко-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 395.

² Там же, стор. 397.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 87.

⁴ А. В. Карасев. Краткий обзор литературы по истории Великой Отечественной войны. «Вопросы истории», 1961, № 6; його ж. Разработка истории Великой Отечественной войны. «Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС», 1962; И. В. Ставицкий, Г. А. Куманев. Литература о деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны. Краткий обзор. Вопросы истории КПСС, 1961, № 5; А. И. Широков. Обзор источников истории КПСС. Курс лекций, 1961. И. Прочко. Мемуарная литература о Великой Отечественной войне. «Военно-исторический журнал», 1961, № 5; А. П. Беляков. Историография трудового подвига рабочего класса в годы Великой Отечественной войны. Некоторые проблемы истории советского общества (Историография), 1964; А. М. Самсонов. Изучение истории великой битвы на Волге. «Вопросы истории», 1963, № 1; Обзор основных советских и зарубежных источников и литературы по проблемам внешней политики СССР и международных отношений 1939—1945 годов. История международных отношений, т. II, 1939—1945 гг., 1962.

во. Великий крок у розвитку радянської історіографії минулої війни зроблено з виходом у світ 6-го тома «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу», що містить у собі ґрунтовний історіографічний нарис⁵.

Розвиток історіографії Великої Вітчизняної війни можна розділити на три періоди: Вітчизняна війна (1941—1945), від закінчення війни до XX з'їзду, після XX з'їзду КПРС. Дослідженню історії визволення Червоної України в радянській історіографії присвячено ряд книг, брошур і статей. Авторами цих книг є прославлені воєначальники Радянської Армії, командири партизанських з'єднань, відомі письменники, спеціалісти-історики, учасники боротьби за визволення Радянської України.

За час війни і першого післявоєнного десятиліття публікувались, головним чином, невеликі книги, брошури і статті, що в них порушувались тільки окремі питання, пов'язані з загальним процесом переможної боротьби Червоної Армії за визволення України від німецько-фашистських загарбників. Значна частина їх була присвячена аналізу воєнних операцій, здійснених Радянськими Збройними Силами на Україні в 1943—1944 рр.⁶

Деякі з них є нарисами про дії партизанських загонів і з'єднань⁷. Значну цінність мають також праці, що висвітлюють такі питання, як героїзм радянських воїнів, дружба народів СРСР у період боїв за визволення України, патріотичні подвиги учасників радянського підпілля та інші⁸.

Поряд з воєнно-історичними виходили і історико-партійні праці про діяльність партійних організацій у воєнних умовах. У статтях і брошурах історико-партійного характеру пропагувалося марксистсько-ленінське вчення про війни, показувався справедливий характер священної війни радянського народу проти фашизму, розкривалися переваги радянського соціалістичного ладу, організуюча і керівна роль Комуністичної партії та її Центрального Комітету. Особливо допомагали пропагандистам праці і виступи таких діячів партії, як М. І. Калінін, Д. З. Мануїльський, Є. М. Ярославський та інші⁹.

Праці з історії визволення України були прийняті духом радянського патріотизму, містили значний фактичний матеріал і були першою спробою узагальнити найважливіші події боротьби Радянських Збройних Сил за звільнення нашої Батьківщини і зокрема України від німецько-фашистських окупантів. Головною метою цих праць було виховувати у радянських людей патріотизм і впевненість у перемозі над ворогом, і тому вони присвячувались переважно успіхам наших військ на фронті, героїчній роботі трудівників тилу. Про труднощі й невдачі, пов'язані з тимчасовим відступом наших військ в глибокі райони, в цих роботах говорилося дуже мало або зовсім замовчувалося.

Історична література до XX з'їзду КПРС носила на собі вплив культу особи. Всупереч справжнім історичним фактам досягнення і перемоги всього радянського народу у Великій Вітчизняній війні приписувались одній особі, отже, припинялась роль народних мас, які на собі винесли весь тягар війни. Ця література не давала відповіді на багато суттєвих питань, неглибоко показувала роль Комуністичної партії як організатора і натхненника радянського народу.

Крім цього, література, що вийшла до XX з'їзду партії, мала ще один суттєвий

⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 6, М., 1965.

⁶ Ф. Исаев. Битва за Днепр, М., 1944; Г. Мещеряков. Борьба за Киев, М., 1944 г.; Ю. Нагибин. Гвардейцы на Днепре, М., 1944; П. С. Макаров, В. Степанов. Герои Днепровской битвы, 1944 г.; Д. Борзин. Корсунь-Шевченковское побоище, К., 1944; Н. А. Степанов и М. И. Голышев. В боях за Днепр, М., 1954; И. Паротькин. Боевой путь Советской Армии в Великой Отечественной войне, Библиографический указатель, М., 1949, стор. 45—59 та ін.

⁷ Т. А. Строкач. Партизаны Украины, Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943; Г. В. Кузовков, Партизанский дух на Украине в период Великой Отечественной войны, К., 1950; С. А. Ковпак. Від Путиля до Карпат, К., 1949; та ін.

⁸ М. Бажан. Сини України в боях за Вітчизну, Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943; Визволення Київщини, Збірник, К., 1944; М. Брагин. Ватутин (Путь генерала), М., 1945; «Визволення Львівщини», 36, Львів, 1945; В. В. Возненко і Г. М. Уткін. Освобождение Киева, М., 1953; А. Н. Грылев. Победа Советской Армии на Правобережной Украине, М., 1953; М. И. Трактеув. Освобождение Западной Украины, М., 1954; С. З. Голиков. Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941—1945, М., 1956; К. К. Дубина. Злодеяния немцев в Киеве, К., 1950; І. І. Слин'ко. Єдність і дружба народів СРСР у Великій Вітчизняній війні, К., 1954 та ін.

⁹ М. И. Калинин. Все для фронта, все для победы, М., 1942; Отечественная война советского народа против немецких захватчиков, М., 1942; О партийно-массовой работе, М., 1943; Д. З. Мануильский. Народ-герой, народ-воин, М., 1944; Е. М. Ярославский. Советский тыл — самый прочный и надежный, М., 1943; його ж. Чего требует партия от коммунистов в дни Отечественной войны, М., 1944 та ін.

недолік: її писали наспіх і на матеріалах в основному вже опублікованих. Як правило, джерелами для книг, брошур і статей були фронтові кореспонденції і повідомлення воєнних років. В усіх історичних працях, що вийшли до ХХ з'їзду, не називались номери частин і з'єднань, імена командирів і воєначальників, подвиги героїв-воїнів показувались поза часом і простором. Величезні заслуги воїнів Червоної Армії — від рядових до командуючих фронтами в боротьбі за звільнення Донбасу, Лівобережної України, форсування Дніпра, звільнення Києва, Правобережної України і західних областей республіки не дістали достатнього відбиття на сторінках історичних досліджень.

На науковій розробці даної теми не могло не позначитися і те, що доступ до документів, що зберігалися в архівах і містили великий цінний матеріал про події воєнних років, для дослідників, був ускладнений. Таким чином, протягом багатьох років після закінчення війни наукова розробка її історії велася недостатньо.

Тільки завдяки ХХ з'їзду КПРС, який взяв твердий курс на відновлення лєнінських норм партійного і державного життя, на ліквідацію шкідливих наслідків культу особи, відкрилися широкі творчі можливості для глибокого, всебічного і наукового висвітлення історії радянського народу, відтворення правдивої картини збройної боротьби.

З'їзд з надзвичайною гостротою поставив перед радянськими істориками завдання щодо розробки і створення об'єктивної, справді наукової історії радянського суспільства і зокрема вивчення й розкриття історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Не менше значення для наукової і глибокої розробки історії радянського суспільства, зокрема в період Великої Вітчизняної війни, мали рішення ХХІІ з'їзду партії. В подальшому партія, керуючись рішеннями жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС і наступних пленумів, повела рішучу боротьбу проти суб'єктивізму і волюнтаризму в історичній радянській літературі. Матеріали ХХІІ з'їзду і Програма партії містять глибокий марксистсько-лєнінський аналіз таких найважливіших питань, як всебітно-історичне значення перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні, показ ролі Центрального Комітету партії і окремих його членів у керівництві різними сторонами воєнної діяльності радянського народу, оцінку ратного і трудового подвигів радянських людей, характеристику джерел сили і непереможності радянського народу та його Збройних Сил. Знайшло тут дальший розвиток і марксистсько-лєнінське вчення про захист соціалістичної Батьківщини.

Історичні рішення ХХ і ХХІІ з'їздів, а також жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС відкрили історикам нові можливості у вивченні і висвітленні подій Великої Вітчизняної війни. Дослідники дістали доступ до фондів військових архівів і особливо Архіву Міністерства Оборони СРСР.

З виходом підручника «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» історична наука збагатилася цінною працею, де узагальнено величезний досвід партії по керівництву соціалістичною державою, по вихованню радянського народу. В XV розділі «Партія в період Великої Вітчизняної війни» розкривається діяльність Комуністичної партії і Радянського уряду в роки війни, роль партії по мобілізації сил і засобів нашого народу й держави на розгром німецько-фашистських загарбників¹⁰.

Великі зрушення відбулися в галузі історичної науки в період, який почався після ХХ з'їзду КПРС. Поряд з іншими марксистськими працями з історії народів СРСР вийшли цінні праці з історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. У них з науковою глибиною розкривалися бойові дії радянських військ на фронтах війни, патріотичний рух, трудовий і ратний героїзм радянських людей. Більш яскраво і всебічно стали висвітлюватися організуюча роль Комуністичної партії, діяльність військових рад фронтів і армій, політвідділів з'єднань, партійних і комсомольських організацій по мобілізації особового складу на виконання складних і відповідальних бойових завдань. Історики стали більше уваги приділяти висвітленню ролі народних мас, трудових і бойових подвигів рядових радянських людей. Вперше були опубліковані документи значної наукової і пізнавальної ваги, в яких висвітлюється діяльність радянського уряду в галузі перебудови економіки згідно з завданнями військового часу, а також в галузі зовнішньої політики¹¹.

В 1957 р. Президія ЦК КПРС ухвалила постанову про видання «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.». Тільки з початком роботи колективу авторів Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС над створенням цієї шеститомної праці по суті почалося широке наукове марксистсько-лєнінське дослідження історії минулої війни. Праця досліджує всі головні політичні, економічні, військові, зовнішньополітичні та спеціальні проблеми періоду Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Боротьба радянських людей і народів європейських країн проти

¹⁰ История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1963, стор. 537—596.

¹¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентом США и премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., тт. I, II, М., 1957.

фашизму подається у зв'язку з об'єктивними процесами суспільно-політичного та економічного розвитку.

На базі глибокого вивчення матеріалів Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, архіву Міністерства Оборони СРСР, місцевих архівів, а також радянської періодичної та іноземної літератури автори шеститомника глибоко аналізують і всебічно висвітлюють численні бойові операції радянських військ проти німецько-фашистських загарбників, героїчну боротьбу партизанів і підпілля в тилу ворога, трудовий подвиг народу¹².

У шеститомному виданні наведено переконливі матеріали про зростання військово-економічної могутності Радянського Союзу в період війни, показано незмірні переваги радянського суспільного і державного ладу, вирішальну роль нашої країни в розгромі фашистської Німеччини, яскраво змальовано здобуття перемоги народом, глибоко розкривається роль Комуністичної партії як керівника і організатора всенародної боротьби проти ворога. Тут вперше публікуються найважливіші дані і матеріали, зокрема про бойовий і кількісний склад фронтів перед початком кожної операції.

Важливе місце в шеститомнику відводиться описові подій на Південно-Західному напрямку, де в 1943—1944 рр. були зосереджені головні зусилля Червоної Армії. В третьому і четвертому томах показано велику й напружену роботу Військових Рад фронтів під час планування і проведення наступальних операцій на території України. Автори показують всебічну діяльність ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У по керівництву військовими і партизанськими з'єднаннями в період звільнення Радянської України.

Однак у шеститомнику не всі питання висвітлено з однаковою повнотою. Подекуди бойові дії по звільненню життєво важливих районів країни описані надто коротко і схематично, наприклад, ліквідація Запорізького і Мелітопольського плацдармів, великі оборонні бої на захід від Києва в листопаді—грудні 1943 р., Луцько-Ровенська операція 1944 р., наступальні операції I, II і III Українських фронтів у березні—квітні 1944 р. на Правобережній Україні, завершальні операції по визволенню українських земель та ін. Змальовуючи наступальні операції Червоної Армії на Україні, автори недостатньо використали багатий архівний матеріал, що викриває злочини окупантів, розповідає про героїзм радянських воїнів і партизанів та всебічну допомогу населення України радянським військам.

У 1965 р. вийшла в світ «Коротка історія Великої Вітчизняної війни», створена на базі шеститомника. Тут є нові матеріали, уточнено деякі факти і цифри, опубліковані в шеститомнику, внесено істотні зміни у виклад окремих питань.

Цінним вкладом у питання про визволення України є й інші праці, опубліковані після XX з'їзду КПРС. Насамперед це «Нариси історії Комуністичної партії України», XV розділ яких присвячений показові України у Великій Вітчизняній війні. В цій праці ґрунтовно висвітлено роль Червоної Армії і партизанів у звільненні України¹³.

Одним з найважливіших джерел для вивчення історії Радянських Збройних Сил, їх перемоги у Великій Вітчизняній війні, керівної ролі партії в будівництві Червоної Армії і Флоту є збірник документів «КПРС про Збройні Сили Радянського Союзу». В ньому широко показано роль Комуністичної партії і зміцненні Радянських Збройних Сил у період визволення Української РСР. Через книгу червоною ниткою проходить ідея керівництва з боку Комуністичної партії будівництвом наших Збройних Сил. «Політика військового управління, як і всіх інших управлінь і установ,— сказано в збірнику,— ведеється у відповідності до директив, які дає партія в особі її Центрального Комітету і під його безпосереднім контролем»¹⁴.

До значних робіт, які узагальнюють досвід боїв за визволення України і висвітлюють воєнне мистецтво Червоної Армії в цей період слід віднести праці «Військова стратегія» за редакцією Маршала Радянського Союзу В. Д. Соколовського і «Історія воєнного мистецтва», том другий, за редакцією Головного маршала бронетанкових військ П. А. Ротмістрова, де висвітлюються найважливіші бойові операції радянських військ по звільненню України в 1943—1944 рр.¹⁵.

Дуже важливе значення для глибокого і всебічного дослідження бойових дій на Україні в 1943—1944 рр. мають праці про роль Комуністичної партії як організатора, натхненника і керівника перемог радянського народу над гітлерівськими загарбниками. Це насамперед монографії, підготовлені авторським колективом Військово-Політичної Академії ім. В. І. Леніна¹⁶. Питання організаторської діяльності КПРС у роки Вітчиз-

¹² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, М., 1961, стор. 111—123, 286—361; т. 4, М., 1962, стор. 54—100, 203—227.

¹³ Очерки истории Коммунистической партии Украины, К., 1964, стор. 498—553.

¹⁴ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сборник документов 1917—1958, М., 1958, стор. 47.

¹⁵ Военная стратегия, М., 1962; История военного искусства, т. 2, М., 1963, стор. 22—281, 325—360.

¹⁶ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор побед советского народа в Великой Отечественной войне, М., 1959; Идеологическая работа КПСС на фронтах (1941—1945 гг.), М., 1960.

няної війни розкрито в книгах Б. С. Тельпуховського, Ю. П. Петрова, І. М. Шляпіна, М. А. Шварьова, І. Я. Фомиченка, П. П. Андреева, С. З. Голикова, М. І. Шатагіна та ін.¹⁷

За останній час радянські історики підготували і видали праці, присвячені подвигам радянських людей під час оборони міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя¹⁸. На великому документальному матеріалі показали масовий героїзм і мужність воїнів та цивільного населення під час захисту цих міст, дії народного ополчення, боротьбу підпільників і партизанів проти ворога в період окупації. Діяльність партійного підпілля і партизанів на території України в роки фашистської окупації, їх взаємодії з частинами Червоної Армії в ході визволення республіки присвячено монографії В. І. Клокова, І. Т. Кулика та І. І. Слинька, Г. Я. Емченка, І. Я. Омеляненка, О. М. Шамко та ін.¹⁹

Науковий і пізнавальний інтерес становлять монографії, брошури і статті, в яких розкривається взаємодія партизанів і частин Червоної Армії під час звільнення України. Серед них особливо виділяються перероблені видання книг С. Ковпака, О. Федорова, Т. Строкача, П. Вершигори, М. Наумова, В. Андреева та ін.²⁰ Спогади безпосередніх учасників і керівників партійного підпілля й партизанського руху на Україні засвідчують високий патріотизм і героїчну боротьбу радянських людей в умовах жорстокого фашистського терору.

Важливе значення для вивчення Великої Вітчизняної війни, зокрема бойових дій радянських військ при звільненні Радянської України, має нарис «Друга світова війна»²¹, написаний колективом радянських воєнних істориків. В цій книзі на основі архівних документів, пасамперед архіву Міністерства оборони СРСР, літератури, опублікованої в СРСР і за кордоном, дано короткий воєнно-історичний нарис другої світової війни загалом. Дано також короткий, але змістовний огляд наступальних операцій радянських військ на Україні в 1943—1944 рр. У 1963 р. опубліковано книгу О. М. Грильова²², в якій автор описує бойові дії радянських військ під час визволення Правобережної України.

Великої уваги дослідники заслуговують спогади радянських полководців С. С. Бірюзова, А. О. Гречка, І. С. Конєва, Р. Я. Малиновського, К. К. Рокоссовського²³ та інших. В них автори дали глибокий аналіз бойових операцій, що проводилися радянськими військами в роки визволення України, на багатьох прикладах показали величезний

¹⁷ Б. С. Тельпуховский. Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг., М., 1959; його ж. Основные периоды Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., М., 1965; Ю. П. Петров. Партийное строительство в Советской Армии и флоте (1918—1961 гг.), М., 1964; И. М. Шляпин, М. А. Шварев, И. Я. Фомиченко. Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны, 1958; П. П. Андреев. Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., М., 1959; С. З. Голиков. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.), М., 1958; Н. И. Шатагин. Партия в период Великой Отечественной войны, М., 1959; та ін.

¹⁸ Д. Ф. Григорович. Киев — город-герой, М., 1962; К. К. Дубина. В годы тяжелых испытаний. Трудные и ратные подвиги киевлян в период обороны и в период немецкой оккупации города, К., 1962; Крым в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Сб. ст., Симферополь, 1963; С. Н. Максимов. Оборона Севастополя (1941—1942), М., 1959; А. В. Фадеев. Подвиг Одессы, М., 1958; та ін.

¹⁹ В. И. Клоков, И. Т. Кулик, И. И. Слинько. Народная борьба на Украине в роки Великой Вітчизняної війни, К., 1957; Г. Я. Емченко. В годы суровых испытаний. Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны, Луганск, 1961; И. Я. Омеляненко. Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне. Из истории Донецкой областной партийной организации периода Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., Донецк, 1959; Е. Н. Шамко. Партизанское движение в Крыму в 1941—1944 гг., Симферополь, 1959; та ін.

²⁰ С. А. Ковпак. От Путивля до Карпат, 1962, А. Ф. Федоров. Подпольный обком действует, М., 1961; Т. Строкач. Наш позивний «Свобода», К., 1965; П. П. Вершигора. Люди с чистой совестью, т. 1—2, 1963; Д. Медведев. Сильные духом, М., 1955; М. И. Наумов. Хинельские походы, К., 1960; В. Андреев. Народная война, Кишинев, 1960; Газиз Абишев. Воїни Казахстану в боях за визволення братньої України в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1959; та ін.

²¹ Вторая мировая война 1939—1945 гг. Военно-исторический очерк, М., 1958.

²² А. Н. Грылев. За Днепром, М., 1963.

²³ С. С. Бірюзов. Когда гремели пушки, М., 1962; А. А. Гречко. В боях за столицу Украины. «Военно-исторический журнал», 1963, № 1; И. С. Конєв. Завершение освобождения Советской Украины и выход на Вислу, «Военно-исторический журнал», 1964, № 7; Р. Я. Малиновский, С. С. Бірюзов, М. В. Захаров та ін. Яссо-Кишиневские Каньмы, М., 1964; К. К. Рокоссовский. На Центральном фронте. Воспоминания, «Военно-исторический журнал», 1959, № 6; та ін.

патріотизм нашого народу, навели численні факти героїчних подвигів радянських воїнів, партизанів і населення. До числа цих праць відносяться і мемуари активних учасників Великої Вітчизняної війни про окремі періоди бойових дій на Україні в 1943—1944 рр.²⁴

Інтенсивно розробляється історія Великої Вітчизняної війни, зокрема тема визволення України від німецько-фашистських загарбників, великим загоном українських істориків. За останні роки в республіці видано великими тиражами десятки книг з історії Великої Вітчизняної війни.

Значний інтерес серед праць українських істориків становить монографія М. І. Супруненка²⁵, де узагальнюється великий фактичний матеріал про участь України й українського народу у Вітчизняній війні, показано керівну роль Комуністичної партії, висвітлено партизанський рух проти окупантів на території республіки. Праці П. Т. Тронька, Г. Я. Ємченка, С. Д. Гапонюка та інших присвячено героїчним справам українських комсомольців у тилу ворога²⁶.

Треба назвати також ряд документальних збірників, присвячених боротьбі українського народу проти окупантів в роки Великої Вітчизняної війни. В них розкрито роль партії як керівника партизанського руху по областях і в цілому по Україні, показані настання і розширення партизанської боротьби в тилу ворога, допомогу партизанам з боку населення і ряд інших питань. Велика увага в них приділена визволенню України від фашистів. Такі збірники видані в Києві, Харкові, Одесі, Житомирі, Запоріжжі, Дніпропетровську, Кіровограді та інших містах України²⁷.

На особливу увагу заслуговують збірники наукових статей, підготовлені істориками вузів і наукових закладів України²⁸. У багатьох статтях, вміщених в них, висвітлюється величезна воєнно-організаторська діяльність Комуністичної партії в роки війни, бойові дії Червоної Армії по визволенню України, патріотичний рух трудящих за подання допомоги фронту та інші питання.

Значна робота проведена українськими істориками по розробці історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Вони приділяли і приділяють значну увагу вивченню всебічної діяльності партійних організацій України в роки війни.

За останній час в республіці видано великими тиражами десятки книг і збірників документів, написано і захищено більше ста кандидатських дисертацій з історії війни. Але більша частина серед них присвячена вивченню партизанського руху і діяльності підпільних організацій на території України.

Як бачимо, доробок радянських істориків у галузі вивчення Великої Вітчизняної війни є значним і вагомим. Проте ще багато проблем і питань залишаються недостатньо розробленими. Зокрема, всебічного і ґрунтовного висвітлення потребує тема визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників. Пролити світло на невідомі або маловідомі події війни — таким є актуальне завдання істориків.

О. В. МОИСЕЕВ

²⁴ П. И. Батов. В походах и боях, М., 1962; Н. Н. Воронов. На службе военной, М., 1963; С. А. Красовский. Жизнь в авиации, М., 1960; П. Г. Кузнецов. Дни боевые, М., 1960; П. К. Попель. Танки повернули на Запад, М., 1960; П. А. Ротмистров. Танковое сражение под Прохоровкой, М., 1960; И. И. Федюнинский. Поднятые по тревоге, М., 1961; В боях за Львовщину. Сборник воспоминаний, Львов, 1965; Они освобождали Закарпатье. Сборник воспоминаний, Ужгород, 1965; Страницы боевой славы. Симферополь, 1965.

²⁵ Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., К., 1956.

²⁶ П. Т. Тронько. Бессмертие юных, М., 1958; його ж. В боях за Вітчизну, К., 1959; Г. Я. Ємченко. Комсомол Донбасу у Великій Вітчизняній війні, «Наукові записки», том X, серія історико-філологічна, вип. 2, Луганськ, 1959; С. Д. Гапонюк та ін. Ніжинська підпільна комсомольська організація в період Великої Вітчизняної війни. Наукові записки (Ніжин, державний педінститут), К.—Львов, 1952, т. 3; та ін.

²⁷ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сб. документов и материалов, К., 1963; Харьковщина в годы Великой Отечественной войны, Х., 1965; Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов в 3-х томах, Одесса, 1947—1950 гг.; Житомирщина в период тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941—1944 рр. Збірник документів. Житомир, 1948; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). Сборник документов, Запорожье, 1959, Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, Днепропетровск 1962; Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945, Дніпропетровськ, 1965; та ін.

²⁸ Вопросы истории КПСС периода Отечественной войны. Материалы научной конференции, состоявшейся в сентябре 1959 г. в Киевском ордена Ленина государственном университете им. Т. Г. Шевченко, К., 1961. Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 3—4. Діяльність партійних організацій України в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1965.

А. Г. ГОТАЛОВ-ГОТЛІБ

15 січня 1966 р. минає 100 років з дня народження ученого-історика і педагога Артемія Григоровича Готалова-Готліба. Людина великої ерудиції та шукань, він протягом сімдесятиріччя займався педагогічною і науковою діяльністю в двох галузях: загальної і вітчизняної історії та історії, теорії і практики педагогіки. Доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки і кафедри історії стародавнього світу, він до кінця життя був сповнений творчих задумів і енергії, залишався консультантом і керівником багатьох наукових працівників, активним членом учених рад історико-філологічного факультету та наукової бібліотеки Одеського держуніверситету. З-під його пера вийшло понад 250 наукових праць.

Народився А. Г. Готалов-Готліб у Пскові, але дитячі роки його минули на півдні (в Бессарабії). Першим наставником хлопчика був мандрівний вчитель. Закінчивши Кишинівську гімназію, Готалов-Готліб вступив на історико-філологічний факультет Одеського університету. Він старанно вчиться, з успіхом складає екзамени за два відділення факультету — історичне і класичної філології, захоплюється природознавством, відвідує лекції з фізики та математики.

Гімназичні й студентські роки Готалова-Готліба — роки нестатків, роки активного громадського життя. Взимку він заробляє приватними уроками, а влітку — виїжджає на так звані «кондиції». Готалов — учасник студентського руху. В 1886 р. його заарештували і на рік виключили з університету, а в 1892 р. після завершення навчання, як неблагонадійного, не залишили при кафедрі, а його наукове дослідження, удостоєне золотої медалі, не опублікували в Записках університету.

Готалов-Готліб протягом усього свого життя був патріотом Вітчизни і прагнув сприяти її розвитку. Працюючи вчителем, а згодом директором гімназії, він шукав найдосконаліших методів викладання, незмінно підтримував зв'язки з видатними прогресивними діячами, зокрема з О. М. Горьким.

Повалення самодержавства А. Г. Готалов-Готліб сприйняв як природний акт народу, що піднявся на боротьбу, але зрозуміти всю силу і значення революції він зміг лише після перемоги Великого Жовтня. Учасник Всеросійського вчительського з'їзду (травень 1917 р.), він бачив неспроможність Тимчасового уряду та його політики і шукав шляхів застосування своїх сил і знань на користь народу.

З 1919 р. до кінця своїх днів він зв'язаний з Одесою. Зустрічі й бесіди з Я. П. Ряппо, В. П. Потьомкіним, Є. М. Щепкіним визначили його дальше життя. Визначні діячі Комуністичної партії і керівники народної освіти на Півдні України, залучили Готалова-Готліба до активної роботи.

Разом з професорами Д. К. Третьяковим, Н. М. Ланге, В. Ф. Каганом і Р. М. Волковим організує роботу вищої школи в Одесі, починає читати лекції у вузах і успішно веде наукову роботу. В роки Радянської влади він створює основні наукові роботи, пише докторську дисертацію, щедро ділиться своїми знаннями з численними учнями.

Хворий 75-річний професор Одеського університету в роки Великої Вітчизняної війни не зміг евакуюватися з тимчасово залишеного міста. Але він категорично відмовився співробітничати з фашистськими окупантами. Коли ж Радянська Армія визволила Одесу, він прийшов у свій університет, очолив історичний факультет і почав завідувати кафедрами педагогіки та історії.

Вийшовши на академічну пенсію лише на 81 році життя, проф. Готалов-Готліб не залишив улюбленої роботи і громадської діяльності. В 1956 р. університет урочисто відзначав 90-річчя найстарішого свого професора, а через чотири роки, 28 липня 1960 р., наукова і педагогічна громадськість Одеси проводжала його в останню путь... А. Г. Готалов-Готліб був нагороджений орденом «Знак пошани», медаллю «За доблесну працю» і значком «Відмінник народної освіти».

Інтерес до наукової роботи у Готалова-Готліба проявився ще в студентські роки, коли він під керівництвом одного з засновників російського візантізнавства і слов'янознавства акад. Ф. І. Успенського написав у 1891 р. дипломну роботу: «Римська община до 493 року». В цій роботі, яка дістала високу оцінку професора Ф. І. Успенського, Готалов-Готліб шляхом аналізу і співставлення першоджерел зробив спробу намалювати картину розвитку найстародавніших політичних установ на фоні соціально-економічних відносин та боротьби плебей з патриціями.

Під керівництвом акад. Успенського він здійснив дослідження: «Військовий устрій Візантійської імперії», що дістало в 1893 р. золоту медаль. Після того, як акад. Успенський виїхав з Одеси, Готалову-Готлібу було відмовлено в зарахуванні професорським стипендіатом. Потім, переїхавши в Петербург, він під керівництвом професорів Р. Ю. Віппера, М. І. Кареева і В. Г. Василевського працює над темами: «Ранній італійський гуманізм», «Історія політичних вчень на Заході в середні віки», «Візантія», «Феодалізм на Заході» та ін. Він надрукував понад 100 статей в енциклопедії Брокгауза і Ефрона. Його переклади іноземних авторів на російську мову з передмовами та примітками й оригінальні дослідження видавалися окремими виданнями або публікувалися в періодичній пресі*.

На той же час припадає участь Готалова-Готліба в роботі «Педагогічного товариства» при Петербурзькому університеті та активна участь у діяльності громадського «Вільного університету» для всіх бажаючих, де він читав курс Римської історії.

Працюючи директором гімназії в Ялті (1903—1908 рр.), Кишиневі (1908—1910 рр.), Пскові (1910—1918 рр.), він вивчав стан народної освіти в Західній Європі і в Росії та створив ряд цікавих для історика праць, які не втратили значення й досі. Серед них «Нарис народної освіти в Швейцарії», «Французькі університети напередодні революції 1789 р.», «Система підготовки викладачів на Заході» і багато інших. Його статті з питань народної освіти систематично друкувалися в «Журналі Министерства народного просвещения», в журналах «Русская школа», «Вестник воспитания», опубліковані в енциклопедії Брокгауза і Ефрона.

До честі Готалова-Готліба слід віднести його прагнення розвинути інтерес до історичної науки в учнів гімназій. Зокрема в Псковській гімназії він широко організував історико-краєзнавчу роботу і з учнів старших класів підготував кваліфікованих екскурсоводів по історичних місцях Пскова, доповідачів по окремих історичних пам'ятниках.

Але науковий талант Готалова-Готліба повністю розкрився лише після Великого Жовтня. Він — автор понад 50 статей у Першому виданні «Большой Советской Энциклопедии», ряду робіт по історії м. Одеси і Новоросійського краю.

Чимало його праць залишилось неопублікованими. Найбільший інтерес серед них мають: бібліографічний каталог «Боротьба на культурному фронті у Франції в XVIII ст. перед буржуазною революцією», «Матеріали для історії народної освіти в Одесі. Історичний нарис», ч. I, 1801—1870 рр., «Історія просвітительської політики в системі народної освіти в епоху імперіалізму» (4 томи), «Філософсько-педагогічні теорії в епоху імперіалізму» та ін.**

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції на повну силу розгорнувся і його талант педагога-новатора. З 1920 р. він інспектор Одеського губвно, один з організаторів першого на Україні «Дитячого містечка» для безпритульних і безнадійних дітей.

А. Г. Готалов-Готліб очолював в Одесі курси політпросвіти, комісію по розробці плану запровадження загального навчання, брав участь у виданні журналу «Наша школа»*** і опублікував у ньому близько 30 статей з питань освіти, шкільних програм, дидактики і школознавства, активно співробітничав в українських педагогічних журналах «Путь просвещения» і «Комуністична освіта» та ін. Він був одним з засновників Інституту народної освіти, педагогічної консультації та методичного кабінету для сільських вчителів.

Як професор педагогічних вузів, Артемій Григорович прагнув наблизити теоретичні курси до практики радянської школи. Беручи в основу ленінські статті про народну освіту, він популяризував необхідність політехнічного виховання учнів, прагнув знайти нові, найбільш виправдані методи і форми викладання, активізувати педагогічний процес.

Чимало цінного в спадщині видатного вченого знайдуть викладачі-історики.

Настав час зібрати і видати вибрані твори А. Г. Готалова-Готліба, зробивши їх здобутком наукової і педагогічної громадськості.

Ф. Л. ГОЛЬДІН

* Опис усіх праць А. Г. Готалова-Готліба є в архіві Одеського держуніверситету.

** Рукописи А. Г. Готалова-Готліба зберігаються у фондах наукової бібліотеки Одеського держуніверситету в Одеській науковій бібліотеці ім. О. М. Горького.

*** «Наша школа», журнал Одеського губвно. 1923, № 1, 2, 3, 4—5; 1924 р., № 1—2, 3, 4—5, 6, 7—9, 10—12; 1925 р., № 1—2, 3—4.

ЛАДО КЕЦХОВЕЛІ НА УКРАЇНІ

Ішов 1895 рік. У Києві, по вул. Боричів Тік, № 25, в одній з маленьких кімнат мешкали учні Духовної семінарії, проходили нелегальні заняття соціал-демократичного гуртка. Серед його учасників був майбутній професіональний революціонер один із засновників революційної соціал-демократичної організації у Закавказзі Володимир (Ладо) Захар'євич Кецховелі.

Як керівник революційних виступів учнів Тифліської духовної семінарії в ще у грудні 1893 р. був виключений звідти з «вовчим білетом». Йому заборонили перебувати в Тифлісі і він жив у свого батька, сільського священника, в селищі Тквіа (Горійський повіт Тифліської губернії). З його допомогою Л. Кецховелі дістав дозв Синоду продовжувати навчання в будь-якій іншій духовній семінарії, крім Тифліської, і у серпні 1894 р. був зарахований у 3-й клас Київської духовної семінарії. Зв'язавшись з членами київського соціал-демократичного гуртка учнів, Л. Кецховелі став одним з найактивніших його учасників.

Матеріальне становище його було дуже скрутним. Батько не мав змоги систематично допомагати йому. Інспекцією семінарії Л. Кецховелі не був прийнятий і пансіон, тому довелося найняти приватну квартиру і жити на власний кошт.

Влітку 1895 р., приїхавши в рідне село, Ладо спробував перевестися в Тифліську семінарію, але йому категорично відмовили. Не погодившись перевести його й Одеську духовну семінарію. Ладо повернувся в Київ. Тут він знов порушив клопотання про зарахування на пансіон, але й це прохання не задовольнили.

В цей час Л. Кецховелі перекладав на російську мову для київських газет твори грузинських письменників. Звичайно, роблячи це, він мав на меті не лише поліпшити своє матеріальне становище, але й ознайомити українських читачів з багатою культурою грузинського народу.

Л. Кецховелі з захопленням читав революційну літературу, яка збагачувала його новими знаннями і розширювала його світогляд. У Києві він провадив активну пропагандистську роботу. В його квартирі на заняттях соціал-демократичного гуртка читалися й вивчалися твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна та інша революційна література. Цю літературу Л. Кецховелі переслав у Тифліс для місцевих соціал-демократичних гуртків, сприяючи, таким чином, зміцненню зв'язків між соціал-демократичними організаціями України та Грузії.

Жандармерія, довідавшись про революційну діяльність Л. Кецховелі, встановив за ним постійний нагляд. У донесенні київського жандармського управління вказувалося, що Л. Кецховелі був дуже активним і енергійним революціонером, чудовим оратором. Інспектору семінарії теж стало відомо про нелегальну діяльність Л. Кецховелі. В семінарії за ним теж було встановлено нагляд. У спеціальному журналі неодноразово фіксувалися випадки порушення встановлених правил: відсутність на церковній службі, читання заборонених книжок і т. ін.

У березні 1896 р. на квартирі Л. Кецховелі помічник інспектора семінарії зробив обшук, під час якого були виявлені революційні брошури та рукописи. Справ було передано для розслідування в Київське губернське жандармське управління. У квітні поліція знову зробила обшук на квартирі Л. Кецховелі і заарештувала його, заточивши в політичне відділення Лук'янівської тюрми. Л. Кецховелі був обвинувачено у «зберіганні, переписуванні й розповсюдженні злочинницьких видань». Разом з ним під час хвилі обшуків і арештів у тюрми були кинуті керівники київських соціал-демократичних груп, у тому числі Ю. Д. Мельников — один із засновників київського соціал-демократичного комітету.

В'язнів тримали в ізоляції, погано годували, не передавали їм листів від рідних і знайомих, не дозволяли побачень. Слідство затягнулося. Тюремний режим погано вплинув на здоров'я Л. Кецховелі, і він кілька разів звертався до властей з категоричною вимогою прискорити розслідування його справи. 26 червня 1896 р. відбувся суд. Л. Кецховелі був засуджений до вислання на батьківщину в селі Тквіа під нагляд поліції. Незабаром він виїхав у Грузію.

Л. Кецховелі пробув у Києві лише два роки, але ці роки мали вирішальний вплив на його революційне загартування. Тут він став вивчати марксизм, засвоїв його революційні принципи, твердо й безповоротно став на шлях класової боротьби.

У наступні роки Л. Кецховелі, разом з іншими революціонерами, закладаючи основу революційної соціал-демократичної організації Грузії та Закавказзя, не поривав зв'язку з Україною, листувався з українськими марксистами, переслав революційну літературу, надруковану ним у підпільній друкарні «Ніна». Сам Л. Кецховелі двічі (у 1900 р. та в 1902 р.) їздив на Україну з метою влаштування підпільної друкарні. 26 квітня 1902 р. з Києва він написав листа до редакції ленінської «Искры», в якому просив поради та сприяння.

Життя та революційна діяльність Л. Кецховелі були зв'язані з Україною. До своїх останніх днів він пам'ятав любиму Україну, її славний трудовий народ.

З. Т. ГЕГЕШИДЗЕ

«РАДЯНСЬКЕ ПРИКАРПАТТЯ. ДОКУМЕНТИ Й МАТЕРІАЛИ.

1939—1959 рр.»

вид-во «Карпати», Ужгород, 1964, 534 с.

У вересневі дні 1939 р. війська доблесної Червоної Армії за розпорядженням Радянського уряду перейшли західний кордон, щоб взяти під захист населення Західної України і Західної Білорусії. Для трудящих визволених земель розпочалося нове життя. Про встановлення і зміцнення Радянської влади, про соціалістичні перетворення за останню чверть століття на Прикарпатті і розповідає рецензований збірник, документи й матеріали якого систематизовані в хронологічній послідовності в чотирьох розділах.

Книга відкривається розділом «Встановлення Радянської влади та перші соціалістичні перетворення на Прикарпатті. 1939—1941». В ньому розповідається про боротьбу трудящих Прикарпаття проти експлуаторських класів буржуазної Польщі, їх політики класового і національногогноблення, про вересневі події 1939 р. Відомо, що ще до приходу Червоної Армії майже в усіх містах та селах Західної України під керівництвом компартії почали створюватися органи революційної влади. В жовтні 1939 р. українські Народні Збори у Львові проголосили встановлення в Західній Україні Радянської влади і прийняли рішення про возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі Радянського Союзу. З документів 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 та інших бачимо, як на західноукраїнських землях, зокрема на Прикарпатті, створювалися органи народної влади, як налагоджувалося господарське і культурне будівництво в містах та селах.

Значне місце займають документи і матеріали про підготовку до скликання Народних Зборів, про встановлення Радянської влади на західноукраїнських землях і входження їх до складу Радянської України (документ 18), про націоналізацію банків та великої промисловості (документ 19), про конфіскацію земель поміщиків, державних урядовців та монастирів (документ 20), про створення на Прикарпатті молодіжних та громадських, зокрема профспілкових організацій, про реорганізацію системи споживчої кооперації. Привертають увагу матеріали про розгортання промислового будівництва, роботу селянських комітетів, організацію МТС і перших колективних господарств у сс. Буківні, Устя, Стецеві та ін. Значне місце займають доку-

менти і матеріали про організацію культурно-освітніх і мистецьких закладів, учительського інституту та різних курсів.

У розділі «Прикарпаття в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945» наводиться багато нових архівних документів, повідомлень преси, де висвітлено героїчну боротьбу трудящих Прикарпаття проти гітлерівських окупантів та їх пособників — буржуазних націоналістів. Цікаві дані наводяться про прикарпатців — Героїв Радянського Союзу Івана Матвійовича Тимчука, Івана Івановича Дворського та ін. Ряд документів свідчать про підпільну діяльність патріотів сс. Заболотова, Косова, Снятина та ін. На жаль, упорядники не використали виявлені в останні роки документи про боротьбу прикарпатців проти гітлерівців.

У збірнику вміщені документи фашистських окупаційних властей та уніатської церкви, що розкривають дії гітлерівських пособників — буржуазних націоналістів. Хотілося б, проте, бачити у книзі більше подібних матеріалів, зокрема тих, що походять з ворожого табору. Ці документи — неспростовне свідчення пристужницької ролі буржуазних націоналістів, які у своєму «Акті проголошення української державності» (30 червня 1941 р.) на весь світ заявили про лояльність щодо «націонал-соціалістичної великої Німеччини» і «вождя Адольфа Гітлера». І як би не кричали нині націоналістичні покидьки про свою «опозиційність» до гітлерівського режиму, їх власні документи стверджують, що бандерівський легіон «Нахтігаль» був організований нацистами Гансом Кохом і Германом Герулісом та «приязними» до бандерівців «німецькими колами» з вермахту.

Багато документів з розділу «Відбудова народного господарства та здійснення соціалістичних перетворень в галузі економіки і культури на Прикарпатті. 1946—1953» яскраво показують, як після визволення краю від гітлерівців трудящі, спираючись на всебічну допомогу російського та інших народів СРСР, розпочали відбудову зруйнованого окупантами господарства. Цікаві статистичні дані, факти розкривають розмах відбудовних робіт у містах і селах Прикарпаття і допомогу в цьому народів усієї нашої країни.

Документи висвітлюють соціалістичні перетворення в промисловості й сільському господарстві, успіхи культурного будівництва на Прикарпатті. Проте, на наш погляд, обмежена кількість документів та розрізані дані по окремих районах не дають пов-

ної уяви про розмах індустріального будівництва. Недостатньо використані матеріали державного партійного архіву Івано-Франківської області про соціалістичні перетворення в сільському господарстві за період четвертої п'ятирічки. На жаль, більшість документів показують лише культурне будівництво.

Значний інтерес становлять матеріали четвертого розділу про завершення соціалістичних перетворень і перехід до розгорнутого будівництва комунізму. Наводяться нові документи, в яких показується зростання обсягу промислового виробництва і чисельності робітників, службовців, зайнятих у народному господарстві, розкриваються різкі зміни, що сталися за роки Радянської влади в сільському господарстві. Переконали факти ілюструють успіхи, досягнуті трудівниками колгоспного села протягом 1953—1958 рр. внаслідок зростання матеріально-технічної бази колгоспів і підвищення культури землеробства. Багато документів яскраво показують, як у процесі соціалістичних перетворень зростає матеріальний добробут і культурний рівень трудящих.

П. П. ГУДЗЕНКО. СОЦІАЛІСТИЧНА НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1917—1920 рр.), вид-во «Наукова думка», К., 1965, 300 с.

Славні часи Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни—роки боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади в нашій країні—завжди привертали і привертатимуть до себе увагу дослідників. Тому появу кожної нової праці, присвяченої історії цих немирущих часів з великим інтересом зустрічають і спеціалісти-вчені, і широкі читачські кола. Сподіваємося, що не обійдуть вони своєю увагою і книгу П. П. Гудзенка, присвячену створенню і першим крокам будівництва соціалістичної економіки в 1917—1920 рр. в Українській РСР.

Вихід цієї книги у світ можна лише вітати. Це — ґрунтовне дослідження, що великою мірою допоможе українській радянській історичній науці заповнити прогалину у вивченні проблем історії перших соціалістичних перетворень в економіці Української Радянської держави. У книзі зібрано й узагальнено багаточисельний фактичний матеріал. Автор широко використав архівні документи, значна частина яких друкується вперше. Це — документи архівів Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, багатьох обласних архівів Української РСР. Поряд з цим автор старанно вивчив тогочасну партійну й радянську пресу, законодавчі акти уряду Радянської України, мемуари сучасників. Уміле використання різноманітних джерел дозволило створити справді цікаву й змістовну книжку, де об-

Найбільшим завоюванням Радянської влади на Прикарпатті є виховання нової людини, політично зрілої, глибоко свідомої. У перших рядах будівників нового життя йдуть Герої Соціалістичної Праці Р. Буренко, Д. Гоголь, В. Драгун, Ю. Личук, М. Лозняк, М. Мойса, М. Ферлей, А. Шабат, М. Яремійчук, тисячі передовиків виробництва. На Прикарпатті працює понад 600 колективів комуністичної праці, які об'єднали майже 12 тис. трудящих та близько 8 тис. ударників комуністичної праці. Трудове радянське Прикарпаття успішно йде вперед до світлих вершин комунізму.

Слід зауважити, що добір документів та матеріалів по розділах не досить рівнозначний: в одних переважно представлені документи про господарське будівництво, в інших — про соціально-культурне. Проте, незважаючи на окремі недоліки, збірник стане цінним посібником для викладачів історії, пропагандистів, агітаторів, для всіх, хто цікавиться історією Прикарпаття, історією Комуністичної партії.

М. І. ГОРЛАЧ, В. П. СТОЛЯРЕНКО

ґрунтовано й послідовно викладено, як робітничий клас України, очолюваний Комуністичною партією, в тяжких умовах громадянської війни оволодів командними висотами в економіці, став справжнім хазяїном соціалістичної промисловості.

Книжка приваблює, насамперед, цілою низкою нових фактичних матеріалів з досліджуваних питань, вона розповідає про різноманітні форми революційного втручання пролетаріату в справу управління підприємствами, про організацію робітничого контролю, який почав здійснюватися на багатьох фабриках і заводах України як і всієї Росії, одразу ж після Лютневої революції і повалення царизму. Автор підкреслює роль робітничого контролю і революційного методу збереження промисловості від підливних дій капіталістів, і школи керівництва промисловими підприємствами. В спеціальному розділі переконливо показано значення робітничого контролю над виробництвом як перехідного ступеня до націоналізації промисловості.

В книзі П. Гудзенка наочні бачимо, як протягом короткого часу — з перших днів встановлення Радянської влади на Україні до австро-німецької окупації — робітничий контроль охопив переважну більшість підприємств у всіх галузях промисловості України. Особливо активно діяли органи робітничого контролю в Донбасі, Криворіжжі, у великих промислових центрах — Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві тощо.

Значне місце в книзі відведено розповіді про перші кроки соціалістичної націоналізації промисловості в листопаді 1917 р. — квітні 1918 р. У надзвичайно складних

умовах, йдучи за прикладом очолюваного В. І. Леніним уряду Радянської Росії, органи Радянської влади та робітничий клас України також почали «червоногвардійську атаку на капітал». Було націоналізовано, наприклад, найбільші заводи і фабрики Харкова, 35% шахт Донбасу та ін. Цей процес — початок соціалістичної націоналізації промисловості, перші спроби організації керівництва соціалістичними підприємствами, планування їх роботи — автор показує на яскравому фактичному матеріалі. Багатогранність діяльності місцевих партійних організацій, органів робітничого контролю, місцевих органів Радянської влади, колективів промислових підприємств по націоналізації і налагодженні виробництва на націоналізованих підприємствах ми бачимо на численних прикладах (заводи «Гельферіх-саде» в Харкові, «Руссуд», «Наваль» у Миколаєві та інші).

Проте перший період відносно мирного соціалістичного будівництва на Україні тривав недовго. Навесні 1918 р. австро-німецькі загарбники за допомогою недобитків з буржуазно-націоналістичної Центральної ради окупували Україну. Протягом наступних трьох років (1919—1920 рр.) трудящі республіки вели вперту боротьбу проти іноземних інтервентів і сил внутрішньої контрреволюції, які намагалися відновити на Україні буржуазно-поміщицькі порядки, реставрувати приватну власність на засоби виробництва. Неодноразово після вигнання чергових «претендентів» на Україну трудящим республіки доводилося відновлювати радянське будівництво, знов розпочинати націоналізацію промислових підприємств і налагоджувати управління соціалістичною промисловістю. Цим героїчним сторінкам боротьби робітничого класу України за дальші соціалістичні перетворення в галузі економіки присвячено третій і четвертий розділи праці П. Гудзенка. В них автор розповідає, як у неймовірно складних умовах воєнного часу Комуністична партія і робітничий клас України послідовно проводили в життя ленінську політику націоналізації засобів виробництва в промисловості, як загальнонародною власністю поступово ставали не лише великі підприємства важкої промисловості, а й заводи і фабрики найважливіших галузей легкої і харчової промисловості, як ще в ході громадянської війни практично завершилася націоналізація промислових підприємств, як у процесі націоналізації вдосконалювалась організація управління промисловістю, як уже наприкінці громадянської війни почалася відбудова націоналізованих промислових підприємств. Узагальнюючи цей матеріал, автор переконливо показує, що націоналізація промисловості була одним з вирішальних факторів перемог над ворогами в роки громадянської війни. Особливу увагу він приділяє ролі націоналізації засобів виробництва в боротьбі Комуністичної партії

за здійснення ленінської політики об'єднання економічних ресурсів Радянської Росії і Радянської України, показує, що націоналізація промислових підприємств була найважливішою складовою частиною економічної політики воєнного комунізму, підкреслює виняткове значення націоналізації промисловості для дальших успіхів соціалістичного будівництва в нашій країні. Перехід засобів виробництва у всенародну власність завдав пишного удару позиціям іноземного капіталу в промисловості Росії та України, поклав початок економічній незалежності Країни Рад, забезпечив перемогу соціалістичного сектора в народному господарстві країни, став справжньою революцією в економіці Радянської держави. Націоналізація промисловості мала й величезне виховне значення — в робітничому класі, який відчув себе господарем своєї долі, своєї соціалістичної промисловості, зародилося і стало могутньою рушійною силою прогресу нове, комуністичне ставлення до праці, яке знайшло свій вияв уже в роки громадянської війни у комуністичних суботниках і недільниках.

Червоною ниткою через усю книгу проходить розповідь про керівну роль Комуністичної партії і особисто В. І. Леніна в здійсненні соціалістичних перетворень на Україні. Автор наводить численні документи, аналізує фактичні матеріали, які переконливо свідчать про те, що В. І. Ленін не обмежувався наданням трудящим України моральної й матеріальної підтримки, а приділяв велику увагу безпосередньо націоналізації банків, найбільших промислових підприємств республіки. Майже всі монополістичні об'єднання і великі підприємства України були в 1917—1918 рр. націоналізовані на основі декретів, що їх особисто підписав В. І. Ленін як голова Ради Народних Комісарів РРФСР.

Позитивною рисою рецензованої монографії є, безумовно, виклад матеріалу на широкому історичному фоні. Автор уміло не збиваючись на переказ загальновідомих фактів, малює загальну обстановку в країні і, зокрема, на Україні в 1917—1920 рр., показує труднощі боротьби за соціалістичні перетворення, що полягали не лише в обставинах воєнного часу, а й в підступній, зрадницькій політиці угодовців, українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій, які всіляко перешкоджали перемозі соціалістичного ладу на Україні. На великому фактичному матеріалі автор висвітлює вирішальну роль дружби трудящих Росії і України в перемогах над силами зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, в успішному здійсненні соціалістичних перетворень у народному господарстві України. Значну увагу в книзі приділено також аналізу діяльності уряду Радянської України і місцевих органів влади по здійсненню націоналізації промисловості республіки.

Звичайно, є в книзі і деякі недоліки.

Так, на нашу думку, варто б докладніше висвітлити роботу профспілок України в проведенні політики націоналізації промисловості, розповісти про роль спілок робітничої молоді, комсомольців, які йшли в перших лавах борців за усуспільнення засобів виробництва. Але ці подоліки аж ніяк не знижують наукової і пізнавальної цінності монографії П. Гудзенка. Логічний і

послідовний виклад, уміле, чітке розміщення й узагальнення матеріалу, що сполучається з доступним викладом, роблять її цікавою не лише для фахівців-істориків, а й для широких читацьких кіл, для кожного, хто цікавиться історією нашої республіки.

О. Б. СЛУЦЬКИЙ, М. Т. ШЕПЕТА

EDMUND SEMIL. PRZED DRUGA WOJNA
BYŁA PIERWSZA,

*Wspomnienia uczestnika rewolucji,
Warszawa, 1965, 535 s.*

ЕДМУНД СЕМІЛЬ. ПЕРЕД ДРУГОЮ
ВІЙНОЮ БУЛА ПЕРША. СПОГАДИ
УЧАСНИКА РЕВОЛЮЦІЇ, Варшава, 1965,
535 с.

HELENA BOBINSKA. PAMIETNIK
TAMTYCH LAT, CZESC I,
Warszawa, 1964, 209 s.

ГЕЛЕНА БОБІНСЬКА. ЩОДЕННИК
ТИХ РОКІВ, ч. 1, Варшава, 1964, 209 с.

Нещодавно у Польській Народній Республіці вийшли з друку книжки Едмунда Семіля і Гелени Бобінської, які мають багато спільного. Їх автори в буремні місяці Жовтневої революції і початку громадянської війни перебували в самій гущі подій — в Петрограді й Москві, працювали в Комісаріаті у польських справах, були не тільки свідками, а й безпосередніми учасниками тих грандіозних зрушень, які відбувалися в нашій країні.

На сторінках книги Едмунда Семіля ми бачимо образи видатних польських революціонерів, з якими автору доводилося зустрічатися. Це — полум'яний лідар революції, голова Надзвичайної комісії Фелікс Дзержинський, заступник Наркома в справах національностей Станіслав Пестковський, керівник Комісаріату в польських справах Юліан Ленський, його заступники Станіслав Бобінський і Казімеж Ціховський, завідуючий відділом освіти й культури Комісаріату Бернард Мандельбаум та ін.

В книзі говориться про діяльність і склад Ради революційно-демократичних організацій, яка була утворена з представників різних польських прогресивних партій та організацій і здійснювала загальний контроль над Комісаріатом у польських справах (стор. 244—246).

Одною з важливих сфер діяльності Комісаріату було піклування про дітей польських біженців, що жили в той час на Україні.

Автор багато уваги приділяє діяльності польських шкіл і дитячих садків у Країні

Рад. Зокрема в книжці говориться про роботу шкіл у Харкові та Донбасі, високо оцінюється робота культурно-освітнього відділу Комісаріату в польських справах у Донецько-Криворізькій республіці (стор. 263, 266—267).

Найбільший інтерес читача викликає сьомий розділ, в якому йдеться про діяльність Комісаріату в галузі охорони польських історичних і культурних пам'яток — бібліотек, архівів, картин, килимів, булав, шабель тощо. Багато місця в цьому розділі відведено описові того, як довелося розшукувати, охороняти і зберігати знамениті польські килими, вивезені у Росію після третього поділу Польщі (стор. 318—322). В книзі розповідається, хоч і менш докладно, про збереження бібліотеки польського короля Станіслава Августа в Курській губернії, бібліотек і архівів графів Радзівілів і Понятовських тощо.

Як пише Семіль, найкращим захисником польських пам'яток, ініціатором повернення їх на батьківщину був В. І. Ленін (стор. 313). З його ініціативи було створено урядову комісію по поверненню пам'яток польському народові.

Для українського читача книжка Едмунда Семіля становить інтерес ще й з іншої точки зору: чимало її сторінок присвячені Україні, головним чином Західній, де минули дитинство й юність автора. Він розповідає про діяльність молодіжної соціалістичної організації «Промень» у Львові, Стрию, Кракові і Перемишлі.

Також у Західній Україні в районі міст Красне і Буськ стояв полк австро-угорської армії, в якому служив Семіль. В цих же місцях автор спогадів ще в 1914 р. потрапив у російський полон. Шлях полоненого в глибокій Росії лежав через Золочів, Броди, Ровно, а також Київ. На початку 1919 р. Семілю знову довелося потрапити на Україну. Згідно з наказом Комісаріату в польських справах він мав повернутися до Львова, але оскільки виконати цей наказ йому не вдалося, автор спогадів провів кілька місяців на станції Лавочне (Закарпатська Україна).

Рецензовані спогади читаються з інтересом. Проте не можна не відзначити деяких недоліків. У кількох місцях переплутано імена польських революційних діячів. В книжці чимало повторень. Наприклад, про охорону історичних пам'яток говориться і

в шостому, і в сьомому розділах. У ряді місць не зберігається хронологічний принцип у викладі історичних подій.

Основний недолік книжки, на нашу думку, полягає в тому, що автор інколи розповідає про такі події, свідком або учасником яких він не був. У таких випадках він вдається за допомогою до тодішніх газет або сучасних історичних досліджень. Так сталося, зокрема, з розповідями про виступ Станіслава Бобінського на мирних переговорах у Брест-Литовську з німецькою і австрійською делегаціями, про святкування 25-річного ювілею Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, про збройну боротьбу польських революційних військових частин і т. п.

Від цього недоліку зовсім вільна згадувана на початку рецензії книга Гелени Бобінської — автора кількох цікавих художніх творів для дітей і юнацтва, написаних у довоєнний період у Радянському Союзі. Письменниця розповідає в даній книзі про події, учасницею яких вона була, і про людей, з якими товаришувала, разом працювала.

На початку Гелена Бобінська звертається думкою до 1902—1903 рр., до перших кроків революційної діяльності її рідного брата — Юліана Бруна, в майбутньому видатного діяча Комуністичної партії Польщі, розповідає про революційні події 1905 р. у Варшаві. Вона згадує про своє знайомство із Станіславом Бобінським, який потім став її чоловіком, про його арешт царськими властями на початку світової війни разом з іншими членами Варшавського комітету СДКПІЛ.

Майже половину книжки становить останній розділ, озаглавлений «Москва, 1918 р.» і написаний у формі щоденника. В цей час Бобінська працювала в Наркоматі громадської освіти, а також у відділі культури й освіти Комісаріату в польських справах, де трудився й Едмунд Семіль. На багатьох сторінках згадуються імена Юліана Ленського, Станіслава Будзинського, Фелікса Дзержинського та інших визначних діячів Жовтневої революції.

З величезним інтересом читаються спогади про виступ В. І. Леніна перед революційним Варшавським полком 2 серпня 1918 р. Сам факт добре відомий, а от з деякими деталями, що стосуються атмосфери й обстановки, в якій проходив цей виступ, широка громадськість неозвідома. Тому відповідне місце з книжки заслуговує на те, щоб його процитувати майже повністю. Ось воно:

«Леніна ми (Бобінський і його дружина, які трохи запізнилися і не встигли зустріти Ілліча біля входу. — П. К.) застали в кабінеті поруч з великим залом. Він приїхав хвилину тому і зараз розмовляв, оточений групою товаришів. Там були Жбіковський, Будзинський, Прухняк і Сцібор. Ми приєдналися до них. Мархлевський скористався з моменту, коли Ленін знімав пальто, щоб щось йому розповісти. Ленін голосно розсміявся...

Величезний зал був заповнений вщерть. Леніна зустрів грім оплесків. Оркестр заграв «Інтернаціонал»...

Від дверей до сцени уланці вишикувалися шпалерами. Не встиг Ленін зробити перший крок, як блиснули леза шабель, схрещуючись над його головою. ...Дійшовши до сцени, Ленін повернувся і сказав з жартівливим докором:

— Ех, товариші поляки, без ефекту ніяк не можете...

Усмішка пролетіла по сотнях молодих облич. Захоплення, подив, радість вибухли в стихійному вигуку:

— Хай живе Ленін» (стор. 199—200).

Не всі розділи спогадів Бобінської написані рівноцінно. Зустрічаються окремі фактичні помилки (Останкіно в Москві — це зовсім не Пушкіно, як твердиться на стор. 175). Проте ці незначні неточності не зменшують цінності спогадів і не змінюють позитивного враження, яке залишає книжка. І ми можемо лише побажати автору, щоб скоріше з'явилася її друга частина, яка має початися серпнем 1918 р.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

ПАВЛО ХОДЧЕНКО. ДОСВІТНІ ЗАГРАВИ. Мемуари, 1905—1908 рр., вид-во «Радянський письменник», К., 1965, 303 с.

Серед джерел з історії партії і народу недругорядне місце займають мемуари старих більшовиків, активних учасників революційного руху. Надаючи великого значення мемуарам, В. І. Ленін ще в 1910 р., за тяжких умов царизму, писав у статті-некролозі про героя першої російської революції І. В. Бабушкіна: «Ми

звертаємося з проською до товаришів робітників збирати і прислати нам спогади про тодішню боротьбу і додаткові відомості про Бабушкіна, а також про інших соціал-демократичних робітників, які полягли в повстанні 1905 р. Ми маємо намір видати брошуру з життєписом таких робітників. Така брошура буде найкращою відповіддю всяким маловірам і умалителям Російської соціал-демократичної робітничої партії. Така брошура буде найкращим читанням для молодих робітників, що вчитимуться з неї, як треба

жити й діяти всякому свідомому робітникові»¹.

З перших років Радянської влади Комуністична партія вживає заходів до збирання і публікації спогадів, зокрема видатних партійних діячів, соратників В. І. Леніна, учасників революції 1905 р. і Великої Жовтневої соціалістичної революції. Уже в середині 20-х років, до 20-річчя першої російської революції, зусиллями місцевих істартів і редакцій журналів та газет було опубліковано ряд спогадів про революційні події на Україні, серед них спогади М. І. Васильєва-Южина, С. І. Гусева, В. М. Залезського, М. М. Лядова, В. П. Новикова, Г. І. Петровського, О. А. П'ятницького, О. Г. Шліхтера, О. М. Ярославського. Публікувались вони і в наступні роки, хоч у значно менших масштабах. Однак всі ці спогади вже давно стали бібліографічною рідкістю і недоступні масовому читачеві. Правда, до 50-річчя революції деякі з них були перевидані, а редакції журналів та газет видрукували кілька нових мемуарів (на жаль, дуже скорочених). Та справа з виданням мемуарів потребує значно більшої уваги. Ось чому вихід книги спогадів письменника-більшовика П. С. Ходченка, яка є єдиною книгою мемуарів, виданою в республіці до 60-річчя революції 1905 р., слід всіляко вітати.

П. С. Ходченко вже виступав з короткими спогадами про селянський рух 1905 р. у Нечаянській волості на Херсонщині у 1925 і 1955 рр.² Однак тоді було висвітлено лише один епізод з числа тих подій, які знайшли відбиток тепер у книзі мемуарів. Написана образно, живою художньою мовою, вона легко читається як біографічний роман. На тлі революційних подій 1905—1907 рр. широко і ґрунтовно показано безразанське підпілля, конкретні діючі особи селянського руху, представники сільських багатіїв і дворянства. Особливо запам'ятовуються образи членів підпільного гуртка Якуші Колісниченка, Йосипа Мокельки, Парфентія Гелевера, Петра Декуші, братів Берків. Активно допомагав їм данилівський земський учитель Д. П. Косанджі. Збираючись по хатах окремих гуртківців чи за селом у ярах та балках, підпільники читали революційні листівки Миколаївської й Одеської більшовицьких організацій, з якими вони підтримували зв'язки, проробляли «Маніфест Комуні-

стичної партії» Маркса і Енгельса, брошуру Богданова з економічного питання, працю В. І. Леніна «До сільської бідноти». Сам автор спогадів, працюючи репетитором дітей місцевих багатіїв і готуючись до екзаменів на звання народного учителя, вміло скеровував діяльність революційного підпілля, координував її з роботою підпільників сусідніх волостей. Спільними зусиллями підпільники організовували страйки під час сінокосіння та жнив, добивалися підвищення плати для наймитів поміщицьких латифундій і робітників черепичного заводу в колонії Зульч, влаштовували підпали токів на хуторах місцевих дуків, організовували матеріальну допомогу сім'ям заарештованих революціонерів.

З інтересом читаються сторінки про легальну культосвітню роботу, яку вів серед селян учитель Д. П. Косанджі разом з П. С. Ходченком. Хоч присутність стражника трохи бентежила слухачів, проте лекції про будову всесвіту приходило послухати чимало селян. Сходилися і всі учасники підпільного гуртка, які після кожної лекції залишалися ще на своє заняття. З початком польових робіт відвідувачів лекцій в Данилівській школі зменшилося, однак позашкільне навчання не припинялось, поки за намовлянням попа Брюховецького земство його не заборонило.

У мемуарах П. С. Ходченка правдиво відбито тяжке становище селянства і його революційну боротьбу в буремні 1905—1907 рр. Бажано було б лише, щоб автор перевірів і підкріпив свої спогади архівними документами, зокрема коли йдеться про селянське повстання в Нечаянській волості літом 1905 р. і придушення його військами, арешти активістів, суд над Мокелькою, участь автора у повітових зборах виборців. У мемуарах говориться про зв'язки підпільників з Одеською і Миколаївською більшовицькими організаціями РСДРП, хоч загальновідома роль Херсонського губернського комітету сільських організацій РСДРП, який саме і займався соціал-демократичною роботою на селі не тільки Херсонщини, але й суміжних губерній.

Загалом книга спогадів П. С. Ходченка справляє хороше враження. Вона, безперечно, викличе інтерес не тільки серед факхівців-істориків, але й серед усіх, хто цікавиться героїчним минулим нашого народу і зокрема його внеском у справу спільної боротьби народів Росії проти царизму й капіталізму.

П. М. ШМОРГУН

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322.

² Див. «1905 год на Николаевщине», Николаев, 1925, стор. 333—337; журн. «Дніпро», 1955, № 12, стор. 98—100.

DINU C. GIURESCU. ION-VODA CEL
VITEAZ,
București, Editura științifică, 1963, 224 с.

ДИНУ К. ДЖУРЕСКУ. ИОН-ВОДЕ ХО-
РОБРИЙ, Бухарест, Наукове видавництво,
1963, 224 с.

Книга румунського історика Діну К. Джуреску є ґрунтовним дослідженням цікавої сторінки героїчної боротьби молдавського народу проти турецьких загарбників. Господар Молдови Йон-Воде (1572—1574) перший у Європі наважився вступити в єдиноборство з наймогутнішою в ті часи силою — Османською імперією. Здобуті ним блискавичні перемоги влітку 1574 р. принесли перші поразки на суші непереможному доти турецькому війську. Хоч війна закінчилася поразкою для Йона-Воде, вона все ж відіграла значну роль в історії визвольної боротьби народів Європи проти турецької експансії.

Вперше про цього видатного діяча Молдавської держави написав у 1865 р. румунський і молдавський учений та письменник Богдан П. Хашдеу (1838—1907). Виходячи з засад тогочасної буржуазної історичної науки, Б. Хашдеу перебільшив значення ролі господаря, не пов'язав її з соціально-економічними умовами доби.

Тільки з позицій історичного матеріалізму стало можливим всебічно дослідити і висвітлити ту буремну епоху. Завдяки цьому, каже Діну Джуреску, «Йон-Воде, особа якого через чотири сторіччя вимальовується все рельєфніше, не виступає більше як герой-одинак, що сам рухав уперед історію нашого народу. Він піднявся вище інших правителів тих часів тому, що ясно зрозумів головні вимоги країни — відновлення незалежності і зміцнення центральної влади проти нескінчених змов боярства, він поляризував навколо свого керівництва творчу енергію більшості, спрямовуючи її на здійснення цих першочергових завдань» (стор. 20).

У першому розділі книги «Господарування Йона-Воде за джерелами та історіографією» автор робить огляд літератури — від сучасної Йонові до наших днів.

Другий розділ подає відомості про життя Йона до того часу, як він прийшов на молдавський престол. Широко показується перебування його при дворі Івана IV (Грозного) та одруження з донькою князя Семена Ростовського (пізніше вона разом з сином померла від чуми).

Про здобуття і зміцнення Йон-Воде влади йдеться у третьому розділі.

Аналізуючи переважно новоопубліковані документи, автор рецензованої праці робить переконливий висновок, що у своїй внутрішній політиці Йон-Воде орієнтувався на дрібне і середнє боєрство, бо це був «єдино можливий шлях для зміцнення центральної влади держави проти диверсійних

дій різних боєрських партій» (стор. 92). Але, здобувши високі пости у державі і зміцнивши свої класові позиції, панство цієї категорії, щоб закріпити за собою досягнуте становище, хотіло мати послухного собі господаря. Тому воно згодом зрадило не тільки Йона, а й усю країну.

Йон-Воде всю свою силу, хист, енергію віддав справі економічного і політичного зміцнення Молдови, її визволення з-під султанського ярма.

В ім'я звільнення Молдови він розпочинає важку і нерівну війну з турками. Саме цим Йон-Воде завоював симпатії і любов всього молдавського народу, який назвав його «батьком Молдови».

Центральним у книзі є шостий розділ — «Боротьба проти турків» (стор. 134—182). Особливо цікавий він для українських істориків і всіх, хто вивчає славні героїчне минуле нашого народу.

Йон-Воде дуже добре усвідомлював, що одним молдаванам не встояти проти грізної сили турків, і звернувся по допомогу до всіх сусідніх країн.

На заклик Йона відгукнулись лише запорізькі козаки. Загін з 1200 козаків, очолений гетьманом Іваном Свірчевським, 20 березня 1574 р. прибув до молдавського табору. Зустріч була урочистою: «За дві милі від табору зустрічав їх господар, супроводжуваний чільними людьми країни і свитою, — всі у святковому одязі... При вході до табору зустріли гарматними пострілами, від яких земля здригалася, сурми і цимбали довго грали. Господарські служники доглядали козацьких коней. Йон-Воде запросив до себе у велике шатро в центрі поля старшину, решта козаків була гостями всього молдавського війська» (стор. 141). Хоч козаків було небагато, їх допомога була винятково цінною, каже автор. Молдавський господар і військо відчували, що вони не залишилися самотніми, а новоприбулі досвідчені воїни добре знали, як воювати з ненависним ворогом.

Проте спільна з козаками війна Йона-Воде проти турків закінчилась поразкою, а господаря було підступно вбито у 1574 р. Автор рецензованої книги каже, що поразка Йона-Воде зумовлювалася не тільки внутрішніми причинами, а й загальним зовнішнім становищем. Бо ж Молдова сам на сам вступила у війну з Туреччиною, не маючи підтримки з боку жодної сусідньої країни.

Останні два розділи книги Діну К. Джуреску особливо несподівані для українського читача. Адже про події 1574 р. український читач міг довідатись з літератури, в якій це питання трактувалося невірно. Так, у «Запорозьком козацестві» В. Голобуцького написано так: «Бували випадки, коли подібні загони магнатів складалися цілком із шляхти. Ці «козацькі» загони магнати відправляли не тільки в «Дике поле», але й використовували у своїх закордонних комбінаціях.

Так, наприклад, у 1574 р. на допомогу претендентові на молдавський трон з Литви прибуло 1200 «козаків». Серед них ми бачимо шляхтичів: Сверчковського (!) як «гетьмана», Козловського (з двома сотнями чоловік), Стуженського (також з двома сотнями), а також Соколовського, Залеського, Копицького, Либишовського, Чижовського, Суцинського, Богуцького, Задорського і багатьох інших»¹.

Неважко помітити, що шановний вчений явно кепкує з «козацького» характеру загону, який, мовляв, тільки й дбав, щоб посадити на молдавський престол одного з чергових претендентів.

Треба мати на увазі, що об'єднані виступи молдаван і українців проти турецьких загарбників набирали своєрідних форм. Оскільки Молдова була у васальній залежності від Туреччини, її господарями призначалися неапативні народів турецькі прибічники (часто титул господаря просто купувався за гроші). Тому-то виступи проти турецького панування неминує пов'язувалися з виступами проти молдавського господаря як ставленика турків.

Буржуазні історики тлумачили це по-своєму. Румунські буржуазні дослідники навіть створили «теорію претендентів», за якою боротьба проти турецьких загарбників зводилася до боротьби за престол, а участь у ній козаків, серед яких бував і «претендент» на нового господаря, розглядалася як авантюра, як загарбницькі походи, що, мовляв, не мали нічого спільного з інтересами молдавського народу. Буржуазний румунський історик Н. Йорга так і писав: «Кожен, хто називав себе «Йон-Воде», який не загинув, або його братом, або спадкоємцем іншого господаря Молдавії, знаходив підтримку й довіря. Молдавія перетворилася в класичне поле військових авантур та скарбниці для грабіжників»². Характерно, що на цьому сходились і думки українських буржуазних істориків. Наприклад, М. Грушевський вважав, що «участь в волоських усобицях, боротьба претендентів, та висовування своїх власних кандидатів на волоське господарство стає улюбленим мотивом козацької політики на ціле півстоліття»³.

¹ В. А. Голобуцький. Запорожское козачество, К., 1957, стор. 70—71.

² N. Iorga. Leqăturile Românilor cu rușii arupeni, Analele Academiei Române, pt. XXXVIII, seria II, 1916, стор. 775.

³ М. Грушевський. Байда-Вишневецький в поезії й історії, Записки Українського наукового товариства у Києві, кн. III, К., 1908, стор. 139.

Зовсім протилежної думки дотримувався Іван Франко. Говорячи про події XVI ст., він розглядав наявність українців у «волоських загонах» як історичний «продукт колишнього братерства зброї»⁴.

Що ж до «шляхетського» складу загону Свірчевського, то що думку переконливо спростував сто років тому Богдан П. Хашдеу. Діну К. Джуреску ще раз категорично заявляє, що «жоден підрозділ польського війська не воював поруч з Йон-Воде» (стор. 157). Причиною цього, каже дослідник, було те, що Польща ще у 1532 р. уклала з Туреччиною вічний мир (стор. 131) і суворо дотримувалась нейтралітету, жорстоко караючи тих, хто намілювався порушити його. Досить загадати загальновідомий факт страти польських урядом брата Йона-Воде і його послідовника Івану Підкову у Львові. Не могла польська шляхта підтримати Йона-Воде і тому, що вона мала свого претендента на молдавський престол в особі Богдана Лепушніну. Старанно вивчаючи версію про польський склад загону Свірчевського, Діну К. Джуреску встановлює, що аж у сторіччя війни Йона-Воде з турками з'являється польський рукопис «Документи про Йона, воеводу Молдови, який у спілці з поляками повстав проти турків», в якому «козаків виступають під назвою поляків» (стор. 10).

Книга «Йон-Воде Хоробрий» з марксистських позицій висвітлює визначну подію у визвольній боротьбі народів Європи проти турецької експансії. В ній зібрано великий фактичний матеріал. Автор використав у своїй роботі літописи, актові документи, історичні дослідження. Серед джерел, які заслуговують на увагу, треба було ще назвати працю польського вченого XVII ст. Шимона Старовольського (1588—1655) про військове мистецтво, видану в Кракові 1640 р., польсько-литовську хроніку М. Стриковського, видану 1582 р., широковідому хроніку М. Бельського та ряд ін.

В книзі є й недоліки, зокрема зустрічаються деякі повторення. Але все це аж ніяк не знижує її наукової цінності і суспільного значення. Вона відновлює одну з славних сторінок «братерства зброї» українського і молдавського народів у боротьбі проти турецьких завоювників.

О. С. РОМАНЕЦЬ

⁴ І. Франко. Найстарша українська народна пісня. Вибрані статті про народну творчість, К., 1955, стор. 71.

**STUDIA Z DZIEJÓW MŁODZIEŻY
UNIwersYTETU KRAKOWSKIEGO
OD OŚWIECENIA DO POŁOWY
XX WIEKU,**

t. I, Kraków, 1964, 493 с.

**ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ МОЛОДІ
КРАКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВІД
ЕПОХИ ПРОСВІТИТЕЛЬСТВА ДО СЕРЕ-
ДИНИ XX ст., т. I, Краків, 1964, 493 с.**

У 1964 р. трудящі Польської Народної Республіки відзначали 600-річчя Краківського (Ягеллонського) університету — одного з найстаріших у Європі. У зв'язку з ювілеєм група польських науковців поставила собі мету написати тритомну працю з історії цього університету. Перший том її вже вийшов з друку.

Крім змістовної передмови Ц. Бобинської, у рецензованому томі вміщено дев'ять монографічних досліджень про студентський рух у Краківському університеті в 1777—1939 рр. Перша монографія, автор якої М. Франчич, показує історію чотирьох поколінь краківських студентів (1777—1846 рр.) Характеристику студентського руху подано на фоні суспільно-політичного та культурного життя. Студентство першого покоління (1777—1794 рр.) ще не мало виразного ідейного спрямування, не усвідомило чітко свого становища у суспільстві. Друге покоління, яке формувалось у бурхливий період кінця XVIII — початку XIX ст. перебувало під безпосереднім впливом ідей французької буржуазної революції. Вищою ступеня розвитку досягло наступне, третє покоління. Його діяльність виявилась у таких формах, як виступ студентської молоді проти поліції в 1801 р., створення «Товариства Білого орла» («Towarzystwo Orła Białego») і «Братства польських буршів» («Bractwo Burzów Polskich»), спроба заснувати студентську організацію та активна участь у боротьбі за національну незалежність польського народу, зокрема в листопадовому повстанні 1830 р. Діяльність нового покоління (1831—1846 рр.) становила не менш важливий етап в історії польського студентства. Невпинно зростав його ідейний і науковий рівень, дедалі ширшою ставала участь у національно-визвольному русі.

М. Згурняк показав роль студентів університету в політичних подіях 1846—1866 рр. Це був період реакції в Галичині. Австрійський уряд жорстоко переслідував польський національно-визвольний рух. Але й за умов терору студенти не припиняли революційної боротьби. Вони взяли активну участь в угорській революції, чинили опір германізації свого вузу. Особливо активізувався студентський рух наприкінці 50-х років. Дуже цікаві факти наведені М. Згурняком про участь краківських студентів у січневому повстанні 1863 р. Важливим є спостереження авто-

ра, що більшість студентів вважала себе прихильниками «червоних» і що саме вона значною мірою визначала характер повстання.

Велику роль у суспільно-політичному й культурному русі студентів університету, а також частково Краківської академії мистецтв у другій половині XIX ст. відігравала «Студентська читальня» («Czytelnia Akademicka»), яка тривалий час діяла нелегально. Її роботу ґрунтовно описує Є. Мислинський. Але він не обмежився цим, а простежив обставини виникнення у 1890 р. прогресивного студентського журналу «Вогнище» («Ognisko»), охарактеризував зміст і політичне спрямування опублікованих на його сторінках статей. Можна, зокрема, погодитись з висновком про те, що журнал значно наближався до соціалістичних видань.

Важливим явищем в історії Галичини останньої чверті XIX — початку XX ст. було зростання робітничого і селянського руху. Швидко поширювались соціалістичні ідеї, остаточно оформилась соціал-демократична партія. Під впливом революційної боротьби пролетаріату та демократичного руху всіх трудящих у рядах студентів Краківського університету відбувалась радикалізація. Дедалі більше визнання соціалістичних ідей помітно позначилось на прогресивній студентській організації «Об'єднання» («Zjednoczenie»), а згодом — і на організації «Рух» («Ruch»). Про все це переконливо пише у своєму дослідженні Ю. Бушко, вже відомий українському читачеві як автор цінних праць з історії Галичини.

Відрадно зазначити, що у праці значне місце відведено українському студентському рухові у Краківському університеті. Маємо на увазі захоплюючі праці В. А. Серчика «Академічна громада в Кракові (1887—1895)» і С. Лукавського «Українські організації в Ягеллонському університеті в міжвоєнний період (1919—1939)». В. А. Серчик справедливо відзначає, що утворення «Академічної громади» було одним з багатьох проявів національного відродження на західноукраїнських землях після Весни народів, тобто після революції 1848—1849 рр. в Австрії. «Академічна громада» діяла в 1887—1895 рр. і охоплювала майже всю українську університетську молоддь. Спираючись на факти, автор висвітлив діяльність цієї організації — політичну, культурно-освітню і т. д. Громадівці вели між собою гарячі дискусії на різні теми, особливо наукові й політичні. У їх бібліотеці були праці Маркса і Енгельса. Серед членів «Академічної громади» бачимо Р. Ярославича — згодом одного з найвизначніших діячів організованої І. Франком Української радикальної партії 90-х років, а також Я. Невестюка, який був заарештований і ув'язнений царським урядом за перевезення до Києва українських книг. Свідченням прогресу в суспільно-політичних поглядах громадівців

є засудження ними «новоеристів» — ренегатів українського народу — та вступ студентів у ряди Української радикальної партії.

Інший період з історії українських студентів Краківського університету висвітлює С. Лукавський, а саме — роки між першою і другою світовими війнами. З 1924 р. діяла «Українська студентська громада в Кракові», прогресивні елементи якої вели боротьбу проти буржуазного націоналізму. Її членом був тоді ще молодий письменник Я. Галан. У 1928—1931 рр. кипучу діяльність розгорнула ліва студентська організація «Пролом», яка закликала до зміцнення братерської дружби між українськими і польськими студентами, співпрацювала з прогресивною польською молоддю. У 1931 р. університетське начальство заборонило «Пролом». Приводом до цього послужили численні арешти його членів за належність до Комуністичної партії Польщі.

Безсумнівно, ці дослідження В. А. Серчика і С. Лукавського є цінним вкладом у вивчення історії українського студентського руху, а також польсько-українських взаємин загалом.

М. Франчич виступив у книзі також з дослідженням про діяльність студентів університету в 1905—1914 рр. Із знанням справи він змалював такі студентські організації, як «Згуртованість» («Spójnia»), «Об'єднання» («Zjednoczenie»), «Світоч» («Znicz») і «Промінь» («Promień»). Три перші з них співпрацювали між собою, керуючись прогресивними ідеями. Так, у 1908—1911 рр. вони вели рішучу боротьбу проти наступу клерикалізму у вищих навчальних закладах Австрії. Організація «Згуртованість» підтримувала тісні зв'язки з В. І. Леніним, який перебував у Кракові в 1912—1914 рр. Володимир Ілліч виступив з доповіддю перед студентами. Добре показав М. Франчич вплив першої російської революції на розвиток польського студентського руху. Заслужовують на особливу увагу спроби автора розкрити зв'язки «Згуртованості» з лівим крилом робітничого руху в Польщі.

У книзі виділяється велика за обсягом праця А. Пільха, де проаналізовано діяльність лівих течій серед студентів Краківського університету в період II Речі Посполитої. Це — «Незалежний союз студентської соціалістичної молоді «Життя» («Niezależny Związek Akademickiej Młodzieży Socjalistycznej «Życie»), «Організація

незалежної селянської молоді «Орка» («Organizacja Niezależnej Młodzieży Ludowej «Oрка») та ін. Побіжно у дослідженні говориться і про центристські та явно реакційні студентські організації. Ліва молодь боролась проти буржуазного націоналізму та антисемітизму, за скасування плати за навчання і т. п. Активність виявляла комуністична молодь університету. Саме вона була ініціатором ряду виступів студентів на захист своїх демократичних прав. А. Пільх підкреслює, що діяльність лівого крила студентів була тісно пов'язана з революційною боротьбою трудящих, з комуністичним рухом. В середині 30-х років, коли посилюлась фашистська реакція в країні, в університеті зміцнів антифашистський фронт молоді.

В. А. Серчик порушив також питання про матеріальне становище студентів університету в 1919—1939 рр. З тих, хто навчався, констатує автор, лише 13% були матеріально забезпечені.

Загалом необхідно відзначити велику джерельну базу рецензованої книги, сміливість постановки і розв'язання теоретичних питань. Позитивною її рисою є і те, що студентський рух показаний об'єктивно, причому головну увагу звернуто на висвітлення лівих течій, які відігравали велику роль у житті всього університету. Проте авторам не вдалось розкрити зв'язків краківського студентства з молоддю Львівського університету, хоч вони були досить широкі. Варто б ґрунтовніше висвітлити наукову підготовку студентів, її вдосконалення на певних етапах існування університету. Надто мало названо прізвищ визначних польських учених, які самовіддано працювали над тим, щоб озброїти своїх вихованців знаннями з різни: галузей науки. Характеристиці спільних зусиль студентів і викладачів університету в цьому напрямі слід було б, на нашу думку, присвятити окреме дослідження. Зустрічаються деякі неточності. Так, на стор. 131 стверджується, що разом з Ю. Гослярмом у 1851 р. діяв студент П. Кеслер. Насправді йдеться про К. Кеслера, який був, до речі, заарештований у тому ж році разом з Ю. Гослярмом біля Кракова.

Загалом же авторський колектив провів велику і корисну роботу. У висвітленні історії студентського руху в Польщі завповнює ще одну велику прогалину.

М. М. КРАВЕЦЬ, В. О. БОРИС

ІІІ РЕСПУБЛІКАНСЬКА ОНОМАСТИЧНА НАРАДА

З 28 по 30 жовтня 1965 р. з ініціативи Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР та Української ономастичної комісії в Києві відбулася ІІІ республіканська ономастична нарада, присвячена проблемам вивчення гідронімії (назв водних об'єктів) як найдавнішої і найбільш сталої частини географічних назв, що несуть в собі інформацію про давню історію краю, міграцію народів, розвиток мов тощо.

Першочерговим завданням ономастів є укладання Гідронімічного атласа України, що становить частину Українського ономастичного атласа, а також містить матеріали для підготовки східнослов'янського та загальнослов'янського ономастичних атласів. З доповіддю про проспект Гідронімічного атласа України виступив голова Української ономастичної комісії К. К. Цілуйко.

У нараді взяли участь представники ономастичних осередків не тільки України (Києва, Ужгорода, Дніпропетровська, Донецька, Глухова), а й Москви, Риги, Вільнюса, Томська, Мінська, Фрунзе, Горького, Чебоксарів, Череповця, Ашхабада, Муром, Петрозаводська, Оренбурга. Було виголошено 43 доповіді. Працювали дві секції: з питань гідроніміки України та з питань дослідження гідронімії Прибалтики, Середнього Поволжя, Надоччя, Середньої Азії, Сибіру.

Частина доповідей була присвячена висвітленню етно-історичних питань за даними гідроніміки. Так, В. П. Петров (Київ) розглянув з етногенетичної та історично-мовної точок зору проблему балтослов'янських взаємозв'язків. А. Ванагас (Вільнюс) поставив питання про угрофінський субстрат в литовській топонімії, зокрема гідронімії.

Цікавою була дискусія історико-археологічного характеру, що її викликала доповідь В. В. Седова (Москва) «Гідронімія голяді». Автор на основі мовного аналізу гідронімів та їх поширення, а також мішерозташування давніх археологічних (зокрема, зарубинецької) культур намагається встановити шляхи міграції і поселення давнього західно-балтійського племені голяді. Доповідь Є. С. Отіна (Донецьк) була присвячена питанням історичної гідронімії Північного Призов'я, де протягом тривалого часу перехрещувалися і напластовувалися різні етно-міграційні явища. Аналіз хантійських гідронімів, зроблений Л. І. Калініною (Томськ)

у доповіді «Давні міграції угрів за даними гідронімів» підтверджує висновки інших учених про те, що угри прийшли в Сибір з Європейської частини СРСР порівняно недавно. Г. Є. Корнілов (Чебоксари) у доповіді «Про один гідронімічний ареал на території Середнього Поволжя» робить висновки, які мають принципове значення у вивченні міграції булгарських племен та дослідженні формування чуваської народності. Аналіз гідронімів Середнього Пооччя (Г. П. Смолицька, Москва), Муромського Пооччя (В. І. Тагунова, Муром) дає матеріал для висновків етно-історичного характеру. Л. Л. Трубе (Горький) доводить велике значення картографування гідронімів для одержання історичних, етнографічних та інших даних. Л. Ф. Семенова (Рига) розглядає історичні взаємозв'язки різномовного населення м. Риги в різні періоди його існування на основі аналізу назв різних водойм.

Ряд доповідей носили загальнотеоретичний характер для дослідження гідронімії. Є. М. Поспелов (Москва) зосередив увагу на принципах укладання регіональних топонімічних атласів, теоретичні засади дослідження гідронімів висвітлює В. А. Ніконов («Основні проблеми гідронімії», Москва) і В. А. Жучкевич («Гідронімічні дослідження і історико-географічна реконструкція топонімічного ландшафту», Мінськ), а також Н. В. Подольська («Типові зв'язки назв басейну однієї ріки», Москва). Важливою для ономастичної науки була доповідь В. В. Німчука про упорядкування та уніфікацію ономастичної термінології.

Взаємозв'язкам гідрорельєфу (гідронімічних термінів) та гідронімів присвятили доповіді Й. О. Дзендзелівський (Ужгород), М. А. Грицак (Ужгород) та С. Атаніязов (Ашхабад).

Окремо за тематикою стоять доповіді Е. М. Мурзаєва (Москва) «В'єтнамська гідронімія, її особливості і закономірності розвитку» та К. Д. Беленької (Москва) «Деякі аспекти дослідження гідронімів на матеріалі англійської гідронімії».

Велике практичне значення матиме реєстр 15 тис. назв поверхневих вод України, що вийде у 1966 р., і про який повідомив у своїй доповіді Г. І. Швець (Київ). Про літературу з гідроніміки в реферативному журналі «Географія» розказала Л. М. Мітрохіна (Москва).

В резолюції наради схвалено основні принципи проспекту Гідронімічного атласа України, а також вказано на необхідність збирання ономастичного матеріалу, щоб

цим забезпечити успішний розвиток ономастики як важливої галузі науки для ряду суміжних дисциплін.

А. П. КОРЕПАНОВА

ОБГОВОРЕННЯ РУКОПISУ «ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В СССР (1917—1964 гг.)»

Вперше в радянській історичній та юридичній науці колектив науковців Інституту історії АН СРСР підготував працю з історії національно-державного будівництва в СРСР, що охоплює період від Жовтневої революції до теперішнього часу. В Інституті історії АН УРСР 12 листопада 1965 р. під головуванням заступника директора інституту доктора історичних наук Ф. П. Шевченка відбулося зональне обговорення цієї колективної праці з участю науковців Інститутів історії АН СРСР, АН УРСР, АН Білорусії, АН Литви та Сектора держави і права АН УРСР.

У вступному слові старший науковий співробітник Інституту історії АН СРСР доктор історичних наук С. Й. Якубовська (заступник головного редактора) відзначила, що праця присвячена важливій досі повністю не розробленій проблемі — ходу національного і державного будівництва в нашій країні. Рукопис пройшов зональні обговорення в Єревані та Фрунзе.

Учасники обговорення відзначили велику наукову цінність рукопису, вказали, що праця є значним вкладом у радянську історико-правову науку. Багато документальних матеріалів, нові факти, нова постановка ряду питань, чіткий виклад матеріалу, літературна мова роблять книгу цікавою. Безперечною вдачею авторського колективу є творчий підхід до висвітлення складної теми, комплексне розв'язання проблеми, показ національних особливостей і труднощів у національно-державному будівництві.

Доктор юридичних наук, професор Б. М. Бабій (Сектор держави і права АН УРСР) вказав на окремі недоліки щодо його структури, зокрема періодизації процесу національно-державного будівництва, і запропонував залучити до остаточної доробки і редагування рукопису науковців Інституту держави і права АН СРСР.

Кандидат юридичних наук А. П. Таранов, відзначивши велику наукову цінність рукопису, звернув увагу на окремі неточності та нечіткі формулювання, зауваживши, що авторський колектив недостатньо врахував наукові досягнення фахівців союзних республік.

Вказавши, що авторському колективу слід детальніше висвітлити вирішальну роль та ініціативу народних мас у створенні СРСР, кандидат історичних наук П. К. Стоян (Інститут історії АН УРСР)

основну увагу приділив ролі народних мас в процесі національно-державного будівництва, висловив побажання щодо рівномірного розподілу матеріалу при висвітленні окремих розділів.

Кандидат історичних наук О. С. Кудлай (Інститут історії АН УРСР) вніс пропозицію приділити більше уваги національно-державному будівництву в роки Великої Вітчизняної війни.

На думку кандидата історичних наук Є. М. Склярєнка (Інститут історії АН УРСР) творчою вдачею авторського колективу є показ ролі В. І. Леніна в будівництві першої в світі соціалістичної держави, висвітлення створення і діяльності Української Радянської Республіки. Зупинившись на структурі рукопису, Є. М. Склярєнко зазначив, що окремі важливі питання залишилися поза увагою авторів — це слід врахувати при остаточній доробці рукопису.

Доктор історичних наук А. В. Лихолат (Інститут історії АН УРСР) вказав, що авторам вдалося повно і всебічно висвітлити питання національно-державного будівництва в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. Зупинившись на окремих неточностях рукопису, А. В. Лихолат висловив побажання більш широкого показу діяльності народних мас в національно-державному будівництві.

Молодший науковий співробітник Н. М. Кунците (Інститут історії АН Литви) основну увагу приділила окремим недолікам у висвітленні національно-державного будівництва в прибалтійських республіках.

Ф. П. Шевченко зазначив, що рукопис є безперечним досягненням радянської історичної науки, але в ньому ще недостатньо використана наявна література. Ф. П. Шевченко вказав також, що слід детальніше висвітлити питання про суверенність союзних республік, навести більше прикладів людей, приділити увагу процесу виховання і підготовки національних кадрів.

В обговоренні також взяли участь В. Є. Бражников (Сектор держави і права АН УРСР) та І. Т. Петриков (АН БРСР).

В заключному слові С. Й. Якубовська від імені редакційної колегії й авторського колективу подякувала за всебічне кваліфіковане обговорення, дружню критику і побажання, що безперечно допоможе в дальшій роботі над рукописом.

В. Д. КАЛИТА

ГРИГОРІЙ АНТОНОВИЧ ВАСИЛЕНКО

19 листопада 1965 р. передчасно пішов із життя відомий історик-методист, старший редактор редакції історії видавництва «Радянська школа», член КПРС з 1925 р. Григорій Антонович Василенко. Понад 40 років свого трудового і творчого життя він віддав справі виховання підростаючого покоління в комуністичному дусі.

Григорій Антонович Василенко народився 1902 р. в селі Лазірках Лубенського повіту на Полтавщині в бідній селянській сім'ї. З дитячих років наймитував у багатіїв і тільки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції перед ним відкрився широкий шлях до знань. У 1921 р. Г. А. Василенко поступив на трирічні вищі педагогічні курси в Києві, після закінчення яких розпочалась його педагогічна і творча діяльність.

У 1931 р. Григорій Антонович був прийнятий до аспірантури Українського науково-дослідного інституту педагогіки. Після закінчення аспірантури він працював директором Київського педагогічного технікуму, потім заввідділом народної освіти у Вінниці, а з 1935 р. і до початку Великої Вітчизняної війни директором Українського інституту підвищення кваліфікації учителів.

З перших днів Великої Вітчизняної війни Григорій Антонович Василенко перебував у рядах Радянської Армії на політичній роботі. За героїзм, проявлений у боях проти німецько-фашистських загарбників, Григорій Антонович Василенко був нагороджений багатьма орденами і медалями Радянського Союзу.

Після закінчення війни Григорій Антонович повернувся до педагогічної роботи. З 1946 р. до останнього дня свого трудового життя він працював у видавництві «Радянська школа» завідувачим відділами, керував роботою по підготовці до видання підручників, посібників і наукових праць. Г. А. Василенко опублікував праці «Хотинська війна», «Тарас Федорович», «Чигиринська справа», «Сорочинська трагедія», «Перемога козаків над турецькою армією під Хотиним», а також численні методичні поради, які відіграли велику роль у вихованні педагогічних кадрів.

Світла пам'ять принципового комуніста, мужнього і чуйного товариша, прекрасного педагога Григорія Антоновича Василенка назавжди залишиться в нашій пам'яті.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

ПАВЛО ВАСИЛЬОВИЧ ШИМКО-ШМАГА

5 листопада 1965 р. після тяжкої хвороби на 63-му році життя помер кандидат історичних наук, доцент кафедри історії СРСР Київського ордена Леніна державного університету імені Т. Г. Шевченка, член КПРС з 1920 року Павло Васильович Шимко-Шмага.

Народився Павло Васильович у 1903 р. в с. Комарівка Курської губернії. 12-ти річним хлопчиком пішов наймитувати.

В 1920 р. Павло Васильович добровільно вступив до лав Червоної Армії, брав участь у боях проти інтервентів і білогвардійців. З 1922 по 1924 рр. — на партійній роботі. Після закінчення в 1927 р. Комуністичного університету ім. Артема Павло Васильович знову повернувся на партійну роботу до м. Умані на посаду завідуючого агітпропом окружному КП(б)У. Одночасно читав лекції в Уманському сільськогосподарському інституті.

З кінця 1931 р. до середини 1934 р. Павло Васильович працював на партійній роботі в м. Вінниці і одночасно викладав історію партії у Вищій сільськогосподарській партійній школі. З 1934 по 1937 рр. навчався в Інституті Червоної Професури та вів курс історії СРСР на Всеукраїнських курсах марксизму-ленінізму. З 1937 р. до початку Великої Вітчизняної війни працював директором Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, старшим викладачем кафедри історії СРСР і деканом історичного факультету Київського державного педагогічного інституту.

В роки Великої Вітчизняної війни Павло Васильович брав активну участь у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, а після її переможного закінчення продовжував плідотворну педагогічну діяльність. У 1949 р. захистив кандидатську дисертацію «Більшовницькі організації України в боротьбі за скликання ІІІ з'їзду РСДРП».

З 1956 р. П. В. Шимко-Шмага працював доцентом кафедри історії СРСР Київського державного університету. Роботу по підготовці і вихованню молодих радянських істориків Павло Васильович поєднував з творчим дослідженням важливих питань історії радянського суспільства, опублікував ряд учбових посібників для студентів. Разом з іншими членами кафедри історії СРСР П. В. Шимко-Шмага брав активну участь у написанні «Історії Києва», для багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

Павло Васильович був принциповим комуністом, чуйною людиною, хорошим товаришем. Світлу пам'ять про нього ми збережемо назавжди.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

Лист до редакції

ЧИ МАЄ РАЦІЮ тов. П. П. СУПРУНЕНКО?

Прочитав я в «Українському історичному журналі» (№ 6 за 1965 рік) статтю П. П. Супруненка «Козаки-підводники». Тут автор цілком серйозно розповідає читачам про те, як запорожці в 1595 р. завдяки своїм «чайкам», пристосованим до підводного плавання, захопили турецьку фортецю Сіноп. Про те, що запорожці були чудовими мореплавцями, відомо давно, і цього ніхто не заперечує. Вони вміло будували свої човни, закріплюючи вздовж бортів довгі міцні в'язки сухого очерету, що забезпечувало човнам значну стійкість і давало можливість триматися на великих морських хвилях, як на крилах. Тому ці човни і називалися «чайки». Запорожці вміли на своїх «чайках», які невисоко виступали над водою, потай підкрадатися до ворожих турецьких берегів, раптово нападати і перемагати ворога.

Достовірний факт, що запорожці, дихаючи через трубки з очерету, могли на мілких місцях непомітно підкрадатися під водою до берега, винурюватися з води і несподівано нападати на ворога. Ці факти знайшли своє відображення в історичних документах, а також в фольклорі. Населення, перелякане таким зухвалим нападом, здивоване відвагою козаків, створювало легенди, які поширювалися усно і часто записувалися. Але ж треба критично, вдумливо розбиратися, де дійсний історичний факт, а де витвір фантазії. Хто може повірити, що великий човен, де містилося від 40 до 60 козаків зі зброєю, бойовими припасами, харчами і прісною водою, можна було занурити під воду, закривши зверху добре припасовані втулки, пропливти далеко під водою, а потім випливати на поверхню, висипавши пісок з підводного днища?

Свідчення французьких істориків Монжері і Фурн'є, на які посилається т. Супруненко, не мають наукового значення. Цілком можливо, що згодом французькі автори легковірно сприйняли легенди, які існували серед турецького населення. Раптовість і несподіваність козацьких штурмів могли спричинитися до появи серед турецького населення згаданих легенд про підводні козацькі човни.

Тов. Супруненко сподівається, що його оригінальне історичне відкриття про підводні човни запорожців можуть підтвердити знахідки залишків цих човнів в прибережних дніпрових пісках. Даремні сподівання! Можна під намулом знайти уламки звичайних «чайок», можна знайти залишки човнів доби князів Олега, Святослава і Володимира, але ніхто не знайде решток фантастичних підводних «чайок», як не знайти залишків «Наутілуса», в якому плавав жюльєрнівський капітан Немо.

С. КОНДРАЦЬКИЙ

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. И. Коломийченко*. Организационное укрепление КП(б)У в период подготовки наступления социализма по всему фронту (1926—1929 гг.). *И. М. Шумейко*. VI конгресс Коммунистического Интернационала молодежи и вопросы единого фронта в молодежном движении. *П. И. Воробей*. Национально-освободительное движение на Украине в период подъема первой русской революции (1905 г.) *Вопросы методологии и методики исследований*. *Е. С. Коман*. Сравнительно-исторический метод и всемирно-исторический аспект исследования позднего феодализма. *И. В. Чернов*, *А. И. Щербakov*. О путях усовершенствования организации научного труда. Сообщение. *В. В. Руднев*. К вопросу об определении понятия социалистической нации. *И. Ф. Черников*. Из истории политики США относительно Турции (1950—1960 гг.). *П. Ф. Гринук*. Партийное руководство прессой и рабселькоровским движением на Украине (1926—1929 гг.) *А. К. Волощенко*. Общественно-политическое движение в период второй революционной ситуации на Правобережной Украине. *Е. И. Каменцева*. Организация системы мер и контрольное дело в России в конце XVII—в первой четверти XVIII ст. *Материалы для пропагандистов*. КП Украины в борьбе за осуществление ленинского плана построения социализма. *П. П. Бачинский*. Осуществление ленинской национальной политики на Украине в восстановительный период (1921—1925 гг.). *Г. М. Шарлай*. КП(б)У—организатор шефской помощи рабочего класса сельским парторганизациям (1929 г.—весна 1930 г.). Заметки. В помощь преподавателю истории. К истории городов и сел Советской Украины. Обзор источников и литературы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Письмо в редакцию.

CONTENTS

Articles. *I. I. Kolomijchenko*, The CPU(b) Organisational Consolidation during Preparatory Period of the Extensive Construction of Socialism (1926—1929). *I. M. Shumeiko*, The VIth YCL International Congress and Questions of the United Front in Youth Movement. *P. I. Vorobei*, The National Liberation Movement in Ukraine during the 1st Russian Revolution of 1905—1907. *Questions of Methodology and Methods of Scientific Research*. *O. S. Kompan*, The Comparative-Historical Approach to the Late Feudal Period Scientific Investigations. *I. V. Chernov*, *A. I. Shcherbakov*, Problems of Scientific Work Organisation Perfection. Informations. *V. V. Rudnev*, Concerning Conception of Socialist Nation Determination. *I. F. Chernikov*, Concerning the US Policy towards Turkey in 1950—1960. *P. F. Grinuk*, The Party Press and Worker's and Peasant's Correspondents Movement Guidance in Ukraine (1926—1929). *A. K. Voloshchenko*, The Right-bank Ukraine Social and Political Movement during 2nd Revolutionary Situation. *V. I. Kameniseva*, The Russian Measuring System and Control Case Status in XVII—XVIII cent. *Materials for Propagandists*. *The Ukrainian Communist Party Struggle for Lenin's Socialism Construction Plan Realisation*. *P. P. Bachinsky*, Leninists National Policy in Ukraine during Reconstruction Period of 1921—1925. *G. M. Sharlai*, The CPU(b)—Organiser of Working Class Patronage Assistance to the Country Party Organisations (1929—1930). Notes. Advices for the Teachers of History. To the Questions of the Soviet Ukraine Cities and Villages History. Review of Sources and Literature. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News. A Letter to the Board.